अथचन्द्रिकासहितकुवलयानन्दः प्रारभ्यते

कु॰ नं॰ श्रीगणेशायनमः अनुचिन्त्यमहालक्ष्मींहरिलोचनचन्द्रिकाम् कुर्वेकुवलयानन्दसदलङ्कारचन्द्रिकाम् १ चिकीर्षिताविघ्नसिद्धयइष्टदेवतांस्तौति
चं॰ टी॰ अमरीति अत्रचरणमेवपंकजमितिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चरणेआरोप्यमाणस्यपंकजस्यारोपविषयचरणात्मतापरिणतिं
१ विनादुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् परिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेतितल्लक्षणात् नचपंकजमिवचरणमितिपूर्वपदार्थप्रधानउपमित
समासएवास्त्वितिशंकाम् अमरीयांकवरीभारस्यकेशपाशस्यसंबधिनीसौगंध्यलोभात्तत्संसृष्टायाभ्रमरीतयामुखरीकृतमितिविशेषणस्यानुगु
ण्याभावात् तस्यपंकजगतत्वेनैवप्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणावगतेनचपादपतनेनाभिव्यज्यमानागौरीविषयासुरांगनागतारतिकविगतांतांपुष्णातीः
तिप्रेयोलंकारोपिबोध्यः १ परस्परेति प्राञ्चौपुरातनौजायापतीअर्थादुमामहेश्वरौस्तुमः किंभूतौ प्रपंचस्यजीववर्गस्यमातापितृरूपौ निरुपाधिकृपा

अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् दूरीकरोतुदुरितंगौरीचरणपंकजम् १ परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ प्रपंचमातापि
तरौप्राञ्चौजायापतीस्तुमः २ { अयत्नाद्धितोपदेष्टृत्वाच्च तथापरस्परसंबंधिन्यास्तपःसंपत्तेःफलवदाचरितंपरस्परस्वरूपंययोस्तौ अत्रपर
शब्दस्यक्रियाविनिमयविवक्षायांकर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेवाच्येइतिवार्तिकेनद्विर्भावअसमासवद्भावेपूर्वपदस्थस्यसुपःसुर्वक्तव्यइत्यनेनसुपः
स्वादेशेचपरस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वतीतपःसमृद्धिफलायितःपरमेश्वरःपरमेश्वरतपःसंपत्फलायिताचपार्वतीत्यर्थोलभ्यते तपःसंपत्तेश्चफलं
निरतिशयानंदइतितदुपमयापरस्परंपरमप्रेमास्पदत्वलक्षणःशृंगारोव्यज्यमानःसौभा ‾ ग्यातिशयव्यंजनमुखेनशिवयोर्भावप्रकर्षपर्यवस्यतीति
सहृदयैराकलनीयम् मातापितराविति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोःसंसृष्टिः परस्परंचोपमयोःफलायितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरइतिदिक् २ १

संप्रतिप्रतिपिपादयिषितानामलंकाराणांव्युत्पत्तेः स्वतः पुरुषार्थतयाफलत्वायोगात्तस्यारसास्वादोपयिकत्वेनफलत्वंप्रेक्षावतांप्रकृतग्रंथप्रवृत्तये सूचयितुंशृंगाररसाधिदैवतंश्रीकृष्णंप्रतिरसास्वादानंदंप्रार्थयते उल्लासस्येति समुकुंदोमेमह्यंशश्वत्भवंशाश्वतिकंभग्नावरणतयासदाप्रकाशमानं श्रेयोविगलितवेद्यांतरमानंदं रसोवैसइतिश्रुतेः रसपदाभिधेयंदिशतुददात्वित्यर्थः यथाश्रुतेमुक्तिप्रार्थनायाःप्रकृतेःसंगत्यापत्तेःसकः योधन्यैर्महामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिभिर्योगकलयायोगकौशल्येनहृदयाब्जस्यउरसोमध्यवर्तिनोहृदयपुंडरीकस्यकोशंमुकुलंअधोमुखतयाविद्यमानंउल्लास्यरेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखंकृत्वाचिरादृहुकालंयथारुचियथेच्छंगृह्यमाणोपिरामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिध्यानगोचरीक्रियमाणोपिपरितः

उल्लास्ययोगकलयाहृदयाब्जकोशंधन्यैश्चिरादपियथारुचिगृह्यमाणः यःप्रस्फुरत्यविरतंपरिपूर्णरूपःश्रेयःसमेदिशतुशाश्वतिकंमुकुन्दः १ अलंकारेषुबालानामवगाहनसिद्धये ललितःक्रियतेतेषांलक्ष्यलक्षणसंग्रहः २ ॥ पूर्णरूपमस्यतथाभूतोःपरिच्छिन्नब्रह्मरूपः अविरतंनिरंतरंमुक्तिदशायांस्फुरतिप्रकाशतइतिविरोधालंकारः औपासनिकरूपस्यकल्पितत्वेनचतत्परिहारः अथवायोगिभिरप्यचिन्त्यस्वरूपइतिमाहात्म्यातिशयवर्णनम् अत्रयोगिगतभगवद्विषयकरतिभावस्यकविगतंतंप्रत्यंगतयाप्रेयोलंकारः १ चिकीर्षितस्यग्रंथस्यप्रयोजनाभिधेयेप्रदर्शयति अलंकारेष्विति एतच्चोभयान्वयि अलंकारेषुअर्थालंकारेषूपमादिषुविषयेबालानामव्युत्पन्नानांतेष्ववगाहनस्यव्युत्पत्तेःसिद्धयइत्यर्थः तेषांयेलक्ष्यलक्षणेतयोःसंग्रहइतिनित्यसापेक्षत्वात्समासः लक्ष्यंउदाहरणं अलंकारत्वंचरसादिभिन्नव्यंग्यभिन्नत्वेसतिशब्दार्थान्यतरनिष्ठायाविषयितासंबंधावच्छिन्नाचमत्कृतिजनकतावच्छेदकतातदवच्छेदकत्वम् अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च

चमत्कारोदयानेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायां विषयितयावच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्नि ष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानम् ४ परकीयग्रंथापहारशंकानिरासा याह येषामिति येषामलंकाराणां चंद्रालोके चन्द्रालोकाख्यग्रन्थे तएवेत्यनन्तरं लिख्यंत इतिशेषः तत्रस्थितानामपि केषांचिद्लेखनासाय इत्यु क्तम् यथाऽनंतरश्लोकस्योत्तरार्द्धमत्रैवं दृश्यते हृदयेखेलतोरुच्चैस्तन्वंगीस्तनयोरिवेति स्वयंत्वन्यदेव विरचितमिति एवंच तदीयत्वेन कथनाद्दाशंका निरासः ५ संग्रस्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहलालंकारघटकतयासुप्रसिद्धतया च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति अपंच लक्ष्यनिर्देशः शेषं

येषांचंद्रालोके दृश्यंते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः प्रायस्तएवतेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यंते ५ उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गगामवगाहते ६ यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाल्हादकत्वेन चारुसादृश्यमुद्भूततयोल्लसति व्यंग्यमर्या दां विनास्पष्टं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः हंसीवेत्युदाहरणम् ६ लक्षणं सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कृतिजनकता तद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत् धर्म धर्मिणोरभेदोपचारात् लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति यत्र काव्ये वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः तच्च शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसंबंधेन उपमानमधिकर णं चंद्रादि उपमेयं वर्ण्यमानं कामिनीवदनादि सहृदयः काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः व्यंग्यस्य मर्यादा प्रतीतिनियमरूपा यया सा व्यंजनेत्यर्थः अत्र चो पमानोपमेययोरिति स्वरूपकथनं नतु लक्षणान्तर्गतं व्यावर्तनीयाभावात् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात् एतच्चा ग्रेव्यक्तीभविष्यति इत्थं चालंकारत्वे सति सादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणं बोध्यम् एवमग्रेप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणं बोध्यम् हंसीत्यादि । २

अत्र तावदिवार्थसादृश्येनिरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः सादृश्यस्यप्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गगावगाहनाश्रयत्वरूपेसाधारणधर्मे तस्यचस्वरू
पसंबंधेनकीर्तौ सादृश्यस्यनिपातार्थतयानामार्थंप्रति साक्षात्संबंधेनविशेष्यत्वेविशेषणत्वेचबाधकाभावात् तथाचहंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोज
कस्वर्गगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववतीकीर्तिरितिबोधः नचैवंस्वर्गगावगाहनमिवशब्दश्चेत्याद्युक्तिप्रमग्रंथेधात्वर्थस्यसमानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति
वाच्यम् तदाश्रयत्वस्यसमानधर्मत्वेतस्यतथात्वस्योचित्यायातत्वेनविरोधाभावात् तथासतितत्रैवकुतोनसादृश्यान्वयइतिचेत् नधात्वर्थनिष्ठवि
शेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणशाब्दबोधेविशेष्यतयाविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् नचनिपातार्थभिन्नवृत्तित्वेनप्रकारताविशेषणीयेतिवाच्यम् घ
टोनपश्यतीत्यादौघटाद्यन्विताभावस्यकर्मतासंसर्गेणदर्शनेन्वयापत्तेः यदितुधात्वर्थेपितात्पर्यवशात्सादृश्यान्वयोनुभवसिद्धस्तदाधात्वर्थनिष्ठवि
शेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेननान्वयबुद्धिंप्रतिनञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रंपरिकल्प्यघटोनपश्यतीत्यादौपूर्वोक्तान्वयबोधोनिराक
रणीयइतिदिक् एवमरविंदमिवसुंदरवदनमित्यादावरविंदादिनिरूपितसादृश्यस्यप्रयोजकतासंसर्गेणसुन्दरपदार्थैकदेशेपिसुंदरत्वेऽनुभवब
लादन्वयस्तद्विशिष्टस्यचाभेदेनमुखादौ इत्थंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नंवदनमित्यन्वयबोधः। अरविंदसुंदरमितिसमासे
त्वरविंदपदेनअरविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकत्वलक्ष्यते। तच्चाभेदेनपदार्थैकदेशेसौंदर्येन्वेति। एवंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंद
र्यवदभिन्नंवदनमित्यन्वयबोधः एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेवलक्षणयासर्वार्थबोधकंसुंदरपदंतुतात्पर्यग्राहकमित्येके अरविंदमिववद
नमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमितिबोधः सादृश्यस्यनिपातार्थतयाभेदेननामार्थान्वयेबाधकाभावात् अरविंदमिवभातीत्यत्रभातेर्ज्ञाना
र्थकत्वेऽरविंदपदस्यअरविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयेलक्षणा तस्यचाभेदेनमुखादावन्वयः शेषंतात्पर्यग्राहकम् पूर्वोक्तदिशावासा
दृश्यस्यैवप्रकारितासंसर्गेणधात्वर्थेन्वयः अत्रैवसौंदर्येणेतिधर्मोपादानेतृतीयार्थस्यप्रयोज्यत्वस्यसादृश्येन्वयात्सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसा

कु॰ नं॰ दृश्यप्रकारकज्ञानविषयइतिबोधः आद्यकल्पेनुअरविंदपदमेवसर्वार्थबोधकमितरत्तात्पर्यग्राहकमितिध्येयम् इयंचसादृश्यस्यपदार्थांतरत्वम
चं॰ टी॰ तेशाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता तस्यसमानधर्मरूपत्वेतुचंद्रइवमुखमित्यादौचंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमितिबोधः अत्रैवाल्हादकमितिसमानधर्मोपादानेइ
३ वार्थस्यधर्मस्याल्हादकत्वेपदार्थैकदेशेऽन्वयः तदसहिष्णुतायांतुचंद्रनिष्ठाल्हादकत्ववति आल्हादकपदस्यलक्षणाचंद्रादिपदंतात्पर्यग्राहकम् चं
द्रसदृशमित्यत्राप्येकदेशेसादृश्येचंद्रान्वयःससंबंधिकत्वात् सदृशपदंवाचंद्रसादृश्यविशिष्टेलाक्षणिकम् अत्रैवाल्हादकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृतीया
र्थस्तस्यचसदृशपदार्थैकदेशेधर्मेन्वयस्तथाचाल्हादकताभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नंमुखमितिबोधः सदृशपदमेववासर्वार्थबोधकमितरत्तात्प
र्यग्राहकमित्येवंविधाअन्वयसरणिश्रेणयस्तत्रतत्रशब्दव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेयाइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिंतनेन ६ पूर्णोपमेतीत्यनंतरमा

इयंचपूर्णोपमेत्युच्यते हंसीकीर्तिःस्वर्गंगावगाहनमिवशब्दश्चेत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानांचतुर्णा
मप्युपादानात्

लंकारिकैरितिपूरणीयम् तत्वंचविशेषतउपात्तशब्दशक्तिप्रतिपा
दितोपमानोपमेयकत्वेसतिविशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वेचसतिविशेषतः स्वनिरूढशब्दगम्यत्वम् स्वपदमुपमापरम् उपमानलुप्तायामपि
लक्षणयोपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणायशक्तीति उपमेयलुप्तायांस्मरवधूयंतीत्यादावात्मनउपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमितिशब्देनबोधनादुपात्तेतिश
ब्दविशेषणम् एवमपितन्वीत्यनेनात्रोपमेयस्यकाव्यस्यसदृशंनसदृशेतइत्येवंविधायांलुप्तोपमानायामुपमानस्यचसदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषतइ
ति उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेनसामान्यतोधर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषतइति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरू
पेणेत्यर्थः वाचकलुप्तायामपिलक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणायविशेषतः स्वनिरूढेति उपमायांचनिरूढा इववद्वायथाशब्दाइत्या ३

द्यभियुक्तोक्तिसंगृहीनाइवादयः अत्रनिपातरूपस्येवादेरुपसर्गवत्द्योतकत्वमेव कथमन्यथाशरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानि
वेत्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः उस्रादेरुद्धरणक्रियांप्रत्यकरणत्वात् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेनकरणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च
द्योतकत्वेतूस्रादिपदस्योस्रसदृशपरतयोस्रसदृशैः शरैरितिशरविशेषणत्वेनतृतीयादिसंगतिरिति वैय्याकरणमतंतुनादरणीयम् उपास्य
तेगुरुरित्यादौधात्वर्थोसनक्रियायाअकर्मकतयाकर्मलकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायामभावेनदृष्टान्त
वैषम्यस्यस्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायाम् विशेष्येणसहैकार्थंभवेद्यत्रविशेषणम् तत्रलिङ्गादयःप्रायोविशेष्यस्याविशेष
णइत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपितस्याम् लिंगसंख्याविभेदेपिउपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैवउपमानोपमेययोरित्यनुशासन

यथावा गुणदोषौबुधोगृण्हन्निंदुक्ष्वेडाविवेश्वरः शिरसाश्लाघतेपूर्वंपरंकण्ठेनियच्छति ७

स्यसत्वेनोपमानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च तस्माद्द्योतकत्वमेवे वादीनाम् युक्तंचैतत् अन्यथासकलालंकारिकसंमतस्येवशब्दप्रयो
गेश्रौतीत्वस्यदत्तजलांजलित्वापत्तेः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेनचंद्रादिपदेनचंद्रसदृशलक्षणायांनिषिद्धलाक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च
अपिचद्रवादेर्द्योतकत्वनयेचंद्रादेरुपमानस्यपदार्थैकदेशतयातत्रसाधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरितिदिक् उपमानेत्यादि उपमानत्वंचोपमानिरूपकत्वेन
विवक्षितत्वम् तदाश्रयत्वेनविवक्षितत्वंचोपमेयत्वम् साधारणत्वंचधर्मस्यारसिकमौपचारिकंबिंबप्रतिबिंबभावकृतंश्लेषकृतंवस्तुप्रतिवस्तुभावेनसमास
भेदाश्रयणेनेत्यनेकधाचित्रमीमांसायांप्रपंचितम् तत्रस्वर्गगावगाहनस्यतथात्वमौपचारिकंकीर्तौतस्यस्वारसिकत्वाभावात् उपादानादिति वाचकस्यो
पादानंनिर्देशः इतरेषांतुशब्देनप्रतिपादनंतदितिचिंतनीयम् ६ साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथावेति गुणदोषाविति गुण

जानन्
कु॰नं॰ दोषावर्थात्परस्य गृण्हन्बुधःपंडितःपूर्वंपूर्वनिर्दिष्टंगुणंशिरसाश्लाघते आंदोलितेनशिरसाअभिनंदयति परम्परतोनिर्दिष्टंदोषंकंठेनियच्छति
चं॰टी॰ निरुणद्धि वाचाकंठात्बहिर्नोद्घाटयतीत्यर्थः कइवइंदुस्वेडोचंद्रगरलेगृण्हन्नुपाददानईश्वरोहरइवसोपिहिपूर्वंचंद्रंशिरसाश्लाघते तत्पूर्वंकंधारय
४ ति परंचगरलंकंठेनियच्छतिस्थापयतीति क्ष्वेडस्तुगरलंविषमित्यमरः ७ शंकते अत्रयद्यपीति साधारणस्तत्वेनाभिमतोधर्मः गृण्हन्शिरसाश्ला
घतेपूर्वमित्यादिनोक्तोयद्यपिनैकोनसाधारणइतियोजना गृण्हन्नित्यादिनोक्तस्यैकोपिधर्मःसाधारणोनेतिवा यथाश्रुतेसाधारणस्यसाधारणत्वाभा
वोक्तेरसंगतत्वापत्तेः।साधारण्याभावेहेतुः उपमानइत्यारभ्यइतिभेदादित्यंतेनोक्तः समाधत्तेतथापीति वस्तुगत्यासाधारण्याभावेपीत्यर्थः।चंद्रग

अत्रयद्यपिउपमानोपमेययोर्नैकःसाधारणोधर्मः उपमानेईश्वरेचंद्रगरलयोर्ग्रहणमुपादानंतयोर्मध्येपूर्वस्यचंद्रस्यशिरसाश्ला
घनंवहनंउत्तरस्यगरलस्यकंठेनियमनंसंस्थापनम् उपमेयेबुधेगुणदोषयोर्ग्रहणंज्ञानंतयोर्मध्येपूर्वस्यगुणस्यशिरसाश्लाघनं
शिरःकंपेनाभिनंदनंउत्तरस्यदोषस्यकंठेनियमनंकंठादुपरिवाचाअनुद्घाटनमितिभेदात् तथापि चंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च
बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपादानज्ञानादीनांगृण्हन्नित्यैकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्चसाधारणधर्मतेतिपूर्वस्माद्विशेषः।

रलयोरित्यादियथाक्रमंचंद्रगुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभावेनप्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेण
अभेदात् अभेदाध्यवसायात् एतच्चसाधारणधर्मतेत्यग्रेतनेनान्वितंज्ञानादीत्यादिनाशिरसावहनाभिनंदनयोःकंठस्थापननेढ्ढहिरनुद्घाट
नयोश्चसंग्रहः गृण्हन्नित्यादीत्यादिनाचशिरसाश्लाघतेकंठेनियच्छतीत्यनयोःसंग्रहः अभेदाध्यवसायादिति अभेदस्याध्यवसायादाहार्यनिश्च
यादित्यर्थः साधारणधर्मतेतीति साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेतीत्यर्थः। पूर्वस्मात्पूर्वोदाहरणात् इतिविशेषइत्यन्वयः नचैवंसाधर्म्यप्रती ४

त्युपपादानेपिवस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वयइतिवाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमाल
क्षणत्वमित्यभिप्रायादिति॥ लोकेबिम्बप्रतिबिम्बभावव्यपदेशस्यगगनजलाशयादिगतचंद्रादिविषयतयाप्रसिद्धेः कथंप्रकृतेतद्व्यपदेशइत्याशंका
यामाह वस्तुतइत्यादि अभिन्नयोः तथाध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः। बिंबप्रतिबिंबभावइति बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यमित्यर्थः।सम
यइति। संकेतइत्यर्थः पूर्णायामुपमानादिसमग्रतानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायांलुप्तोपमायांसर्वलोपनियमाशंकानिरासायलक्षणपूर्वकंतांविभजते।

वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोःपृथगुपादानंबिंबप्रतिबिंबभावइतिआलंकारिकसमयः वर्ण्यो
पमानधर्माणामुपमावाचकस्यच एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्नालुप्तोपमाष्टधा ८ तडिद्गौरींदुतुल्यास्याकर्पूरंतीदृशोर्मम कांत्यास्मरवधू
यंतीदृष्टातन्वीरहोमया ९ यत्तयामेलनंतत्रलाभोमेयश्चतद्रतेः। तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवं १० उपमेयादीनांचतुर्णांमध्ये
एकस्यद्वयोस्त्रयाणांवाप्रतिपादकशब्दाभावेनलुप्तोपमेत्युच्यते साचाष्टधा यथा वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाच
कोपमेयलुप्ता ४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ताचेति ८। तत्रोपमानलोपरहिताश्च
त्वारोभेदास्तडिद्गौरीत्यादिश्लोकेनप्रदर्शिताः तदन्तोभेदाउत्तरश्लोकेनदर्शिताः॥ ९॥ वर्ण्येत्यादिना चकारोवाशब्दार्थे तदनंतरंचलोपेइत्यध्या
हार्यं एवंचेतरेतरयोगाविवक्षयावर्ण्यस्योपमानस्यधर्मस्योपमावाचकस्यवालोपेअन्यतमानुपादानेलुप्तोपमा साचएकद्वित्र्यनुपादानैरष्टधाभिन्नेति
पूर्वापराभ्यामुक्तंभवति॥ ८। तडिदित्यादीन्युदाहरणानि अथैतोव्याचष्टे उपमेयादीनामिति वस्तुतोलाघवात्पूर्णाभिन्नत्वंलक्षणंबोध्यं लक्षणवाक्यग
तंक्रममुपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेणविभागंदर्शयति यथेत्यादि वाचकलुप्तेति वाचकत्वंचात्रानुपूर्वीविशेषवत्त्वेनोपमाबोधनेनिरूढत्वम्।

कु॰नं॰ तत्त्वशक्त्या निरूढलक्षणया वा तत्राद्यमिवादेर्द्वितीयं तु सुहृत्पदादेरिति तदभावात्तडिद्गौरीत्यादौ वाचकलोपः समासानुशासनेन निरूढलक्षणावगमेपि आनु

चं॰टी॰ पूर्वीविशेषवत्तया शब्दविशेषस्य तद्बोधनात् शास्त्रकृत इति शास्त्रप्रयुक्त इत्यर्थः कर्पूरंतीत्यत्रेति अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्य इत्यनेन विहितः क्वि

५ प्लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपं आचारं बोधयति कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पूरसादृश्यं तस्य चातिरिक्तत्वे पूर्ववत्प्रयोजकतासंसर्गेणाचारेन्वयो

धर्मरूपत्वेन भेदेन वस्तुतस्तु क्विप्लोपाप्रतिसंधानेपि तथाबोधात्कर्पूरादिशब्दा एव कर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्सादृश्याभिन्नं वाचारं लक्ष

यंतीति युक्तं ननु वाचकस्येवादेरनुपादानाल्लोपो युक्तः साधारणधर्मस्य त्वाचाररूपस्य क्विबुपात्ततया कथं लोपस्तत्राह कर्पूरवदानंदात्मकाचारा

तत्र तडिद्गौरीत्यत्र वाचकलोपस्तडिदिव गौरीत्यर्थे उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रकृतः इंदुतुल्यास्येत्यत्र

धर्मलोपः सत्वैच्छिकः न शास्त्रकृतः कांत्या इंदुतुल्यास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् कर्पूरंतीत्यत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थे वि

हितस्य कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थकस्य क्विप इवशब्देन सह लोपात् अत्र धर्मलोप ऐच्छिकः नयनयोरानंदात्मकतया कर्पूरंतीति त

दुपादानस्यापि संभवादिति कांत्या स्मरवधूयंतीत्यत्र वाचकोपमेयलोपः। ११ र्थस्य क्विप इति कर्पूरस्येवेतीवार्थवृत्तिः आनंदात्मकः जनकता

संबंधेन वस्तुगत्या आनंदस्वरूपोय आचारस्तद्बोधकस्येत्यर्थः ननु क्विप्लोपाज्ज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलो

पः संगमनीय इति चेत् अत्र प्रांचः एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य क्विपो लोपात्तल्लोपव्यपदेशः अत एवात्र समानार्थकः क्यचूनोपात्तः तस्यालुप्तत्वा

दित्याहुः नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंदत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपो युक्त एव अन्यथा इंदुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलु राम॰

प्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः न चैवं क्यजादावपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेरित्याहुः स्मरवधूयंतीत्यत्रेति। ननूपमानादाचार इति कर्मभू ५

ताद्रुपमानादाचारैक्यचोविधानात्स्मरवधूरतिमिवाचरंतीत्यवगमेप्यात्मानमन्यांवेतिकथंनिर्णयस्तत्राह विशेषणेति रत्यनुरूपाचरणस्यकांतिकरण
कत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। कांतेःस्वरसतःस्वीयत्वावगमादितिभावः। नचात्मनउपमेयस्यतन्वीपदेनोपादानात्कथंलोपइतिवाच्यं तस्याः
द्वितीयांततयाकर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वात् आत्मानमित्यध्याहृतेनैवतद्बोधात् अत्रचस्मरवधूपदेनस्मरवधूसादृश्यंलक्ष्यते तस्यचप्रयोजकत्वसं
सर्गेणाभेदेनवाऽचारेन्वयः तथाचस्मरवधूसादृश्याभिन्नआत्मकर्मकोयआचारस्तदाश्रयस्तन्वीतिबोधः। काकतालीयेति वृत्तिविषये। समासविष

अत्रकांत्येतिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवधूमिवाचरंतीत्यर्थस्यगम्यमानतयास्वात्मानउपमेयस्यसहोपमावाचकेनानुपादानात्
सत्वेक्विपःस्वात्मानंस्मरवधूयतीत्युपमेयोपादानस्यापिसंभवात् काकतालीयमित्यत्रकाकतालशब्दौवृत्तिविषयेकाकतालसमवेत
क्रियावर्त्तिनौ तेनकाकागमनमिवतालपतनमिवकाकतालमितीवार्थेसमासाच्चतद्विषयादितिज्ञापकात्समासःउभयत्रोपमेयं स्वस्यकचि
द्गमनंतत्रैवरहसितन्व्या अवस्थानंचतेनस्वस्यतस्याश्चसमागमः काकतालसमागमसदृशइतिफलति ततःकाकतालमिवकाकता
लीयमितिद्वितीयस्मिन्निवार्थेसमासाच्चतद्विषयादितिसूत्रेणइवेप्रतिकृतावित्यधिकारस्थेनछप्रत्ययः ॥

येज्ञापकादिति इवार्थेसमासाभा
वेतद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्ततज्ज्ञापकइत्यर्थः उभयत्रकाकगमनतालपतनयोः उपमेयमित्यनंतरंक्रमेणेतिशेषः। तेनेति
काकतालसमवेतक्रियापरयोःकाकतालपदयोरिवार्थेसमासेनेत्यर्थः काकतालसमागमेति अयंभावः। काकगमनतालपतनयोरुपमानत्वेतदुपमे
ययोः स्वीयगमनतन्व्यवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात्काकतालसमागमएवोपमानं इत्थंचकाकतालसमागमसदृशं काकता
लपदार्थस्तस्यचाभेदेनस्वीयतन्वीसमागमरूपेउपमेयेऽन्वयइति ततइति तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः। इतितदर्थइति। काकतालपदलक्षितस्यका-

कक्कूततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेनतन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादितिभावः अत्रपतनदलितमितिरहोदर्शनक्षुभितहृदयेतिचबिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मस्वरूपकथनंनतेवमन्वयाकारइतिबोध्यंनचसकृदुच्चारिताभ्यांकाकतालपदाभ्यांकथमुपमानद्वयावगमइतिवाच्यं अनुभवानुसारेणानुशासनेनव्युत्पत्तिवैचित्र्यस्यस्फुटंप्रतिपत्तेरितिएवंदुरूहत्वात्सद्यंव्याख्यायतत्रोपमानलुप्तादींश्चतुरोपिभेदान्प्रदर्शयितुमाहलतश्चेति काकागमनेसादिकाकागमनतालपतनरूपोयः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः इदंचकाकागमनमिवतालपतनमिवेतिमहाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तं समागमस्यतादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्यातस्योक्तार्थएवपर्यवसानात् विशिष्टोपमायांविशेषणोपमावगतिवत्समागमोपमायाम्

तथाचपतनदलितंतालफलंयथाकाकेनोपभुक्तमेवंरहोदर्शनक्षुभितहृदयातन्वीत्वेनोपभुक्तेतितदर्थः ततश्चात्रकाकागमनतालपतनसमागमरूपस्यकाककृततालफलोपभोगरूपस्यचोपमानस्यानुपादानात् प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः समासार्थोपमायांवाचकोपमानलोपः सर्वोप्ययंलोपश्छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः अवितर्कितसंभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायांधर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायांधर्मोपमानवाचकलोपः इतिसूक्ष्मयादृष्ट्यावधारितव्यं एतेषामुदाहरणांतराणिविस्तरभयान्नलिख्यंत

पितद्वयपवक्रियपयोर्यथायोगंगम्यमानानामुपमामभिप्रेत्यमहाभाष्यकृतातादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः धर्मस्यानुपादानइति तत्स्थानेअभवत्किंब्रवीमितेइतिपाठइतिभावः॥ ॥इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्टसूरिवरात्मजवैद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणंसंपूर्णम्॥ ॥ यद्यप्युपमानरूपाणामंतरंतन्मूलालंकारेषुसंभवत्सादृश्या उपमेयोपमेवप्रथमंनिरूपयितुमुचितानवलारोपितसादृश्यनिबंधनोनन्वयस्तथापितद्द्वितीयसदृशान्यवच्छेदफलकत्वमात्रतोपमेयोपमामपेक्ष्यशीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्यप्रथमं

उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वंचेत्यर्थः इंद्वांतेश्रूयमाणत्वात् विवक्ष्यतइतिविशेषः एवंचैकस्यैववस्तुनोयदुपमानत्वमुपमेयत्वंचविवक्ष्यते तदनन्वयइत्यन्वयः असंभवशंकानिरासायमध्येउदाहरणोक्तिः ननूक्तलक्षणस्यभणितिरिवमतिर्मतिरिवचेष्टेत्यादिरशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्रमत्यादेरेकस्यैववस्तुनउपमानत्वस्योपमेयत्वस्यचवर्णनात् अथैकस्यवस्तुनोयदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वंचेतिविवक्षितं एकपदस्यावृत्तिकल्पनात् इत्थंचरशनोपमायांमत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वंभणित्यादिनिरूपितंतूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदाखमिवजलंजलमिवखमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैववस्तुनोगगनस्यएकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्यचवर्णनादि

उपमानोपमेयत्वंयदेकस्यैववस्तुनः इंदुरिंदुरिवश्रीमानित्यादौतदनन्वयः ११ एकस्यैववस्तुनउपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः वर्ण्यमानमपिस्वस्यस्वेनसाधर्म्येनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः अनन्वयिनोप्यर्थस्याभिधानेसदृशांतरव्यवच्छेदेनाुपमत्वद्योतनायेंदुरिंदुरिवश्रीमानित्युक्तेश्रीमत्वेनचंद्रस्यनान्यःसदृशोस्तीतिसदृशांतरव्यवच्छेदोलक्ष्यते ततश्चस्वेनापिसादृश्यासंभवादनुपमेयत्वेप

तिचेन्नैवं॥एकस्यैवेतिविरोधद्योतकैवकारबलेनस्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयोर्लाभेनक्काप्यतिप्रसंगाभावात् अस्तिहिइंदुरिंदुरिवेत्यनन्वयेउपमानत्वमुपमेयत्वंचस्वाश्रयेंदुनिरूपितंनतुरशनोपमायामुपमेयोपमायांवेतिसंक्षेपः अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति नान्वेतीति नसंबध्यतइत्यर्थः। साधर्म्यस्यभेदघटितत्वादितिभावः नन्वेवंसत्यसंबद्धप्रलापत्वापत्तिरित्यतआह अनन्वयिनोपीति बाधितस्यापीत्यर्थः अर्थस्यसाधर्म्यस्यअभिधानं आहार्यारोपरूपतयाप्रतिपादनं सदृशांतरव्यवच्छेदेनसदृशांतरव्यावृत्तिबोधद्वारेण एतदेवविशदयति इंदुरित्यादिना इत्थंचसदृशांतरव्यावृत्तिसूचनद्वारानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्वादापाततोरुद्रोरोदनार्थवादवत् द्वारमात्रतयासादृश्यप्रतिपादनेपिनासंबद्धप्रलापतापत्तिरितिभावः

उदाहरणांतरमाह यथावेति गगनाकारं गगनसदृशं इवेत्यतः प्राक् युद्धमित्यध्याहार्यं उदाहरणांतरप्रदर्शने बीजमाह पूर्वोदाहरणेति वैपुल्यादेरित्या दिपदात् गंभीर्यदारुणत्वयोः संग्रहः इत्यनन्वयप्रकरणं॥ अथोपमेयोपमां लक्षयति॥ पर्यायेणेति अयौगपद्येनेत्यर्थः वाक्यभेदेनेति यावत् तत् उपमानो पमेयत्वं विवक्ष्यत इति शेषोत्रापि बोध्यः उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः उपमेयेनोपमेति व्युत्पत्तेः। धर्मोर्थ इवेत्युदाहरणं अर्थो धनं पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः अत्र च धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेन उपमानत्वमुपेयत्वं च वर्णितं तत्राद्यवाक्ये र्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं द्वितीये तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वम र्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तं। एवमपि समत्वं शरदि प्रापुरद्य कुमुदतारका इत्यु

यथावा गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव पूर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादान मस्ति इह तु गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्य तन्नास्तीति शेषः पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा नता धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि॥१२॥ द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थं धर्मार्थयोः कस्यचित्केन चित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुखतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलति॥ ॥भयविश्रांतसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः

तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्येव तत्प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतः प्रतीतेरतः पर्यायेणेत्युक्तं ननु भणितिरिव मति र्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरिति विमलेति रशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादिति चेत् न द्वयोरित्यनेन परस्परमु पमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा पर्यायपदेनैवानन्वयवारणेन द्वयोरित्यस्य व्यर्थ्योपत्तेरिति संक्षेपः ननूपमाप्रतीपोभयरूपायाउपमाद्वयरूपायावाउपमे योपमाया अलंकारांतरत्वे किं बीजमित्यत आह द्वयोरिति तथा चार्थविशेषद्योतकतया चमत्कृतिवैलक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः। कथं तृतीयसदृशव्यवच्छे

उपमेयोपमा॥

धर्मार्थयोर्मध्य इत्यर्थः प्रुखतः शब्देन तथाच प्राप्तस्य पुनर्वचनं तदितरपरिसंख्यार्थमिति न्यायादिहापि तृतीयसदृशव्यावृत्तिलाभ इति भावः खमिवेति। शरद्वर्णनमिदं खमाकाशमिव जलं कालुष्यापगमेन निर्मलत्वातिशयात् शेषं स्पष्टं निर्मलत्वादीत्यादिपदेन शैत्यातिशयपरिग्रहः गिरिरिवेति अत्र गजः प्रकृतः अयमिति प्रकृतपरामर्शिसर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अतएवोपक्रमादग्रेप्यस्य मदधारेत्यन्वयो बोध्यः अत्र पूर्वार्द्धे उच्चकैर्विभातीति समानधर्म उपात्तः उत्तरार्द्धे च स्रवतीति स उक्त इति दिक्। इत्युपमेयोपमाकरणं प्रतीपमिति। लक्ष्यनिर्देशः १३ ननूपमानोपमेयभावस्यैवैक्षिकतया मुखादेरप्युपमानत्वसंभवाच्चंद्र इव मुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरित्यत आह प्रसिद्धेति प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावः उपमेयत्वं प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यं कुतः

यथा वा खमिव जलं जलमिव खं हंस इव चंद्रश्चन्द्र इव हंसः कुमुदाकारास्ताराः ताराकाराणि कुमुदानि पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्म उपात्तः इह निर्मलत्वादिधर्मो नोपात्त इति भेदः उदाहरणद्वयेपि प्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पनं राज्ञि धर्मार्थसमृद्धेः शरदि गगनसलिलादिनैर्मल्यस्य च वर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृतयोरप्येषा संभवति यथा गिरिरिव गजराजोयं गजराज इवोच्चकैर्विभाति गिरिः निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः॥१३॥ प्रसिद्धोपमानोपमेयभावः प्रातिलोम्यात्प्रतीपं।

प्रातिलोम्यात् प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयभावप्रातिलोम्यादित्यविसर्गपाठेपि प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावस्तस्य प्रातिलोम्यादुपमाप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयं न तु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्यैव परीत्यादिति यथाश्रुतरीत्या एवंविधप्रातिलोम्यस्य तृतीयपंचमप्रतीपभेदाव्यापित्वेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रतिकूलस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतीपमिति प्रतीपपंचकसाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचितं अतएव पंचमप्रती-

प्रत्याख्यानावसरे वक्ष्यति उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वं तस्य च सकलप्रतीपभेदसाधारण्यं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते यथा वेति प्रोषितस्य प्रियां प्रति वियोगवेदनानिवेदनमिदं अयि प्रिये त्वदीयसादृश्येन विनोदं विनोदो विरहयापनं तन्मात्रमपि मम दैवेन न क्षम्यते एतदेव दर्शयति यदित्यादिना त्वन्नेत्रयोः समाना साधारणी कांतिः शोभा यस्य तथाविधं यदिंदीवरं तत्सलिले मग्नं वर्षर्तुना जलरुहैः तव मुखस्य छायया कांत्या अनुकारी सदृशः शशी मेघैरंतरितस्तिरोहितः येपीत्यपि भिन्नक्रमः त्वद्गमनसदृशगतयो ये राजहंसास्तेपि गता इति अत्र कांतीत्यादिधर्मोपादानात्पूर्वोदाहरणवैलक्षण्यं बोध्यम् ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनात्स्यात् व्यतिरेकालंकारादस्य को भेदः उच्यते तत्र वैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विव

यथा वा यत्वन्नेत्रसमानकांति सलिले मग्नं तदिंदीवरं मेघैरंतरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी येपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥ अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् अलं गर्वेण ते वक्त्र कांत्या चंद्रोपि तादृशः १४ अत्युत्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्प्रदर्श्यनावते वनस्य तिरस्कारो द्वितीयप्रतीपपूर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेषशालि यथा वा गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे संतीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि॥ ७॥ ७॥

क्षितमिह तूपमानतामात्रप्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति प्रतीपांतरमाह अन्योपमेयेति अन्यद्वर्ण्यं उपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरो गर्वपरिहारोपि तत्प्रतीपमित्यर्थः। तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयताया अपि पूर्वमप्राप्ताया उपमानतिरस्कृतेति विशेषप्रयोजकत्वादिति भावः अत एव लाभे नेत्युक्तं न तु सत्त्वेनेति अप्राप्तप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वात् विच्छित्तिविशेषेति चमत्कारोत्कर्षेत्यर्थः उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः गर्वमिति असंवाह्यं संवहनायोग्यं अपरिमितमिति यावत् भद्रे शोभने इति संबोधनं नन्विति हेत्वर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाहरणे कांत्येति समानधर्मोपादा

वर्ण्योपमेयेति अन्यस्यावर्ण्यस्य अनादरोपितथाप्रतीपमित्यर्थः अहमेवेति सुदारुणानामतितीव्राणां गुरुः श्रेष्ठः तातेतिसानुकंपसंबोधनं मास्मदृप्य
इतिदर्पमाकृथाइत्यर्थः वर्ण्येनान्यस्येति निरूपितत्वंतृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपितायान्यस्यावर्ण्यस्योपमातस्याइत्यर्थः। अनिष्पत्तिवचः उच्यमानाअ
निष्पत्तिः कृदभिहितइतिन्यायात् तत्प्रतीपं मुधेति किलेतिवार्तायांत्वन्मुखाभमंबुजमितिवार्तामुधानिष्प्रयोजनाऽपवादः अलीकार्थकत्वेनापवादत्व
निष्प्रयोजनत्वे उत्कर्षेति उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः मुधापवादत्वोक्त्येति उक्तार्थमेतत् आकर्ण्येति वचनीयं अलीकतयानिंदितं

वर्ण्योपमेयलाभेनतथान्यस्याप्यनादरः कः क्रौर्यदर्पस्तेमृत्योत्वत्तुल्याः संतिहिस्त्रियः १५॥ अत्युत्कृष्टगुणतयाक्वचिदप्युपमानभावमसह
मानस्यावर्ण्यस्यवर्ण्यमुपमेयंपरिकल्प्यनावतातस्तिरस्कारः पूर्वप्रतीपवैपरीत्येनतृतीयंप्रतीपं यथावा अहमेवगुरुःसुदारुणानामिति
हालाहलमास्मतातदृप्यः ननुसंतिभवादृशानिभूयोभुवनेस्मिन्वचनानिदुर्जनानां वर्ण्येनान्यस्योपमायाअनिष्पत्तिवचश्चतत् मुधापवादो
मुग्धाक्षित्वन्मुखाभंकिलांबुजं १६ अवर्ण्यंवर्ण्योपममित्यनिष्पत्तिवचनंपूर्वेभ्य उत्कर्षशालिचतुर्थंप्रतीपं उदाहरणेमुधापवादत्वोक्त्योपमि
त्यनि ष्पत्तिरुद्घाटिता यथावा आकर्ण्यसरोजाक्षिवचनीयमिदंभुवि॥ शशांकस्तववक्त्रेणपामरैरुपमीयते॥ प्रतीपमुपमानस्यकैमर्थ्य
मपिमन्वते दृष्टंचेद्वदनंतस्याः किंपद्मेनकिमिंदुना १७ उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजनधूर्वहत्वेनोपमानकैमर्थ्ये १ अतएवभुवीत्युक्तं लोका

तरेमुखासन्निधानेनविशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् सन्निधानेपिविशेषाग्रहणात्पामरैरित्युक्तं अत्रवचनीयपामरैरित्येताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिः
प्रकाश्यते प्रतीपमिति कः अर्थः प्रयोजनंयस्यतत्तथाअनर्थकमितियावत्तस्यभावः कैमर्थ्यंतदपिप्रतीपंमन्वतेआलंकारिकाइतिशेषः ननूपमानस्य पद्मचंद्रा
देराल्हादविशेषरूपप्रयोजनसत्वात्कथमनर्थकत्वमतआह उपमेयस्यैवेति उपमानधूर्वहत्वेन उपमानकार्यकारित्वेन अयंचोपमानकैमर्थ्येहेतुः। १

कु॰ नं॰ अतश्चोपमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्य्यं आल्हादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात्कैमर्थ्यमितिभावः उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनेतिपाठेउ
९ पमानंप्रयोजकंयस्याइतिबहुव्रीहिः नंनूपमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षेपश्चाक्षेपइतिवामनसूत्रेणाक्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात्कथंप्रतीपत्वमतआह॥उपमा
नप्रातिलोम्यादिति उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वंचतिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तं तथाचप्रतीपसामान्यलक्षणाक्रांतत्वात्प्रतीपांतर्भा
वएवोचितइतिभावः॥ तदोजसइति नैषधीयेनैषधवर्णनमिदं विधिर्ब्रह्मातस्यनलस्यौजसः प्रतापस्यतद्यशसश्चस्थितौसत्सांइमौसूर्यचंद्रौवृथा
प्रतापज्योत्स्नादेः कार्यस्यताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चित्तेयदायदाकुरुतेतदाभानोर्विधोश्चपरिवेषस्यपरिधेःकैतवाच्छलात्कुंडलानांवैय्यर्थ्यसू
चिकांरेखावेष्टनांकरोतीत्यन्वयः अत्रचनायंपरिवेषः किंतुकुंडलनेत्यपन्हुतौकैमर्थ्यरूपप्रतीपस्यांगत्वात्तयोरंगांगिभावलक्षणःसंकरः यद्यप्याप

सुपमानप्रातिलोम्यात्संचमंप्रतीपं यथावा तदोजसस्तद्यशसःस्थिताविमौवृथेतिचित्तेकुरुतेयदा यदा तनोतिभानोःपरिवेषकैत
वात्तदाविधिःकुंडलनांविधोरपि॥ केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेनतदंतर्भावंमन्यन्ते॥ १ मित्यादिवच्चतत्सदेवी

क्षायाअकरणंनदोषइतिबोध्यम् केचिद्दंडीप्रभृतयः॥ अनन्वयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेनचात्राद्यभेदत्रयमेवगृह्यते नत्वंत्यभेदद्वयमपि तत्रो
पमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्यासंभवात् वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापिनोपमांतर्गतिर्युक्ता चमत्कारंप्रतिसाधर्म्यस्यप्राधान्येनाप्रयोजक
त्वात् सामर्थ्यनिबंधनउपमानतिरस्कारएवहितत्रचमत्कृतिप्रयोजकतयाविवक्षितोनतुसाधर्म्यमेवमुखतश्चमत्कारितयाविवक्षितमितिसहृदय॰
साक्षिकं एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपिनसादृश्यस्यचमत्कारितयाप्राधान्येनविवक्षाकिन्तुद्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छेदोपायतयेतिनतयो राम॰
रप्युपमांतर्गतिर्युज्यते अन्यथासादृश्यवर्णनमात्रेणोपमांतर्भावेधैर्यलावण्यगांभीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः गुणैस्तुल्योसिभेदस्तुवपुषैवे॰ ९

दृष्टान्तऽतिव्यतिरेकालंकारस्याप्युपमान्तर्गतिः स्यात् तत्र साधर्म्यसमानाधिकरणं वैधर्म्यमेव चमत्कारे प्रधानं न तु साधर्म्यमिति चेत्तुल्यमि
दं प्रतीपादिष्वपीति सहृदयैराकलनीयं एतदेवास्वरसबीजमभिसंधायोक्तं केचिदिति अन्ये वामनादयः अत्र चास्वरसबीजं प्रागेवावेदितं॥
इति प्रतीपप्रकरणं॥ रूपकं लक्षयति विषय्यभेदेति रूप्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञाप्यते धर्मी अनेनेति रूपं तत् रूपमस्यासौ तद्रूपस्तस्य भावस्ताद्रूप्यं चं
द्रकार्यकारित्वादि विषयिण उपमानस्य अभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यत् रंजनमिव रंजनं स्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति यावत् तद्रूप
कमित्यर्थः रूपकं तदित्येव पाठः रूपकंत्विति पाठे तु तदित्यध्याहार्यं उपात्तबिंबाविशिष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतं उपमानाऽभेदता
द्रूप्यान्यतरत् रूपकमिति तु निष्कर्षः। मुखं चंद्र इत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचंद्राभेदनिश्चयात् लक्षणसमन्वयः मुखमपरश्चंद्र

अन्ये तु पंचमं प्रतीपप्रकारं उपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेपालंकारमाहुः विषय्यभेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य यत् रूपकं तत्त्रिधाधिक्यन्यून
त्वानुभयोक्तिभिः॥१८॥ १९ इत्यत्र तु न चंद्राभेदो विषयः अपरइति भेदस्य विवक्षितत्वात् अपि तु चन्द्रकार्यकारित्वरूपं ताद्रूप्यमिति तत्रापि ल
क्षणसंगतिः नच तस्य मुखे सत्त्वात्कथमारोप इति वाच्यं चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैव मुखे सत्त्वादिति यद्यपि नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधादि
हापि चंद्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेऽन्वयादभेदरूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभाने एवाभेदरूपकत्वं तत्कार्यका
रित्वादिरूपेणाभेदभाने तु ताद्रूप्यरूपकत्वमिति नास्त्ययं अत्र कमलमनंभसि कमले च कुवलये ते तानि कनकलतिकायामित्याद्यतिशयोक्तिवारणायोपात्ते
ति विषयविशेषणं आरोपश्च निषेधानंगकत्वेन विशेषणीयः तेनापन्हुतौ नातिव्याप्तिः भ्रांतिवारणायाहार्येति त्वत्सादनस्वरत्नानां यद्लक्तकमार्जनं इ
दं श्रीखंडलेपेन पांडुरीकरणं वियोगिरिति निदर्शनावारणाय बिंबाविशिष्टेति संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासाय निश्चयेत्युक्तमिति संक्षेपः आधिक्येत्यादि आधि

कु॰नं॰ कामुपमानस्यस्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायांबोध्यम्। एवंन्यूनत्वमपि अनुभयं आधिक्यन्यूनत्वोभयरहितंअभेदताद्रूप्या॰
१० न्यतरमात्रम् अयंहीत्यादि अयंवर्ण्यमानोराजायेनहेतुनापुरः नगर्यः शिवस्यापित्रिपुरदग्धृत्वात्सएवायमितिभावः। तार्तीयीकमिति तृतीयमेवता॰
र्तीयीकं तीयादीकक्स्वार्थेवाच्यइतिवार्त्तिकानुसारात् विलोचनंविनेत्यन्वयः॥१९॥ शंभुरिति अत्राप्ययमित्यनुषंजनीयं अन्यथा॰तिशयोक्त्यापत्त्या
रूपकोदाहरणत्वासंगतेः॥ अत्रराजभावावस्थायां समदृष्टितां समसंख्यलोचनतां एकरूपलोचनवत्तांच मुखेंदुनेति अत्रेंदुपदमिंदुकार्यकारिपरं कि
मिंदुनेति प्रसिद्धचंद्राद्भेदविवक्षणात्। अतश्चंद्रताद्रूप्यरूपकमिदं नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकार्यकारिणिमुखाभेदभानान्मुखाभेदरूपकस्या

अयंहिधूर्जटिःसाक्षाद्येनदग्धाःपुरःक्षणात्॥ अयमस्तेविनाशंभुस्तार्तीयीकंविलोचनं १९ शंभुर्विश्वमवत्यद्यस्वीकृत्यसमदृष्टितां अ
स्यामुखेंदुनालब्धेनेत्रानंदेकिमिंदुना २० साध्वीयमपरालक्ष्मीरसुधासागरोदिता अयंकलंकिनश्चंद्रान्मुखचंद्रोतिरिच्यते॥२१
विषय्युपमानभूतंपद्मादिविषयस्तदुपमेयंवर्णनीयंमुखादिविषयिणोरूपेणविषयस्यरंजनंरूपकं॥ १९तन्नतुचन्द्रताद्रूप्यरूपकमितिवा

च्यम् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणमुखस्यस्वनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमात् विशेषणानुयोगिकस्यापिविशेषणसंबंधतायाःस्वामित्वस्यष
ष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चैत्रस्यधनमित्यादावंगीकारात् एवंचमुखनिष्ठाभेदप्रतियोगीचंद्रस्तत्कार्यकारीवतिबोधान्नमुखाभेदरूपकापत्तिः मुखप्रति
योगिकाभेदस्याभानादिति एवमन्यत्राप्यूह्यं२० असुधेति सुधासागरादुदितासमुत्पन्नाप्रसिद्धालक्ष्मीः इयंतुनतथेतिन्यूनत्वोक्तिः अतिरिच्यतइति निष्क
लंकतयाअधिकोभवतीत्यर्थः २१ लक्षणश्लोकंव्याचष्टे विषय्युपमानेत्यादि विषयिणोः भेदेनरूपेणचेतिपाठः रूपेण आल्हादकत्वादिनाताद्रूप्ये राम
पक्षेचिताद्रूप्येणचेत्येवपाठः परमार्थतस्तुप्रामाणिकपुस्तकेषु विषयिणोरूपेणविषयस्यरंजनमितियुक्ततरःपाठःतेनतच्चेत्यादेर्नपौनरुक्त्यमिति ध्येयम्। १०

हरिद्रादिनापटादिरंजनेप्रयुक्तस्यरंजनशब्दस्येहप्रवृत्तौबीजमाह॥ अन्यरूपेणेति॥ रूपंरक्तपीतादिकं अभेदताद्रूप्येच तथाचान्यदीयधर्मेणा
न्यस्यतद्रूपतासंपादनत्वसामान्यादिहगौण्यारंजनशब्दप्रयोगइतिभावः तच्चेति रंजनंचेत्यर्थः प्रसिद्धेति कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेनलब्धा
त्मकमित्यर्थः रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारणत्वादितिभावः॥ अभेदेनरूपेणचेतिपाठेतु तच्चेत्यत्रशब्दोहेत्वर्थकः तेनपूर्वोक्तस्यैवसमर्थ
नमितिप्रोन्नरूत्वंत तावत्विधांतरोक्तेःप्राक् उद्देशक्रमप्रातिलोम्येनेति निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः तदेवविशदयति येनेत्यादि विशेषणेनेतिहेतौ

अन्यरूपेणरूपवतःकरणात्तच्चकविसंप्रसिद्धविषय्यभेदपर्यवसितम् क्वचिद्भेदेप्रतीयमानएवतदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसितं ततश्च
रूपकंतावद्द्विविधं अभेदरूपकंताद्रूप्यरूपकंचेति द्विविधमपिप्रत्येकंत्रिविधं प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेनन्यूनत्ववर्णनेनानुभयोक्त्याचैवंरूपकषड्वि
धं अयंहीत्यादिसार्द्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि अस्यामुखेन्दुनेत्यादिसार्द्धश्लोकेनताद्रूप्यरूपकाणि आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तुदे
शक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि येनदग्धाइतिविशेषणेनवर्णनीयेराज्ञिप्रसिद्धशिवाभेदोनुरंजनाच्छिवस्यपूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभा
वावस्थायांन्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णनाच्चानुभयाभेदरूपकमाद्यं तृतीयलोचनप्रहाणोक्त्यापूर्वावस्थातोन्यूनताप्रदर्शनान्न्यूनाभेदरूपकेद्वि
तीयं न्यूनत्ववर्णनमपिअभेददार्ढ्योपादकत्वाच्चमत्कारिविषमदृष्टित्वपरित्यागेनजगद्रक्षकत्वोक्त्याशिवस्यपूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभा
वावस्थायांउत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकंतृतीयं॥ एवमुत्तरेष्वपिताद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपिक्रमेणानुभयन्यूनाधिकभावाउन्नेयाः॥

तृतीयापुरदग्धृत्वविशेषणहेतुकशिवाभेदानुरंजनादित्यर्थः ननुन्यूनत्ववर्णनेभेदापकर्षयोःप्रतीतेःकथंचमत्कारितेत्यतआह अभेदार्ढ्योपादकत्वादितिवि
शेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकतयानिषिद्धव्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिन्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः

विभावनात् प्रकाशनात् चंद्रज्योत्स्नेति राजानंप्रतिकस्यचिदुक्तिः हेभगवन् चंद्रज्योत्स्नावत् विशदंश्वेतंपुलिनंयस्यतथाभूतेऽस्मिन्शारद्याः शरद्भूना
मकनद्याः सैकतेसिकताप्रदेशेकयोश्चित्सिद्धतरुणयोः चिरतरं अतिचिरकालंवादरूपंद्यूतमभूत् कोदृक्तत्राहएकः सिद्धयुवाकैटभेदैत्यविशेषेप्रथ
मंनिहतेवक्तिवदति अन्यः कंसंप्रथमंनि हतंवक्ति सःकंसकैटभयोर्निहंतात्वंतत्रनयोर्मध्येपूर्वंकोहतइतितत्वंकथयेत्यन्वयः यद्यपिमुनिप्रभृतावेवभग
वन्निस्यामंत्रणमुचितंनराजादौतथापिराज्ञोभगवत्तादात्म्यवर्णनाद्नैवविस्यंपरिहरणीयंक्वचित्तुभवतेतिपाठः अत्रज्योत्स्नापदेनैवचंद्रिकालाभेपिचंद्रपदं

अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिनेसैकतेस्मिन्शारद्यावादद्यूतंचिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् एकोवक्तिप्र
थमनिहतंकैटभंकंसमन्यस्तत्वंसत्वंकथयभगवन्कोहतस्तत्रपूर्वं अत्रसत्वमित्यनेनयः कंसकैटभयोर्हंतागरुडध्वजस्तत्तादात्म्यवर्ण
नीयस्यराज्ञःप्रतिपाद्यतंप्रतिकंसकैटभवधयोःपौर्वापर्यप्रश्नव्याजेनतत्तादात्म्यदार्ढ्यकरणात्पूर्वावस्थातउत्कर्षापकर्षयोरविभावनाच्चा
नुभयाभेदरूपकं वेधाद्वेधाभ्रमंचक्रेकांतासुकनकेषुच तासुतेष्वप्यनासक्तःसाक्षाद्भर्गोनराकृतिः अत्रसाक्षादितिविशेषणेनविर
क्तस्यप्रसिद्धशिवतादात्म्यमुपदिश्यनराकृतिरिति दिव्यमूर्त्तिवैकल्यप्रतिपादनान्न्यूनाभेदरूपकं त्वय्यागतेकिमितिवेपतएषसिंधुस्त्वं
सेतुमंथकृदतःकिमसौबिभेति

॥शारदपूर्णचंद्रपरतयानापुष्टार्थं पुष्पमालेत्यत्रपुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेतिबोध्यम् वादयोग्यतासूचना
ययूनोरित्युक्तं अपंहीत्युदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतंपुरदाहकत्वरूपंसाधर्म्यमुपात्तं इहतुजगद्रक्षकत्वादिकंतत्गम्यमानमितिभेदः वेधाइति द्वेधाकां
ताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविधाद्वययुक्तं भ्रमंबलवदनिष्टाननुबंधिसुखसाधनत्वभ्रमं सर्वेषामपिभ्रमाणांवेधसानिर्माणेपिप्राधान्यविवक्षयेत्य
मभिधानं अयमास्त इत्युदाहरणेशंभुसादृश्यंगम्यमानमिहत्वनासक्तिरूपंतदुपात्तमितिभेदः त्वय्यागतइति राजानंप्रतिकवेरुक्तिः सेतुश्चमंथश्चेति

द्वंद्वः मंथनं मंथः अमृतमथनं द्वीपांतरेपीत्यपिनासुतरामेतत्द्वीपेनास्तीति सूच्यते अथराजभावावस्थायां शंभुर्विश्वमित्यत्रविश्वसंरक्षकत्वंसादृश्य
मुपात्तंइहतुनेतिभेदः किंपद्मस्येति दयितांप्रतिनायकोक्तिः तववक्त्ररूपेइंदुकार्यकारिणिसति अयमपरः प्रसिद्धः शीतांशुश्चंद्रः यत्उज्जृंभतेउदि
तोभवतितस्मात्तववक्त्रेंदुः पद्मस्यरुचिंकांतिंकिंनहंतिप्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिन्यायात् प्रयोजनस्यान्यतः संभवेतदुज्जृंभणस्यासंग
तेरिति किंनहंतीतिकाक्वा अपितुहंत्येवेतिपर्यवसानेतदुज्जृंभणंवृथेतिप्रतीतिपर्यवसानं एवमग्रिमवाक्ययोरपिज्ञषोमकरः केतनंचिन्हमस्यतथा

द्वीपांतरेपिनहितेस्त्यवशंवदोद्यत्वांराजपुंगवनिषेवतएवलक्ष्मीः अत्रत्वसेतुमंथकृदितिसेतोर्मंथनस्यचकर्त्रापुरुषोत्तमेनसहवर्णनीय
स्यतादात्म्यमुक्त्वातथापित्वदागमनंसेतुबंधायमथनायवेतिसमुद्रेणनभेतव्यंद्वीपांतराणामपित्वद्वशंवदत्वेनपूर्ववत् द्वीपांतरेजेत
व्याभावात्प्राप्तलक्ष्मीकत्वेनमंथनप्रसक्त्यभावाच्चेतिपूर्वावस्थातउत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकं किंपद्मस्यरुचिंनहंतिनयनानंदं
विधत्तेनकिंवृद्धिंवाझषकेतनस्यकुरुतेनालोकमात्रेणकिं वक्त्रेंदौतवसत्ययंयदपरः शीतांशुरुज्जृंभतेदर्पः स्यादमृतेनचेदिहतदप्य
स्त्येवबिंबाधरे अत्रापरः शीतांशुरित्यनेनवक्त्रेंदोः प्रसिद्धचंद्राद्भेदमाविष्कृत्यतस्यचप्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्क
र्षापकर्षयोरप्रदर्शनादनुभयताद्रूप्यरूपकं अचतुर्वदनोब्रह्माद्विबाहुरपरोहरिः अभाललोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः ॥ भूतस्यसमुद्रस्य
कामस्यचआलोकनमालोकः प्रकाशश्चतन्मात्रेण अमृतेनदर्पोभिमानः उज्जृंभणहेतुः स्याच्चेत् अयुक्तमेतत् यतः इहवक्त्रेंदौबिंबाधरेतदप्यस्त्येवेतिस
मुचितपदाध्याहारेणयोजनीयम् यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनतच्छब्दाक्षेपस्समत्वान्नतदनुपादानेपिन्यूनपदत्वदोषः कार्यकारित्वमात्रेत्यनेना
भेदव्यावृत्तिः अस्यामुखेंदुनेत्यत्रकिमिंदुनेतिपुनरुपादानमात्रंभेदविवक्षाज्ञापकंइहत्वपरशब्दस्याप्युपादानमितिविशेषः अचतुर्वदनइति बादरायणोव्या
सः भाले लोचनं यस्येति व्यधिकरणत्वेपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः।

कु॰ नं॰ नन्नुहरावपरइतिविशेषणात्तदंशेएवताद्रूप्यरूपकंस्यात् इतरांशेत्वभेदरूपकमेवेत्याशंक्याह अत्रेति त्रिष्वपीति एकत्रानेकारोपरूपायांरूपकमालायां चं॰ टी॰
१२ यामवैरूप्यायतात्पर्यग्राहकस्यैकत्रस्थितस्यापिसाधारण्यमेवोचितमितिभावः अयमेवचसाध्वीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः न्यूनरूपकस्यचमत्कारित्वं
पूर्वमुक्तंतद्दृढमत्याहृढयति। इदमिति यदाहेत्यनंतरंसइतिशेषः। एकगुणहानौअभिहितायामितिशेषः गुणसाम्यदार्ढ्ये शेषगुणप्रयुक्तसाम्यायोगव्य
वच्छेदः चतुर्वदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्यप्रमाणान्तरसिद्धस्यपुनर्वचनंशेषगुणाभावपरिसंख्यार्थंपर्यवस्यतीतिभावः अत्रचरूपकभेदत्वेनैवचम
त्कारोपपत्तौनालंकारांतरत्वंन्यूनत्ववर्णनस्यप्रयुक्तं सामग्रीकालीनकार्याभावस्यत्वलंकारांतरासंभिन्नस्यतद्रूप्यमाणंयुक्तमित्यस्वरसोमतमित्यने

अत्रहरावपरइतिविशेषणात्त्रिष्वपिताद्रूप्यमात्रविवक्षाविभाविता चतुर्वदनत्वादिवैकल्यंचोक्तमितिन्यूनताद्रूप्यरूपकं इदंविशेषोक्त्यु
दाहरणमितिवामनमतं यदाह एकगुणहानौगुणसाम्यदार्ढ्यंविशेषोक्तिरिति किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसेमयिनिमज्जतुभीमसु
तामनः ममकिलश्रुतिमाह तदर्थिकांनलमुखेंदुपरांविबुधःस्मरः अत्रदमयंतीकृतचंद्रोपालंभेप्रसिद्धचंद्रोननिर्याणकालिकमनः१
प्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः किंतुनलमुखचन्द्रएवेतिततोस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकं रूपकस्यसावयवत्वनिरवयवत्वा
दिभेदप्रपंचनंतुचित्रमीमांसायांद्रष्टव्यम्
१नसूचितः किमसुभिरिति जडेतिमूर्खजलमयेतिसाधारणंचंद्रसंबोधनंग्लपितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तभूतै
र्भीमसुतायादमयंत्यामनः मयिनिमज्जतुनिलीयतामितिमन्यसे किमितिसोपहासकाकुः तन्नैवंमंस्थाइत्यर्थः। अत्रहेतुमाह किलनिश्चितंममविबुधःप
डितःस्मरःतदर्थिकांसःप्राणनिर्गमकालीनमनःप्रवेशः अर्थोयस्यास्तांश्रुतिंनलमुखेंदुपरांमनःप्रवेशाधिकरणत्वेननलमुखचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति अ राम
पंकलंकिनइत्युदाहरणेदोषशून्यत्वप्रयुक्तंशाब्दमाधिक्यंइहतुगुणविशेषप्रयुक्तंगम्यमानंतदितिविशेषः सावयवत्वनिरवयवत्वादिति आदिनास १२

T

मस्तवस्तुविषयत्वादिरूपैतत्प्रभेदानांपरंपरितत्वरूपभेदान्तरस्यचपरिग्रहः तथाहि सावयवं निरवयवं परंपरितंचेतित्रिविधंरूपकंप्रत्येकंक्रमेण
द्विविधं समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्त्तिचकेवलं मालाच श्लिष्टवाचकं अश्लिष्टवाचकंचेति श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यामत्येच
तुर्विधमित्यष्टौभेदाः तत्रज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलाबिभ्रतीतारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयं द्वीपाद्द्वीपंभ्रमतिदधतीचंद्रमुद्राक
पालेन्यस्तंसिद्धांजनपरिमलंलांछनस्यच्छलेनेतिपद्येरात्रौकापालिकीत्वारोपस्यप्रधानतयावयविनोऽवयवरूपाणिज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरूपकाणीतिसावय
वत्वंसमस्तस्यवस्तुनआरोप्यमाणस्यशब्दविषयत्वंचद्रष्टव्यं प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचोबिंदवः कुटजपुष्पबंधवः विद्युतांनभसिनाट्यमंडलेकुर्वतेस्म
कुसुमांजलिश्रियमित्यत्रप्रधानस्यनभसिनाट्यमंडलत्वारोपस्यावयवभूतंविद्युतांनर्तकीत्वरूपणमार्थंनशाब्दमित्येकदेशेविशेषेणशाब्दत्वाभावतेना

॥ परिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मना प्रसन्नेनदृगब्जेनवीक्षतेमदिरेक्षणा

देकदेशविवर्त्तित्वं कुरंगीवांगानिस्तिमितयतिगीतध्वनिषुयत्सखींकांतोदंतंश्रुतमपिपुनःप्रश्नयतियत् अनिद्रंयच्चांतःस्वपितितदहोवेद्म्यभिनवांप्रवृत्तोस्याःसेक्तुंहृ
दिमनसिजःप्रेमलतिकामित्यत्रप्रेमलतिकामित्यमालारूपंनिरवयवं सौंदर्यस्यतरंगिणीतरुणिमोत्कर्षस्यहर्षोद्गमः कांतेःकार्मणकर्मनर्मरहसामुल्लासनावासभूः
विद्यावक्रगिरांविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियाबाणाःपंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिःसाप्रियेत्यत्रचमालारूपंनिरवयवंबोध्यम् एवंअलौकिकमहालोकप्र
काशितजगत्त्रयःस्तूयतेदेवसद्वंशमुक्तारत्ननकैर्भवानित्यत्रवेणुकुलयोःश्लिष्टेनवंशपदेनकुलेवेणुत्वारोपपूर्वकस्वरात्तिमुक्तारत्नत्वारोपइतिश्लिष्टवाचकंकेवल
परंपरितरूपकं विद्वन्मानसेत्यादावेतदेवमालारूपं चतुर्दशलोकवल्लिकंदइत्यत्राश्लिष्टवाचकंकेवलपरंपरितं पर्यंकोराज्यलक्ष्म्याइत्यादावालानंजयकुंजरस्ये
त्यादौचाश्लिष्टवाचकंमालापरंपरितंचद्रष्टव्यम् विस्तरभयान्नेहप्रपंच्यते॥इत्यलंकारचंद्रिकायांरूपकप्रकरणम् परिणामंलक्षयति परिणामइति विषयिनिष्ठापाः

कु॰ नं॰ प्रकृतकार्योपयोगितायाअवच्छेदिकाविषयतात्मतापरिणतिः परिणामः साच विषयतादात्म्याध्यवसायविषयता एवंच विषयाभेदस्यैव विषयिणि विवक्ष

चं॰ टी॰ णात्तद्गगभिन्नेनाङ्गेनेति स्वारसिक एव बोधः नतु रूपक इव दृङ्गिष्ठाभेदप्रतियोगिनाङ्गेनेत्यनुयोगित्वमुख इति रूपकाद्भेदो बोध्यः॥ असमासेप्युदाहरति तीर्त्वे

१३ ति मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यं आत्मना तृतीयः सीतालक्ष्मणसहित इतियावत् असौ प्रक्रांतो रामः भूतेशस्य शंभोर्मौलिमालारूपाममरनदीं गंगां तीर्त्वा

यत्रारोप्यमाणो विषयी किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात्प्रकृतात्मतापरिणतिमपेक्षते तत्र परिणामा लंकारः अत्रोदाहरणं प्रसन्नेनेति अत्र हि अङ्गस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते नतु दृशः मयूरव्यंसकादिसमासेन उत्तरपदार्थप्राधान्या त् नचोपमितसमासाश्रयणेन दृगङ्गमिवेति पूर्वपदप्राधान्यमस्तीति वाच्यं प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगादुपमितं व्याघ्रादिभिः सा मान्याप्रयोग इति तद्प्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् अङ्गस्य वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवति अतस्तस्य प्रकृतदृगात्मतापरिण त्यपेक्षणात्परिणामालंकारः यथावा। तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीयस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविका य व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदंचदक्षं कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे अत्रारोप्यमाण आतरः सौ मित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोपकारलक्षणकार्योपयोगी न स्वात्मना। गुहस्य रघुनाथप्रसादैकार्थित्वेन वेतनार्थित्वाभावादिति परिणामालंकारः

तस्मै नाविकाय गुहसंज्ञाय निषादपतये सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमातरं तरणमूल्यमुपकृतवान् उपकाररूपतया दत्तवान् अथो ऽनंतरं चित्रकूटं प्रति प्र तस्थे प्रस्थितवान् कीदृशः व्यामेन तिर्यक् प्रसारितभुजद्वयांतरालेन ग्राह्यौ तावत्परिणाहौ स्तनौ यासां तथाभूताभिः शबराणां व्याधानां युवतिभिः कौतुकेनोदं राम चेति विकसंत्यक्षीणि यत्र क्रिया यां तथा कृच्छ्रात्क्लेशात् तत एव क्षणमन्वीयमानो ऽनुगम्यमान इत्यर्थः॥ ॥ इति परिणामप्रकरणम्॥ ॥ ७॥ ७॥ १३

अथोल्लेखालंकारं लक्षयति बहुभिरिति एकस्य बहुधोल्लेखादित्यन्वयः उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः हेतौ पंचमी तथा चैवंविधोल्लेखाद्धेतोरुल्लेख इष्यते उल्लेख इति व्यवह्रियत इत्यर्थः व्यवहारं प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वात् स्त्रीभिरिति स्वर्द्रुः स्वर्गसंबंधी द्रुमः कल्पतरुः कालो यमः स प्रकृतो राजा श्लोकं व्याचष्टे यत्रेति नानाविधेति सौंदर्यदातृत्वशूरत्वादिरूपेत्यर्थः तत्तद्धर्मेति रुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः एतच्च स्वरूपकथनं न तु लक्षणांतर्गतं न तु द्वाभ्यां गृहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात्प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽव्याप्तिरत आह अनेकेनेत्यादि तथा च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः एवं च ग्रहीतृविषयान्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेख इति लक्षणं बोध्यम् सौंदर्यस्य तरंगिणीत्यादिमालारूपकवारणायाद्यं विशेषणं तत्र गृहीतृभेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः वक्ष्यमाणोल्लेखप्रभेदसाधारण्यायान्यतमत्वप्रवेशः तद्विवेचनं तद्व्याख्यानावसरं करिष्यामः अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लि

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः यत्र नानाविधधर्मयोग्यैकं वस्तु नत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदेन अनेकेन ग्रहीत्रा अनेकधोल्लिख्यते तत्रोल्लेखः अनेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथार्हं प्रयोजकं रुचिरभिरतिः अर्थितं लिप्सा ।

ख्यमानत्वमित्येतावदुक्तौ विद्याविक्रमसौंदर्यैस्तपसां निधिमागतं पश्यंति विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकादित्यत्रातिव्याप्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तं न चोल्लिख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु उक्तोदाहरणे प्रकारस्यैकस्याप्यनुल्लेखादेवानतिप्रसंगादिति वाच्यं एवमपि नृत्यत्तुरंगाजिराजिप्रसरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालैरालोकालोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते विश्रांतिकामयंते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः कोकाः क्रंदंति शोकानलविकलतया किंचनंदंत्युलूका इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनोऽनेकैर्लौकिककोकोलूकैर्ग्रहीतृभिरेकैनैव रजनीत्वेन प्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तेर्वारणाय प्रकारेऽनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात् सिंजानैर्मंजरीतिस्तनकलशयुगं चुंबितं चंचरीकैस्त्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः तल्लोपायालपंत्यः

T

कु॰ नं॰ पिकनिनदधियाताडिताःकाकलोकैरित्यंचोलेंद्रसिंहत्वदरिमृगदृशांनाप्यरण्यंशरण्यमित्यनेकगतभ्रांतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमेकस्येत्युक्त

चं॰ टी॰ मितिसंक्षेपः। यथाहमिति स्त्रीभिःकामत्वोल्लेखेतासांरुचिरनुरागः प्रयोजकः अर्थिभिः कल्पतरुत्वोल्लेखेतेषांलिप्साप्रयोजिकाशत्रुभिर्यमत्वोल्ले

१४ खेतेषांभयंप्रयोजकमित्येवंयथायोग्यमित्यर्थः उदाहरणांतरमाह यथावेति श्रीकृष्णस्यमथुराप्रवेशवर्णनं शौरिः श्रीकृष्णः वृद्धाभिर्जगत्रातेतिदृ

ष्ट इत्याद्यन्वयः सकौतुकंसोत्कंठमितिदर्शनक्रियाविशेषणंसर्वत्रसंबध्यते श्लोकंव्याचष्टे यइति तथा महाग्राहग्रहणेन युवतिसमूहैः तरुणीसमू

स्त्रीभिरित्याद्युदाहरणं अत्रैकएवराजासौंदर्यवितरणपराक्रमशालीनिकृत्वास्त्रीभिरर्थिभिप्रत्यर्थिभिश्चक्रमेणार्थिलभ्यैःकामकल्पतरु

कालरूपोदृष्टः यथावा गजत्रातेतिवृद्धाभिः श्रीकांतइतियौवतैः यथास्थितश्चबालाभिर्दृष्टः शौरिःसकौतुकं अत्रयस्तथाभीतंभक्त

गजंत्वरयात्रायतेस्मसोयमादिपुरुषोत्तमइतिवृद्धाभिः संसारभीत्यातदभयार्थिनीभिः कृष्णोयंमथुरापुरंप्रविशन्दृष्टःयस्तथाचंचल

त्वेनप्रसिद्धायाःश्रियोपिकामोपचारवैदग्ध्येननित्यवल्लभःसोयंदिव्ययुवेतियुवतिसमूहैःसोत्कंठैर्दृष्टः बालाभिस्तद्वाद्यगतरूपवेषा

लंकारदर्शनेमात्रलालसाभिर्यथास्थितवेषादियुक्तोदृष्टइतिबहुधोल्लेखः पूर्वःकामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णः अयंतुशुद्धइतिभेदः एकेन

बहुधोल्लेखेप्यसौविषयभेदतः गुरुर्वचस्यर्जुनोयंकीर्त्तौभीष्मः शरासने गृहीतृभेदाभावेपिविषयभेदाद्बहुधोल्लेखनादसावुल्लेखः ॥

हैः पूर्वमिति उदाहृतइतिशेषः उल्लेखइत्यनुषज्यते आरोपरूपकसंकीर्णइतिपाठेआरोपस्वरूपंयद्रूपकंतत्संकीर्णइत्यर्थः। आरोपरूपरूपकेतिपाठस्तुस

ष्टार्थएव. उल्लेखप्रभेदांतरमाह एकेनेति व्याचष्टे गृहीत्रिति विषयभेदादित्यनंतरमेकस्येतिशेषः विषयपदमाश्रयसंबंधिनोरुपलक्षणं अतएवलक्षणेग्र राम

हीतृविषयादीत्यादिपदेनतत्संग्रहः कृतः तत्रविषयसप्तमीनिर्दिष्टो [illegible] [illegible] निर्दिष्टस्त्वाश्रयः षष्ठ्यादिनिर्दिष्टःसंबंधीतिविवेकः १४

गुरुरित्यस्यार्थकथनंमहानिति गुरुर्महतिवाच्यवदितिविश्वकोशात् पटुरितितुतत्पर्यवसितार्थकथनं पटुर्दक्षइत्यादी त्यादिनाकीर्त्तिविषयेः र्जुनो धव
लइतिवत्सार्थइत्यर्थान्तरस्यधनुर्विषयेभीष्मोभीषणइतिवत् गांगेयइत्यर्थान्तरस्यचसंग्रहः भीष्मस्तुभीषणेरुद्रेगांगेयेचनिशाचरइतिविश्वः क्रोडीकर
णात् एकवृंतगतफलद्वयन्यायेनसंग्रहात् अकृशमिति कपालिनोहरस्यभागधेयंभोग्यंतत्वेनाध्यवसितंपार्वतीस्वरूपंचित्तेआविरस्तुप्रकटीभ वत्वि
तिसंबंधः किंभूतंकुचयोःकुचविषयेअकृशंस्थूलं एवमग्रेपिविलग्नेमध्ये: विलग्नोमध्यलग्नयोरितिविश्वः विपुलंआयतं अधरे अधरोष्ठेअरुणमा
रक्तं अरुणाधरमितिपाठस्तुप्रक्रमभंगादयुक्तः चित्तेइतिकरुणाशालीत्यत्रापिमध्यमणिन्यायेनसंबध्यते एवंतुषारास्तापसप्राप्तेतामसेशुचतापिनः ?
हृगंतास्ताडकाशत्रोर्भूपासुममभूतय इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः यमःप्रतिमहीभृतांहुतवहोसितन्नीवृतांसतांखलुयुधिष्ठिरोधनपतिर्धनाकांक्षिणां गृ

उदाहरणंश्लेषसंकीर्णवचोविषयेमहान्पटुरित्यादिवत् बृहस्पतिरित्याद्यर्थान्तरस्यापिक्रोडीकरणात् शुद्धोयथा अकृशंकुचयोः ? ?
रुशंविलग्नेविपुलंचस्फुषिविस्तृतंनितंबेअधरेरुणमाविरस्तुचित्तेकरुणाशालिकपालिभागधेयं स्यात्स्मृतिभ्रांतिसंदेहैस्तदंकालंकृति

हंशरणमिच्छतांकुलिशकोटिभिर्निर्मितंत्वमेकइह भूतलेबहुविधोविधात्राकृत इत्यादौसंबंधिभेदप्रयुक्तश्चोल्लेखोद्रष्टव्यइतिदिक् इत्यलंकारचंद्रिका ?
याम्मुल्लेखप्रकरणं अथज्ञानप्राधान्यसाम्यात्स्मृत्यादीनलंकारानलक्षयति स्यादिति स्मृतिभ्रांतिसंदेहैर्व्यवहर्त्तव्यतयाहेतुभूतैस्तदंकतेषामंकस्तदंक:
तदंकोविद्यते अस्मिन्तथाभूतंमत्वर्थीयाच्प्रत्ययात् अंकश्चिन्हेसंज्ञेतियावत् तेनतत्संज्ञासंज्ञितमित्यर्थः अलंकृतित्रयंव्यवहारविषयःस्यादितियो
जना एवंचस्मृतित्वभ्रांतित्वसंदेहत्वानित्रीणिलक्षणानि तत्रस्मृतित्वंतावत्स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः भ्रांतित्वंविशेष्यावृत्तिप्रकारक
ज्ञानत्वंसंदेहत्वंतुनिश्चयभिन्नत्वेसतिसंभावनाभिन्नज्ञानत्वंपारिभाषिकं स्मृतिभ्रांत्यादिवारणायसत्यंत उत्प्रेक्षावारणायसंभावनाभिन्नेति ॥

चमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधारणं लक्षणत्रयेपि निवेशनीयं तेन सघट इति स्मृताविदं रजतमिति भ्रांतावयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशये नातिप्रसंग इति ध्येयम् गाहते आकलयति स्मरतीति यावत् सादृश्यान्निबध्यमानैरिति चमत्कारित्वोपलक्षकं नत्वेतस्यापि स्वातन्त्र्येण लक्षणे प्रवेशः सादृश्यामूलकानामपि स्मृत्यादीनां चमत्कारित्वेऽलंकारताया अनिवार्यत्वात् चमत्कारितैकजीवातुत्वात्तस्याः अचमत्कारित्वे तु तेनैव वारणमिति व्यर्थं सादृश्यहेतुकत्वविशेषणं नचैतदेवोपादीयतां न तु चमत्कारित्वविशेषणमिति वाच्यं उदाहृतेषु सादृश्यमूलकस्मृत्यादिष्वतिप्रसंगवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः दिव्यानामिति माघे जलक्रीडावर्णनप्रस्तावे पद्यमिदं शौरिः श्रीकृष्णः अंभस्तः जलात् उत्तरंतीं निर्गच्छंतीं श्रियमिव श्रीसदृशीं कांचित्पुरस्ता

पंकजं पश्यतः कांतासुखं मे गाहते मनः अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पंकजं पंकजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः स्मृतिभ्रांतिसंदेहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिमान् भ्रांतिमान् संदेह इति स्मृत्यादिपदांकितमलंकारत्रयं भवति तच्च क्रमेणोदाहृतं यथा वा ॥ १
दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादंभस्तः स्फुरदरविंदचारुहस्तां उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरंतीमस्मार्षीज्जलनिधिमथनस्य शौरिः पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सदृशस्यैव स्मृतिरत्र सदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्संबंधिनो जलनिधिमंथनस्यापि स्मृतिरिति भेदः पलाशमुकुलभ्रांत्या शुकतुंडे पतत्यलिः सोपि जंबूफलभ्रांत्या तमलिं धर्तुमिच्छति अत्रान्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ॥ ॥

दग्रे उद्वीक्ष्य जलनिधिमथनस्य अस्मार्षीत् स्मृतवान् अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी किंभूतां दिविभवा दिव्यास्तेषां देवानामपि सौंदर्यातिशयेन कृताश्चर्यां तथा स्फुरता अरविंदेन कमलेन चारुः रमणीयः हस्तो यस्यास्तथाभूतां तथा चैवंविधनायिकासदृशलक्ष्मीस्मरणात्तत्संबंधिजलनिधिमंथनस्मरणमिति भावः अत्र श्रियमिवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगांगित्वलक्षणः संकरः पलाशेति [illegible] अलिः भ्रमरः सोपि शुकोपि भ्रांतिनिबन्धन इति

जीवनेतिजीवनंजलंप्राणसंयोगश्च अथवा जीवंतेनेनेति जीवनंधनं नम्रा अधोमुखाः विनीताश्च उन्नताः ऊर्ध्वमुखाः उद्धताश्च घटीयंत्रं एकरज्जुसं बद्धघटमालारूपंभाषायांराहटइतिप्रसिद्धं कल्पितेति घटीयंत्रसंबंधिनोऽन्यैश्चकनिष्ठयोः कोट्योरप्रसिद्धेरितिभावः इत्यलंकारचंद्रिकायांस्मृतिभ्रां तिसंदेहप्रकरणम् अथापन्हुतिः तत्रतावद्भेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगांगित्वान्यतरवान्निषेधोपन्हुतिरित्यपन्हुतिसामान्यलक्षणं निषेधश्चनञादि सत्वेवाच्यः क्वचित्तुतदभावात्कैतवादिपदैःपरमतत्वोपन्यासादिभिश्चव्यंग्यः तथाक्वचिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणः क्वचित्तुतद्व्यधिकरणइतिवि वेकः एवमभेदः क्वचिदारोप्यमाणः क्वचित्तुस्वाभाविकः एवंतत्प्रतिपत्तिरपिक्वचित्व्यंजनया प्रायशस्तुवाच्यत्वेत्येतिबोध्यम् निषेधोऽपन्हुतिरित्ये तावदुक्तोनद्यूतमेतत्कितवक्रीडनंनिशितैः शरैरितिप्रसिद्धनिषेधानुवादरूपप्रतिषेधालंकारेतिव्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्तिनिरूपितेत्यादिविशेषणमु

जीवनग्रहणेनम्राःगृहीत्वापुनरुन्नताः किंकनिष्ठाः किमुज्येष्ठाघटीयंत्रस्यदुर्जनाः पूर्वोदाहृतसंदेहः प्रसिद्धकोटिकः अयंतुकल्पित कोटिकइतिभेदः शुद्धापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थोधर्मनिन्हवः नायंसुधांशुःकिंतर्हिव्योमगंगासरोरुहं ११ पात्तं तत्रहियुद्धप्रवृत्तंकितवं

प्रतियुद्धेद्यूतत्वाभावोनिर्ज्ञातोपिकीर्त्यमानोद्यूतएवनवप्रगल्भ्यंनतुयुद्धइत्युपहासार्थोनतुयुद्धाभेदप्रतिपत्त्यंगं तस्यास्तदुपन्यासंविनापिसिद्धत्वा त् नाप्यंगिभूतःनिर्ज्ञातत्वेनतदुपायानपेक्षणादितितद्वारणं अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगित्वमात्रोक्तौशुद्धापन्हुतिहेत्वपन्हुतिपर्यस्तापन्हुतिकैतवापन्हु तिष्वव्याप्तिः तत्रसर्वत्रनायंशुद्धांशुरित्यादेर्निषेधस्यव्योमगंगासरोरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेनतदंगतयांगित्वाभावात् अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगत्वे मात्रोक्तौचभ्रांतापन्हुतिछेकापन्हुत्योरव्याप्तिः तयोर्भ्रांतिशंकानिवारणरूपनिषेधस्यप्राधान्येनाभेदप्रतिपत्त्यंगत्वाभावादतस्तदन्यतरवत्त्वनिवेशः तदाहुःसाम्यायापन्हवोयत्रसाविज्ञेयात्वपन्हुतिः अपन्हवायसादृश्यंयस्मिन्सापिह्यपन्हुतिरिति सर्वचैतत् तत्तदुदाहरणव्याख्यानावसरेव्यक्तीभवि

॥

वर्णनीयइति कविमतेर्विकासः स्फूर्त्तिशालि
कु॰नं॰ एवंसामान्यलक्षणंमनसिनिधायशुद्धापन्हुत्यादींस्तद्भेदान्वक्तुमुपक्रमतेशुद्धापन्हुतिरिति लक्षणंव्याचष्टे वर्णनीयइति कविमतेर्विकासः स्फूर्त्तिशालि
चं॰टी॰ तातयाचोपमेयउपमानारोपफलकउपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधःशुद्धापन्हुतिरितिलक्षणमितिभावः अत्रचानुक्तनिमित्तत्वंकैतवादिपदाव्यंग्यत्वंच
१६ निषेधविशेषणबोध्यम् तेनहेत्वपन्हुतौकैतवापन्हुतौचनातिप्रसंगः कांतः किंनहिनूपुरइतिछेकापन्हुतौउपमेयधर्मस्यकांतत्वस्यनिषेधसत्वादतिप्र
संगवारणायाद्यंविशेषणं तत्रहिनकांतत्वनिषेधोनूपुरारोपार्थोऽपितुनूपुरारोपएवशंकितकांतत्वनिषेधार्थइतितद्व्यावृत्तिः पर्यस्तापन्हुतिवारणा
योपमेयधर्मेत्युक्तंतत्रोपमानधर्मस्यैवसुधांशुत्वादेर्निषेधइतिनातिव्याप्तिरितिसर्वंसुस्थं पुंडरीकेति पुंडरीकंसिताभोजमित्यमरः एवंचसरोरुहपदंवि

उपमेयधर्मनिन्हवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मोतरस्यापिनिन्हवःशुद्धापन्हुतिः यथाचंद्रेवि
वर्णनीयेवस्तुनितत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्मनिन्हवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मोतरस्यापिनिन्हवःशुद्धापन्हुतिः यथाचंद्रेवि
यन्नदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्यचंद्रत्वस्यापन्हवः यथावा अंककेपिशशंकिरेजलनिधेःपंकंपरेमेनिरेसारंगंकतिचिच्चसंज
गदिरेभूछायमैच्छन्परे इंदौयद्दलितेंद्रनीलशकलश्यामंदरीदृश्यतेतत्सांद्रंनिशिपीतमंधतमसंकुक्षिस्थमाचक्ष्महे अत्रोत्प्रेक्षितधर्मो
णामप्यपन्हवः परपक्षत्वोपन्यासादर्थसिद्धः ९ शेषपरमितिभावः अंकमिति इंदौदलितस्यस्फुटितस्येंद्रनीलमणेःशकलवत्श्यामंयद्दृ
श्यतेतत्केपिकवयः अंककलंकंशशंकिरेशंकितवन्तः परेऽन्येजलनिधेःपंकंमेनिरेकतिचित्तुनःसारंगंसंजगदिरेअब्रुवन् परेइतरेभुवःभूमेश्छा
यामैच्छन् विभाषासेनासुराछायेत्यादिनाक्लीबत्वं वयंतुसांद्रंघनंनिशिरात्रौपीतं अतएव कुक्षिस्थमंधतमसंगाढध्वांतंआचक्ष्महेब्रूमहइ
त्यन्वयः औत्प्रेक्षिकाः उत्प्रेक्षामात्रविषयाः कलंकादयः अपिनास्वाभाविकस्यभूछायत्वस्यसमुच्चयः अर्थसिद्धइति नायंसुधांशुरित्यत्रनेतिश राम
ब्दोपात्ततयाच्छाब्दः इहतुपरमतत्वोत्कीर्त्तनेनस्वानभिमतत्वसूचनादर्थगम्यइत्यर्थः एकत्रानेकापन्हवरूपतयाप्यत्रवैचित्र्यंबोध्यम् ७॥ ॥ १६

हेत्वपन्हुतिमाह। सएवेति शुद्धापन्हवएवेत्यर्थः युक्तिपूर्वइति योज्यतेसाध्यमनेनेतियुक्तिर्हेतुः तत्पूर्वस्तत्सहितइत्यर्थः तथाचशुद्धापन्हवलक्षणएवानुक्त
निमित्तइत्यस्यस्थानेउक्तनिमित्तइत्युक्तौहेत्वपन्हुतिलक्षणंसंपद्यतइतिभावः नेंदुरित्यादिविरहाकुलोक्तिः तीव्रोदारुणोयतः अतोनेंदुःनिशिरात्रौस
त्वान्नार्कः और्वस्तुवडवानलइत्यमरः नैशत्वेति निशिभवोनैशस्तत्त्वमित्यर्थः अत्रापिचंद्रत्वंस्वाभाविकोधर्मःसूर्यत्वंत्वौत्प्रेक्षिकमितिबोध्यम् मंथाने
ति मंथानोमंथनदंडःसचासौभूमिधरः पर्वतोमंदरस्तस्यमूलभागोयत्शिलासहस्रंतेनसंघट्टनाद्योव्रणस्तस्यकिणश्चिन्हमिंदुमध्येस्फुरतिप्रकाशतेछा

सएवयुक्तिपूर्वश्चेदुच्यतेहेत्वपन्हुतिः नेंदुस्तीव्रोननिश्यर्कः सिंधोरौर्वोयमुत्थितः अत्रचंद्रएवतीव्रत्वनैशत्वयुक्तिभ्यांचंद्रत्वसूर्यत्वा
पन्हवोवडवानलत्वारोपार्थः यथावा मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनव्रणकिणः स्फुरतींदुमध्ये छायामृगःशशकइत्यति
पामरोक्तिस्तेषांकथंचिदपितत्रहिनप्रसक्तिः अत्रचंद्रमध्येमंथनकालिकमंदरशिलासंघट्टनव्रणकिणस्यैवछायादीनांसंभवोनास्तीति
छायात्वाद्यपन्हवःपामरवचनत्वोपन्यासेनाविष्कृतः अन्यत्रतस्यारोपार्थःपर्यस्तापन्हुतिस्तुसः नायंसुधांशुःकिंतर्हिसुधांशुःप्रेयसीमु
खं यत्रक्वचिद्वस्तुनितदीयधर्मनिन्हवः अन्यत्रवर्णनीयेवस्तुनितस्यधर्मस्यारोपार्थःपर्यस्तापन्हुतिः यथाचंद्रेचंद्रत्वनिन्हवोवर्णनीये

याभूमेः मृगोहरिणः शशकः शशइत्येषाअतिपामराणांमूर्खतमानामुक्तिःहियस्मात्तेषांछायादीनांतत्रइंदुमध्यभागेकथंचिदपिकेनापिप्रकारेणप्रसक्तिर्नास्ती
त्यन्वयः वैशारवमंथमंथानमंथानोमंथदंडकेइत्यमरः। नास्तीतीति इतिहेतोरित्यर्थः पर्यस्तापन्हुतिमाह अन्यत्रेति सःअपन्हवः तथाचतदारोपार्थस्तस्या
पन्हवइतिलक्षणं निषेधस्यचनस्वाधिकरणेप्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवोनवास्वाधिकरणेस्वारोपइत्यर्थसिद्धमेवारोपस्यान्याधिकरणत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तं
अतएवपर्यस्तापन्हुतिरित्युच्यते पर्यस्ताआरोपविपरीताआरोपव्यधिकरणेतितदर्थात् नचचंद्रेचंद्रत्वनिषेधस्यकथंमुखेतदारोपार्थत्वमितिवाच्यम् ॥

कु॰ नं॰ आरोपसादृश्यसंपादकत्वेननिषेधस्यतदर्थेतायाअनुभवसिद्धत्वात् अतएवदृढारोपरूपकमेवेदंनापन्हुतिरितिप्राचांसिद्धांतस्तदनुसारेणैवचचित्रमीमां
च॰ टी॰ सायांप्रकृतस्यनिषेधेनयदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपन्हुतिलक्षणमुक्तं इहत्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायंप्रभेदउपदर्शितसामान्यलक्षणाभिप्रायेणापन्हुति
१७ त्वेनोक्तइतिनिरवद्यं॥ हालाहलइति हालाहलोविषंनैवभवति किंतुरमालक्ष्मीर्विषं जनाःपरंकेवलमत्रास्मिन्विषयेव्यत्ययंवैपरीत्यंमन्वतेअभ्युपे-
गच्छंति कुतस्तत्राह यस्मात्शिवस्तंहालाहलं निपीयसुखेनजागर्त्तिहरिस्तुइमांरमांस्पृशन्सन्निद्रयामुह्यतिस्मरन्नितिपाठेस्मरन्नपिमुह्यतिकिमुस्पृ-
शन्नित्यर्थः तथाचरमायाविषरूपत्वेमोहजनकत्वंहेतुःहालाहलस्यतत्वापन्हवेचजागरसुखप्रयोजकत्वमितिबोध्यम् हालाहलोविषेइतिविश्वः अत्र

यथावा हालाहलोनैवविषंविषंरमाजनाःपरंव्यत्ययमत्रमन्वते निपीयजागर्त्तिसुखेनतंशिवःस्पृशन्निमांमुह्यतिनिद्रयाहरिः पूर्वो
दाहरणेहेतूक्तिर्नास्तिअत्रतुसास्तीतिविशेषः ततश्चपूर्वापन्हुतिवदत्रापिद्वैविध्यमपिद्रष्टव्यम् भ्रांतापन्हुतिरन्यस्यशंकायांभ्रां
तिवारणे तापंकरोतिसोत्कंपज्वरः किंनसखिस्मरः अत्रतापंकरोतीतिस्मरवृत्तांतेकथितेतस्यज्वरसाधारण्यात्ज्वरबुध्यासख्या
ज्वरःकिमितिपृष्टेनसखिस्मरइतितत्वोक्त्याभ्रांतिवारणंकृतं यथावा नागरिकसमधिकोन्नतिरिहमहिषःकोयमुभयतःपुच्छः

स्पृशन्मुह्यतीतिकार्यकारणयोःपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः साहेतूक्तिः ततश्चेति हेतूक्तितदनुक्तिरूपभेदादित्यर्थःपूर्वापन्हुतिवत् शुद्धापन्हु-
तिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापन्हुतिःहेतुपर्यस्तापन्हुतिरित्येवंद्विप्रकारत्वं भ्रांतापन्हुतिरिति अन्यस्य प्रकृतस्य भ्रांतिवारणेवार्यतेऽनेनेतिवारणं तथाचभ्रांतिवा-
रकेतत्वाख्यानेसतीत्यर्थः भ्रांतेभ्रमःभावेक्तः भ्रांत्यपन्हुतिरित्यर्थः एवंचतत्वकथनहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधोभ्रांतापन्हुतिरितिलक्षणंबोध्यं तस्य तापकारि-
त्वरूपस्मरवृत्तांतस्य नागरिकेति नगरेभवोनागरिकस्तं[illegible] समधिकापृष्ठांतरेभ्यः उन्नतिरुच्चतायस्यैवंभूतउभयतःमुखपृष्ठभागयोः

नहिनहीत्युत्तरंमहिषइत्यनुषज्यते अयंकरिकलभः करिशावकः कलभः करिशावकइतिशोकात्कलभइत्येतावतैवसिद्धेकरिपदमुत्कृष्टकरिबोधार्थं अय
मस्यशुंडादंडोनतुपुच्छमिति पुच्छइतिपाठोप्यहर्चादित्वात्साधुरेव अप्रयुक्तत्वंतु तत्रपरंविचार्यमिति पूर्वोदाहरणे संदेहरूपभ्रांतिविषयज्वरत्वाप
न्हवःज्वरःकिमितिप्रश्नेनतद्विषयसंदेहावगमात् इहतुमहिषत्वनिश्चयरूपभ्रांतिविषयस्यमहिषत्वस्येति ततोभेदः जटेतिविरहिण्याइयमुक्तिः हेकु
सुमशरपुराराते हरस्यभ्रांत्यामांकिंकुतःप्रहरसिपीडयसि यतोनेयजटाकिंतुवेणीकृतः अवेणीवेणीसंपद्यतेतथाकृतः कचानांकलापः तथागलेगरलं
नैतदपितुइयंकस्तूरी एवंशिरसिनैषाशशिलेखाकिंतुकुसुमं तथाइयमंगेभूतिर्भस्मनभवतिपरंतुप्रियविरहजन्मपस्यैवंभूतोधवलिमापांडिमेति अ

नहिनहिकरिकलभोयंशुंडादंडोयमस्यनतुपुच्छं इदंसंभवद्भ्रांतिपूर्विकायांभ्रांतापन्हुताबुदाहरणम् कल्पितभ्रांतिपूर्वायथा जटानेयं
वेणीकृतकचकलापोनगरलंगलेकस्तूरीयंशिरसिशशिलेखानकुसुमं इयंभूतिर्नांगे प्रियविरहजन्माधवलिमापुराराातिभ्रांत्याकुसुम
शरकिंमांप्रहरसि अत्रकल्पितभ्रांतिर्जटानेयमित्यादिनिषेधमात्रोन्नेयापूर्ववत्प्रश्नाभावात् दंडीत्वत्रतत्वाख्यानोपमेसुपमाभेदं
मेने यदाह नपद्ममुखमेवेदंनभृंगोचक्षुषीइमे इतिविस्पष्टसादृश्यात्तत्वाख्यानोपमामतेति छेकापन्हुतिरन्यस्यशंकातस्तथ्यनिन्हवे

वर्ज्योबहुव्रीहिर्व्यधिकरणोजन्माद्युत्तरपदइतिवामनसूत्राद्व्यधिकरणोपिबहुव्रीहिर्नदुष्टः। कल्पितेति कुसुमशरे उत्प्रेक्षितेत्यर्थः निषेधमात्रोन्नेयेति नि
षेधस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादितिभावः मेनेइत्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजंतूपमाबोधकस्येवादेरसत्वेपितदुपगमेरूपकस्याप्युपमात्वंस्यादितिस्पष्टमेव छेका
पन्हुतिरिति छेकोविदग्धस्तत्कृताअपन्हुतिः छेकापन्हुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः वाक्यान्यथायोजनहेतुकः शंकिततात्विकवस्तुनिषेधइतिलक्षणं अन्य
स्यशंकातइत्यन्यशंकायानिवर्त्तनीयत्वेनहेतुतयाव्यपदेशः सेनापात्वनातीतिवत् अत्रचस्फुद्रापन्हुतिवारणायाद्यंविशेषणंममकिलश्रुतिमाह तदर्थि

T

कु॰ नं॰ कामित्यधिकताद्रूप्यरूपकवारणायशंकितेति नचानेनैवशुद्धापन्हुतिवारणाद्वाक्येत्यादिव्यर्थमितिवाच्यं कस्यवानभवेद्दोषः प्रियायासव्रणेधरे सभृंगं
चं॰ टी॰ पद्ममाघ्रासीर्वारितापिमयाधुनेतिव्याजोक्तावतिप्रसंगवारकत्वेनतत्सार्थक्यात् यद्दृक्ष्यति छेकापन्हुतेरस्याश्चायंविशेषोयत्तस्यावचनस्यान्यथानयने
१८ नापन्हवः अस्यामाकारस्यहेत्वंतरवर्णनेनगोपनमिति तथ्यनिन्हवइति तात्विकनिषेधेइत्यर्थः नूपुरोमंजीरः मंजीरोनूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः नर्मसखी
क्रीडासखी अत्रकांतपरायाः प्रजल्पन्मत्पदेलग्नइत्युक्तेनूपुरःतात्पर्यकत्ववर्णनेनकांतत्वापन्हवोमुख्यः नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तुतदंगमितिबोध्यं
सीत्कारमिति सीत्कारंतदनुकारिमुखध्वनिंशिक्षयति अधरंअधरोष्ठंव्रणयति व्रणोस्यास्तीतिव्रणीव्रणिनंकरोतीत्यर्थेतत्करोतीतिणिच् तथारो

प्रजल्पन्मत्पदेलग्नःकांतःकिंनहिनूपुरः कस्यचित्कंचित्प्रतिरहस्योक्तावन्येनश्रुतायामुक्तेस्तात्पर्यांतरवर्णनेनतथ्यनिन्हवेछेका
पन्हुतिः यथानायिकयानर्मसखींप्रतिप्रजल्पन्मत्पदेलग्नइतिस्वनायकवृत्तांतेनिगद्यमानेतदाकर्ण्यकांतःकिमितिशंकितवतीं
अन्यांप्रतिनूपुरइतिनिन्हवः सीत्कारंशिक्षयतिव्रणयत्यधरंतनोतिरोमांचं नागरिकःकिंमिलितोनहिनहिसखिहैमनःपव
नः इदमर्थयोजनयातथ्यनिन्हवेउदाहरणं शब्दयोजनयायथा ९९ मांचंतनोतिविस्तारयतीति वाक्यत्रयंनागरिकाभिप्रायेणप्रियस

खींप्रतिकयाप्युक्तं तदाकर्ण्यनागरिकः किं मिलितइतिशंकितवतीमन्यांप्रतितच्छंकानिवृत्तयेनहीत्यादिनाहैमंतिकपवनपरत्ववर्णनेनतात्विकस्य
नागरिकस्यापन्हवः सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्यनागरिकइवपवनेपिसत्वात् तदाह अर्थयोजनयेति विवक्षिताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षि
तार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः। इदमित्युदाहरणमितिचजात्यभिप्रायेणैकवचनम् हेमन्तशब्दात्तत्रभवइत्यर्थेसर्वत्राणचतलोपश्चेत्यणितलोपेचहैम राम॰
नइतिरूपसिद्धिः प्रजल्पन्नित्युदाहरणेएकस्यवाक्यस्यान्यथायोजनमिहत्वनेकपदमितिभेदः शब्दयोजनयेति अर्थभेदेपिशब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः ॥ १८

पद्येति क्रीडयाविटोभोक्ताकृष्णोवोयुष्मान् पातुरक्षत्वितिसंबंधः कीदृशइति उत्प्रेक्षावचः स्वप्नेउद्भूतमुत्स्वप्नं वचनमर्थात्कृष्णस्य अनुभाष्य अनुद्यराधया निर्भर्त्सितःसन्तद्वचनंतत्परमेवराधापरमेवव्यपदिशन्कथयन् इतिकिं हेपद्मेरमेत्वन्नयनेसततंस्मरामि नीलेभवत्याः कुंतलेकेशपाशे ममभावोंतःकरणवृत्तिरूपःमुह्यतिमोहंप्राप्नोति ननुचित्तासंगोनिवर्त्यतांतत्राह किंकरोमि अकिंचित्करोस्मियतस्तेनवमहितैः पूज्यैः विभ्रमैर्विलासैः क्रीतोस्मिमूल्येनगृहीतोस्मीति किंकरोस्मीतिकचित्पाठोयुक्ततरः तत्रचास्मीत्यहमर्थकमव्ययं अहंकिंकरोदासः क्रीतोस्मीत्यर्थः राधापरत्वेतुहेराधेइत्यर्थात्संबोधनंपद्मरूपेत्वन्नयनेस्मरामीतिविशेषः शेषंपूर्ववत् अत्ररमासंबोध्यकस्तन्नयनस्मरणरूपोनवाक्यार्थोऽपितुत्वत्संबोध्यकः पद्मरूपत्वन्नयनस्मरणरूप

पद्मेत्वन्नयनेस्मरामिसततंभावोभवत्कुंतलेनीलेमुह्यतिकिंकरोमिमहितैः क्रीतोऽस्मितेविभ्रमैः इत्युत्स्वप्नवचोनिशम्यसरुषानिर्भर्त्सितो राधयाकृष्णस्तत्परमेवतद्व्यपदिशन्क्रीडाविटःपातुवः सर्वमिदंविषयांतरयोजनेउदाहरणम् विषयैक्येप्यवस्थाभेदेनयोजनेयथा वदंतीजारवृत्तांतंपत्यौधूर्तासखीधिया पतिंबुध्वासखितत्ः प्रबुद्धास्मीत्यपूरयत् कैतवापन्हुतिर्व्यक्तौव्याजाद्यैर्निन्हुतेःपदैः निर्यातिस्मरनाराचाःकांताहृक्पातकैतवात् ११ इत्यपन्हवस्तत्परमेवतद्व्यपदिशन्नित्यनेनप्रकाश्यते नचात्रार्थस्यरमाराधासाधारणत्वमपितुपद्मेइतिलिंगवचनश्लिष्टशब्दयोजनैवेति विषयांतरेति विवक्षितविषयभिन्नेत्यर्थः। अवस्थाजाग्रत्स्वप्नादिरूपावदंतीति पत्योभर्त्तरिसखीधियासखिभ्रमेणजारवृत्तांतंस्वकामुकवार्त्तांवदंतीधूर्ताकाचित्पतिंबुध्वासखीत्यादिवाक्यशेषमपूरयत् पूरितवती सखीतिपुनःसंबोधनमप्रतार्यतासूचनाय ततःउक्तवृत्तांतानंतरंप्रबुद्धाजागरणवती अत्रनासौजाग्रदवस्थावृत्तांतः किंतुस्वाप्निकइत्यवस्थाभेदयोजनयापन्हवःसखीत्यादिवाक्यशेषेणप्रकाश्यते कैतवापन्हुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः व्याजाद्यैःपदैर्निन्हुतेर्व्यक्तौअभिव्यक्तौसत्यांकैतवापन्हुतिरितिव्यवहर्त्तव्यमित्यर्थः। कैतवेनापन्हुतिरितिव्युत्पत्तेः व्याजाद्यैरित्यनेन

T

कु॰ नै॰ एवंचकैतवादिपदव्यंग्यापन्हुतित्वंलक्षणंबोध्यम् नाराचाबाणाः दृक्पाताः कटाक्षाः अपन्हवः निषेधः प्रतीयतइति असत्यत्वस्य विषयबाधाधीनत्वादि
चं॰ टी॰ तिभावः रिक्तेष्विति ग्रीष्मवर्णनं तरवो वृक्षाः वारिणो जलस्य कथया वार्तयापि रिक्तेषु शून्येषु विपिनस्यारण्यस्योदरेषु मध्यप्रदेशेषु जलं अर्थ्यंते प्रा
१९ र्थ्यंते कीदृशाः मध्यान्हे जृंभितः प्रवृद्धो यो महानातपुष्णं तस्य तापस्तपनं तेन तप्ताः संतप्ताः किंकृत्वा स्कंधांतरात् प्रकांडाभ्यंतरादुत्थितो यो दवाग्निर्दावानलस्त
स्यया शिखा ज्वाला तस्याः छलेन जिव्हां प्रसार्येति अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्यमरः अत्र नेयं दवाग्निशिखा अपितु जिव्हेतिच्छ
लपदात्प्रतीयते अत्र चानभिहितवाच्यतादोषनिरासाय कथयापि वनोदरेष्विति पठनीयं इत्यपन्हुतिप्रकरणम् उत्प्रेक्षां लक्षयति। संभावनेति अत्रो

अत्रासत्यत्वाभिधायिना कैतवपदेन नेमे कोता कटाक्षाः किंतु स्मरनाराचा इत्यपन्हवः प्रतीयते रिक्तेषु वारिकथयापि विपिनोदरेषु मध्या
न्हजृंभितमहातपतापतप्ताः स्कंधांतरोत्थितदवाग्निशिखाछलेन जिव्हां प्रसार्य तरवो जलमर्थ्यंते संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफ
लात्मना उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे धूमस्तोमं तमः शंके कोकीविरहशुष्मणां लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः रक्तौ त
वांघ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवं १९ उत्प्रेक्षेत्यनंतरं सा च त्रिधेत्यध्याहार्यं तथा च संभावना उत्प्रेक्षापदवाच्या स्यात् सा च वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधेत्य
र्थः। वस्तुहेतुफलानां च संभावनाधर्मत्वं स्वविधेयकत्वसंबंधेन तेन वस्तुहेतुफलविधेयकत्वेनेति पर्यवसितार्थः वस्तुत्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितं प
तद्भिन्नत्वं नातो वस्तुत्वस्य केवलान्वयितया विभागसंगतिः उक्तेत्यादि अत्र आसामुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्या वस्तूत्प्रेक्षा उक्ता चानुक्ता चोक्तानुक्ते आस्पदे यस्या टि॰
इति विग्रहः आस्पदं चोत्प्रेक्षाया धर्मिरूपो विषयः सिद्धासिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत् धूमेति तमः कोकीविरहशुष्मणां धूमस्तोमं शंके इत्यन्वयः कोकस्य चक्र
वाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहरूपाणां शुष्मणां अग्नीनां संबंधिनं धूमसमूहमित्यर्थः लिंपतीवेति अत्र तम इति नभ इति च कर्तृपदं रक्ताविस्यादि दर्शयितां प्रतिना पक

तवमृदुलौसुकुमारावंघ्रीचरणौध्रुवंभुविविक्षेपणाद्धेतोः रक्तवर्णौविति त्वन्मुखेति पद्मगतायास्त्वन्मुखकांतेरिच्छयाहेतुनेत्यर्थः वैरायतइति वैरंकरोती
त्यर्थे शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणइतिक्यङ् मध्यइति मध्यभागः कुचयोर्धृत्यैधरणार्थंकनकस्यदामभिः रज्जुभिरितिनिगीर्याध्यवसानरूपाति
शयोक्त्यावलीभिःबद्धः किमित्यर्थः प्रायइति अब्जंकर्तृप्रायःबहुधात्वच्चरणेनसहैक्यंप्राप्तुंतोयेजलेतपस्यतितपश्चरतीत्यर्थः कर्मणोरोमंथतपोभ्यां
वर्त्तिचरोरितिक्यङ् तपसःपरस्मैपदंचेतिपरस्मैपदंलक्षणंपरिष्कुरुते अन्यधर्मेति अन्यस्यविषयिणोयोधर्मस्तत्संबंधरूपेणनिमित्तेन अन्यस्य
अन्यविषयकं अन्यस्यविषयिणः तादात्म्येनसंभावनमित्यर्थः अन्यस्येतिषष्ठ्यर्थोविषयताधर्मितारूपाविषयिणइतिषष्ठ्यर्थस्तुविशेषणतारूपा

त्वन्मुखाभेच्छयानूनंपद्मैर्वैरायतेशशी मध्यःकिंकुचयोर्धृत्यैबद्धःकनकदामभिः प्रायोब्जंत्वत्पदैनैक्यंप्राप्तुंतोयेतपस्यति अन्यधर्म
संबंधनिमित्तेनअन्यस्यअन्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा सावस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेनत्रिविधा अत्रवस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वंतरता
दात्म्यसंभावनाप्रथमास्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यते अहेतोर्हेतुभावेनाफलस्यफलत्वेनोत्प्रेक्षाहेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षेत्युच्यते ११ विषयता अ

न्यत्वेनोत्कीर्त्तनंचसंभावनायाआहार्यतासूचनाय तथाचविषयिनिष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तंविषयधर्मिकंतादात्म्यसंसर्गेणविषयिविधेयकमाहार्यसंभावन
मुत्प्रेक्षेति पर्यवसितं तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमाहार्यंतत्संभावनमितितुनिष्कर्षः इतरांशस्याव्यावर्त्तकतयास्वरूपकथनमात्रपरत्वात् मुखंचंद्रंमन्य
इत्युत्प्रेक्षायांचंद्रनिष्ठाल्हादकत्वादिधर्मसंबंधप्रयुक्तंमुखेचंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीतिलक्षणसमन्वयः बाधाद्यभावदशायांतुजायमानामुखादौचंद्रा
दिसंभावनानोत्प्रेक्षेतितद्वारणायाहार्येति एतेनविरक्तसंख्यापरुषंपुरस्ताद्यथारजःपार्थिवमुज्जिहीते शंकेहनूमत्कथितप्रवृत्तिःप्रत्युद्गतो मांभरतः
ससैन्यइत्यत्ररजोभरोद्गमनरूपससैन्यप्रत्युद्गंतृधर्मसंबंधप्रयुक्तायांभरतेतत्संभावनायामपिनातिव्याप्तिः तस्याअनाहार्यत्वात् संभावनंयदीत्थं

स्यादिसूत्रेन्यस्यसिद्ध्यइतिवक्ष्यमाणसंभावनालंकारविषयेयदिशोषोभवेदुक्ताकथिताःस्युर्गुणास्तवेत्यादावतिव्याप्तिवारणायप्रयुक्तांतंसर्वातिशायि सौंदर्यशंकेसत्यवतोमुखं येनसामृगशावाक्षीसाविचीतरलीकृतेत्यादावतिप्रसंगवारणायतन्निष्ठेतिसंभाव्यमानवृत्तित्वंधर्मविशेषणंतत्रसाविचीतरली कारकत्वरूपोधर्मोमुखवृत्तिर्नतुसंभाव्यमानवृत्तिरितिनातिप्रसंगइतिदिक् वस्तुहेतुफलात्मता वस्तुहेतुफलतादात्म्यं ननुसंबंधांतरेणोत्प्रेक्षायाअ संग्रहइतिचेन्न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिप्राचीनमतानुसारेणेत्थमभिधानात् एतत्सूचनायैवलक्षणेऽत्रचतादात्म्योपादानमिति नन्वलंकारसर्व

अत्रआद्यास्वरूपोत्प्रेक्षाउक्तविषयानुक्तविषयाचेतिद्विविधा परेहेतुफलोत्प्रेक्षेसिद्धविषयाऽसिद्धविषयाचेतिप्रत्येकंद्विविधे एवं षण्णामुत्प्रेक्षाणांधूमस्तोमेत्यादीनिक्रमेणोदाहरणानि रजनीमुखेसर्वत्रविसृत्वरस्यतमसोनैल्यदृष्टिप्रतिरोधकत्वादिधर्मसंबंधेन गम्यमानेननिमित्तेनसद्यःप्रियविघटितसर्वदेशस्थितकोकांगनाहृदुपगतप्रज्वलिष्यद्विरहानलधूमस्तोमतादात्म्यसंभावनास्वरूपोत्प्रेक्षातमसोविषयस्योपादानादुक्तविषया तमोव्यापनस्यनभःप्रभृतिभूपर्यंतसकलवस्तुसांद्रमलिनीकरणेननिमित्तेनतमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा नभःकर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षाचानुक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षाउभयत्रापिविषयभूततमोव्यापनस्यअनु

स्वकारादिभिःस्वरूपोत्प्रेक्षेतिव्यवहृतायास्तुरीयाया अपिसत्वात् द्विविधेत्ययुक्तमित्याशंक्याह अत्रेति आसांमध्येयाप्रथमावस्तूत्प्रेक्षासैवस्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः विसृत्वरस्येतिप्रसरणशीलस्येत्यर्थः तमसइति संभावनेत्यनेनान्वेति षष्ठ्यर्थोविषयता तमोविषयेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात् प्रसरणशीलत्वस्यसंग्रहः प्रियैःपतिभिर्विघटिताविमुक्ताः व्यापनस्येतिषष्ठ्यंतस्यपूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः एवमग्रेतनस्यतमसइत्यस्यापि अनुपादानादि राम
ति विषयिवाचकाभ्यांलिंपतिवर्षतिभ्यामन्येनानुपादानादित्यर्थः यथाश्रुतेताभ्यामेवसाध्यावसानलक्षणयोपादानात्संगतेः उक्तविषयमेवेति ॥ २०

सकृदुच्चारिताभ्यां लिंपति वर्षतिभ्यां शक्त्या लेपनवर्षणयोः साध्यवसानलक्षणया न्वसाधारणधर्मपुरस्कारेण व्यापनस्य चोपस्थापनस्य युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेना
संभवादित्याशयः स्मृतेः निरुक्तस्मृतेः उत्प्रेक्षणीयतया उत्प्रेक्षाविषयतया अन्यत्र उत्प्रेक्षायां अन्वयासंभवादिति निराकांक्षत्वादितिभावः अतएव आख्याता
र्थस्य कर्त्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेव क्वचिद् तएवेत्युत्तरं अयमेव व्याख्यानग्रंथः प्रमादलिखितो दृश्यते न्यग्भूतेति गुणभूत इत्यर्थः स्वक्रिये

नन्वत्र तमसो व्यापनेन निमित्तेन लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा नभसो भूपर्यंतं गाढनीलिमव्याप्तत्वेन निमित्तेनांजनवर्षणकर्तृतादात्म्यो
त्प्रेक्षा चेति उत्प्रेक्षाद्वयमुक्तविषयमेवास्तु मैवं लिंपति वर्षतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेपि भावप्रधानमाख्यातमितिस्मृतेर्धात्वर्थ
क्रियाया एव प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्त्तुरुत्प्रेक्षणीयतया अन्यत्रान्वयासंभवात् अतएवाख्यातार्थस्य कर्त्तुः क्रियोप
सर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेवास्योपमायामुपमानतयान्वयोपि दंडिना निराकृतः कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोसौ क्रियापदे स्व
क्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुमिति केचित्तु तमोनभसोर्विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्याहुः तन्मते स्वरू
पोत्प्रेक्षायां धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा चेत्येवं द्वैविध्यं द्रष्टव्यं चरणयोः स्वतः सिद्धेररक्तिमनि वस्तुतो विक्षेपणं न हेतुरिति अहेतोस्तस्य हेतु
त्वेन संभावना हेतूत्प्रेक्षा विक्षेपणस्य विषयस्य सत्वात्सिद्धविषया चंद्रपद्मविरोधे स्वाभाविके नायिकावदनकांतिप्रेक्षा न हेतुरिति
तत्र तद्धेतुत्वसंभावना हेतूत्प्रेक्षा वस्तुतस्तद्विछायाया अभावादसिद्धविषया ((इति क्रियां प्रतिसाधनत्वेनान्वित इत्यर्थः व्यपेक्षितुं आकांक्षितुं

नालं न समर्थः तथा च निराकांक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयो न संभवतीति भावः एतेन तमसि लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तं त
स्यापि कर्तृविशेषणत्वात् विवक्षितविवेकेन लेपनस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्च एवं च प्रधानभूतलेपनक्रियागोचराभावनैव निगीर्णव्यापनविषयेति सिद्धम् ॥

नचयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शंक्यः तदनभ्युपगमात् केचिदिति मतद्वृतिचास्वरसोद्भावनं तद्बीजंतुतमोनभसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन चवारद्वयमन्वय केशः तथाधूम्युत्प्रेक्षासाधर्म्यप्रयुक्ता धर्मोत्प्रेक्षातुतत्सहचरितधर्मसंबंधप्रयुक्तेतिलक्षणाननुगमः नचतन्निष्ठतत्समानाधिकरणान्यतरत्वेनध र्मनिवेशान्नाननुगमइतिवाच्यम् सर्वत्रसादृश्यनिमित्तायोरेवोत्प्रेक्षायाः संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादिति हेतुत्वेनेति हेतुरूपतयेत्यर्थः हेतुत्वसंभावना हेतुरूपतासंभावना फलत्वेनफलरूपतया एवमग्रेपिबोध्यम् अथोदाहृतासूत्प्रेक्षासुबोधःप्रकारः भेदश्चैते। तत्रधूमस्तोममित्यादौकोकांगनाविरहानलसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमोविषयासंभावनेतिबोधः नामार्थयोरभेदान्वयात् एवंमुखंचंद्रमन्यइत्यादा

मध्यःस्वयमेवकुचोधरतिनतुकनकदामबंधत्वेनाध्यवसितायावलित्रयशालितायाबलादितिमध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फल त्वेनोत्प्रेक्षासिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा जलजस्यजलावस्थितेरुद्वासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न फलमितितस्यागगनकुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणात् असिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि

वपि नूनंमुखंचंद्रइत्यादौतुचंद्रप्रकारकसंभावनाविषयोमुखमितिबोधःमुखविषयाचंद्रप्रकारिकाचसंभावनातादात्म्यसंसर्गिकैव तथानुभवात् चम त्कारप्रयोजकस्यसंसर्गांतरस्याभावाच्च नचैवंचंद्रत्वप्रकारिका तस्यचंद्रोपसर्जनत्वात् एवंध्रुवे वादिशब्दसमभिव्याहारेपिबोध्यम् लिंपतीवेत्युक्तविष योत्प्रेक्षोदाहरणेतुलिंपतिनासाध्यवसानलक्षणयालेपनव्यापनोभयसाधारणेनसांद्रमलिनीकारकत्वादिनारूपेणोपस्थापितेतमोव्यापनेलेपनसंभावना न्वयात्सांद्रमलिनीकारकंतमःकर्तृकांगकर्मकलेपनप्रकारकसंभावनाविषयइतिबोधः व्यंजनयोपस्थितेव्यापनेतादृशसंभावनान्वयइतिप्रदीपकृतः ए राम वंवर्षतीत्यादावपिबोध्यम् विशेषणात्ऽवमित्यादिहेतूत्प्रेक्षोदाहरणेहेतुःपंचम्यर्थः तत्रचामिदंनप्रकृत्यर्थान्वयः हेतोश्चस्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेनरक्त २१

त्वविशिष्टे तस्य प्रकारतासंबंधेन संभावनायां तस्याश्च विषयतया चरणयोरन्वयः तथा च भूम्यधिकरणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकरक्तप्रकारकसंभावनाविष
यावंघ्री इति बोधः न च तादात्म्यसंबंधेन हेतुविधेयकत्वाभावान्नेयं हेतूत्प्रेक्षा स्यात् किंतु तादात्म्येन तथाविधरक्तस्वरूपोत्प्रेक्षैवेति वाच्यम् विवक्षितवि
वेकेन विक्षेपणे हेतुत्वभेदस्योत्प्रेक्षणीयतया विक्षेपणं प्रति विशेष्यभूतस्यापि हेतोर्विधेयत्वोपगमात् मुखचंद्र इत्यादिरूपक इवानुयोगित्वमुखस्या
भेदस्य विक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन च विक्षेपणे हेतुत्वभेदभानसंभवात् हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षायामुखतः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतूत्प्रेक्षात्वेनैव
व्यपदेशः यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र मुखतो दधिविशिष्टहोमप्रतीतावपि विवक्षितविवेकेन होमे दधिविधित्वव्यपदेश इति बोध्यम् न च स्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन स्वप्र
योज्याश्रयत्वसंबंधेन वा हेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षैव रक्तादौ स्वीक्रियतां कृतमीदृशकल्पनाक्लेशेनेति वाच्यम् धर्मोत्प्रेक्षांगीकारे दूषणस्य प्रागेवावेदितत्वात् अतएव

बालेंदुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि सद्यो वसंतेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्

वहर्षाल्लग्नामन्ये लक्षिततनुते पादयोः पद्मलक्ष्मीरिति हेतूत्प्रेक्षामुदाहृतवतः प्रकाशकृतोपि तत्र हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनमेव स्वाभाविके लग
नेऽभिमतं अस्मदुक्तरीत्या तु लक्ष्मीरूपे विषये यथोक्तहर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनमुचितं लगनस्य धर्म्युपसर्जनत्वेन संभावनायामन्वयायोगादिति
धेयं ॥ एवं त्वन्मुखाभेदरूपेत्यसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपि बोध्यम् विषयसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां बोधे विशेषाभावात् मध्यः किमित्यादि फलोत्प्रेक्षास्थले
फलं चतुर्थ्यर्थः। तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः पूर्ववत् फलस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण बद्धत्वे तद्द्वारकेण तेनैव बद्धेवान्वयस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनाया
मध्ये विषयतया एवं च कुचधरणाभिन्नफलककनकदामकरणकबद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयो मध्य इति बोधः एवं शायोऽब्जमित्यादावपि फलं तुमुनोर्थ इति
पूर्ववदेव बोधः फलोत्प्रेक्षात्वं चोपदर्शितरीत्योपपादनीयमिति बद्धवत्त्वेपि विस्तरभयादुपरम्यते बालेंदुवक्राणीति न विद्यते विकासो येषां तान्यविकासानि तेषां भा

कु·नं· बालेंदुवक्राणीत्याचंद्रवत्वक्राणितथातिशयेनलोहितानिआरक्तानिपलाशानिपलाशकुसुमानिवसंतेननायकेनसमागमंप्राप्तानांवनस्थलीनामंगनानांस
चं·टी· द्यस्तत्कालसंभूतानिनखक्षतानीवबभुःशुशुभिरइत्यन्वयः पूर्वेति धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः ननुलोकेसंभावनायामिवशब्दोनदृष्टइत्यतआह अस्तिचे
२२

अत्रपलाशकुसुमानांवक्रत्वलोहितत्वेनसंबंधेननिमित्तेनसद्यःकृतनखक्षतनातात्म्यसंभावनाउक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वोदा
हरणेनिमित्तभूतधर्मसंबंधोगम्यः इहतूक्तइतिभेदः नन्विवशब्दस्यसादृश्यपरत्वेनप्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तुलिंपतीवेत्युदाहरणे
लेपनकर्तृरूपमानत्वाद्दिस्यक्रियोपसर्जनत्ववदिहनखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात् उच्यते उपमायायत्रक्व
चित्स्थितैरपिनखक्षतैःसहवक्तुंशक्यतयावसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्यविशेषणस्यानपेक्षितत्वादिहतदुपादानेपला
शकुसुमानांनखक्षततादात्म्यसंभावनायामिवशब्दमवस्थापयतितथात्वएवतद्विशेषणसाफल्यात् अस्तिचसंभावनायामिवशब्दः दूरे
तिष्ठन्देवदत्तइवाभातीति पिनष्टीवतरंगाग्रैःसमुद्रःफेनचंदनं तदादायकरैरिंदुर्लिंपतीवदिगंगनाः अत्रतरंगाग्रैःफेनचंदनस्यप्रेरणपेष टिप्पणी
णतयोत्प्रेक्ष्यते समुद्रादुत्थितस्यचंद्रस्यप्रथमंसमुद्रपूरेप्रसृतानांकराणांदिक्षुव्यापनंचसमुद्रोपांतफेनचंदनकृतलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते उभयत्र
क्रमेणसमुद्रप्रांतगतफेनचंदनपुंजीभवनंदिशांधवलीकरणंचनिमित्तमितिफेनचंदनप्रेरणाकिरणव्यापनयोर्विषययोरनुपादानादनुक्त
विषयेस्वरूपोत्प्रेक्षे येषांतूपात्तयोःसमुद्रचंद्रयोरेवतत्कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेतिमतं तेषांमतेपूर्वोदाहरणेधर्मिणिधर्म्यंतरतादा

ति पिनष्टीवेति समुद्रस्तरंगाणामग्रभागैःफेनरूपंचंदनंपिनष्टीवइंदुस्तत्फेनचंदनमादायकरैः किरणैर्हिंकुरूपाअंगनाः लिंपतीव अनुलिंपतीवेत्यर्थः समुद्रो राम
पांतेति समुद्रस्योपांतेतटेयत्फेनचंदनंतत्कृतं यत्तासांदिशांलेपनंतत्वेनेत्यर्थः उभयत्र उभयोरुत्प्रेक्षयोः येषां अलंकारसर्वस्वकारादीनां ॥ ७ ॥ २२

रात्राविति सप्तक्रांतः प्रभुर्भूपतिर्भूमौरात्रौ रवेरभावाद्धेतोरिव दिवाचेंदोरभावाद्धेतोरिवसततं निरंतरमुदितेप्रतापयशसी सृष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः रक्ताविति उदाहरणेभावरूपोहेतुरिहत्वभावरूपइतिभेदः विवस्वतेति विवस्वता सूर्येणस्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेणसमंमिश्राः मिश्रिताः जनानांनेत्रापरनामधेयागावोपि अनायिषतेवनीताइव यथागोपालेनपरकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीयागावोनीयंतेतथागोपत्वाच्यत्वसाजात्येनमिश्रितादिवस्वतापिनीताइवेत्यर्थः खलुसंभावनायांतेननयनेनहेतुनाइदमांध्यंनत्वंधकारैरित्यन्वयः गोःसर्गेचवलीवर्दे रश्मौचकुलिशेपुमान् स्त्रीसौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सुभूम्निचेतिमेदि

इहतुधर्मिणिधर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेतिभेदोवगंतव्यः रात्रौरवेर्दिवाचेंदोरभावादिवसःप्रभुः भूमौप्रतापयशसीसृष्टवान्सततोदिते रात्रौरवेर्दिवाचंद्रस्याभावः सन्नपिप्रतापयशसोःसर्गेनहेतुरिति तस्यतद्धेतुत्वसंभावनासिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा विवस्वता नायिषतेवमिश्राः स्वगोसहस्रेणसमंजनानां गावोपिनेत्रापरनामधेयास्तेनेदमांध्यंखलुनान्धकारैः अत्रविवस्वताहतेस्वकिरणैः सहजनलोचनानांनयनमसदेवरात्रांध्यंप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइति असिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा पूरंविधुर्वर्द्धयितुंपयोधेः शंकेयमेणांकमणिंकियंति पयांसिदोग्धिप्रियविप्रयोगेसशोककोकीनयनेकियंति अत्रचंद्रेणकृतंसमुद्रस्यबृंहणंसदेवतदातेनकृतस्यचंद्रकांतद्रावणस्यकोकांगनाबाष्पस्रावणस्यचफलत्वेनोत्प्रे

क्षा अत्रचानायिषतेवेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकंतस्यहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमितिपूर्वस्माद्भेदः एवंपूर्वत्रइच्छयेतिगुणरूपोहेतुरिहतुक्रियारूपइत्यपिद्रष्टव्यं अत्रचोत्प्रेक्षायास्त्वेपिहेतूत्प्रेक्षायाःप्राधान्यात्तत्वेनैवव्यपदेशोनतुस्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्याअंगत्वात् एवमन्यत्रापिबोध्यम् पूरमिति अयंविधुश्चंद्रःपयोधेःपूरंवर्द्धयितुंएणांकमणिंचंद्रकांतंकियंतिलोकोक्त्या अपरिमितानिपयांसिदोग्धीतिशंके तथाप्रियैःपतिभिर्विप्रयोगेनियोगेसतिसशोकानांकोकांगनानांनयनेकर्मभूतेकियंतिपयांसिदोग्धीतिशंकइत्यन्वयः दुहेर्द्विकर्मकत्वादेणांकमणिमितिद्वितीया एवंनयनेइत्यत्रापि मध्यःकिमित्यत्रैकस्यबहुत्वस्यफलत्वेनकुच

T

धृतेरुत्प्रेक्षणमिहतुद्रावणस्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेनपूरवर्द्धनस्यतदितिभेदः बृंहणंवर्द्धनंतदावर्द्धनकाले तेनचंद्रेण रथस्थितानामिति रविः रथेस्थिता नानियुक्तानांपुरातनानांवाहनानांअश्वानांपरिवर्तनायैवतुरगोत्तमानांउत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशिप्रतस्थइत्यन्वयः प्रायोब्जमित्यत्रैकस्यगुणस्यफ लत्वेनोत्प्रेक्षणमिहतुपरिवर्त्तनक्रियायाइतिभेदः नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपिजात्यादिभेदानामुक्तत्वात्कुतस्तेनप्रदर्शिताइत्याशंक्याह॥ एताएवेति उक्तभेदाएवेत्यर्थः उत्प्रेक्षाइत्यनंतरंचमत्कारविशेषप्रयोजिकाइतिशेषः तथाचजात्यादिभेदानांचमत्कारविशेषानाधायकत्वादप्रदर्शने

रथस्थितानांपरिवर्त्तनायपुरातनानामिववाहनानां उत्पत्तिभूमौतुरगोत्तमानांदिशिप्रतस्थेरविरुत्तरस्यां अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्त्तन मसदेवफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइतिअसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा एताएवोत्प्रेक्षाः मन्येशंकेध्रुवंप्रायोनूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दै रिवशब्दोपिताट्टशइत्युत्प्रेक्षाव्यंजकत्वेनपरिगणितानांशब्दानांप्रयोगेवाच्याः तेषामप्रयोगेगम्योत्प्रेक्षायथा त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमणश्रांताविवे शस्वर्गनिम्नगां रूपकातिशयोक्तिःस्यान्निगीर्याध्यवसानतः पश्यनीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंतिशिताःशराः विषयस्यस्वशब्देनोल्लेखनंविना विषयिवाचकेनैवशब्देनग्रहणंविषयनिगरणंतत्पूर्वकंविषयस्यविषयीरूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सतिरूपकातिशयोक्तिः

मितिभावः इत्युत्प्रेक्षेति इत्यनेनोत्प्रेक्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः॥ त्वत्कीर्त्तिरिति अत्रानुपात्तस्वर्गगमनविषयास्वर्गगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाविशेषणीभूतभ्रमण श्रांतत्वरूपहेतूत्प्रेक्षावाप्रतीयतइतिबोध्यम् इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायांश्रीमत्कुवलयानंदीयटीकायामुत्प्रेक्षाप्रकर णम् अतिशयोक्तिंलक्षयति रूपकातिशयोक्तिरिति ग्रहणंउपस्थापनं विषयिरूपतयेति विषयिणोरूपमस्यतस्यभावस्तत्तातयेत्यर्थः रूपंचाभेदता द्रूप्यान्यतरत् तस्मिन्सतीति सप्तमीसमर्थोत्तसिरित्यभिप्रायेण एवंचानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतविषय्यभेदस्ताद्रूप्यान्यतरत् रूपकाति

अतिशयोक्तिप्रकरणम्

अत्ररूपकवारणायानुपात्तेति अयमेवचरूपकादस्यां विशेषोऽतिशयइत्युच्यते भ्रांतिवारणायाहार्येति उत्प्रेक्षावारणायनिश्चयेति नीलोत्पलेति अत्र
नीलोत्पलपदात्ताध्यवसानलक्षणयाशक्यलक्ष्योभयानुगतकांतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थितेकामिनीनयनेशक्त्युपस्थितस्यनीलोत्पलत्वविशि
ष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः शक्त्युपस्थितयोः कृतीष्टसाधनतयोरिवशक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयांगीकारेबाधकाभा
वात् एवंचनीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेषवद्दृष्टादितिबोधादिममभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते नचैवंसतिरूपकादवैलक्षण्यमितिवाच्यम् रूपकेविषयिभे
दस्याप्यस्यविषयतावच्छेदकस्यभानेनवैलक्षण्यस्यस्फुटत्वात् यद्वात्वभेदभानेनतात्पर्यंकिंतुभेदभानेतदाकांतिविशेषादिरूपताद्रूप्यस्यैवबोधात्ताद्रूप्य

यथानीलोत्पलशरशब्दाभ्यांलोचनयोः कटाक्षाणांचग्रहणपूर्वकंतद्रूपताध्यवसानं यथावा वापीकापिस्फुरतिगगनेतत्परंसूक्ष्मपद्या
सोपानालीमधिगतवतीकांचनीमैंद्रनीली अग्रेशैलौसुकृतिसुगमौचंदनच्छन्नदेशौतत्रस्थानांसुलभममृतंसन्निधानात्सुधांशोः अत्रवाप्या
दिशब्दैर्नाभिप्रभृतयोनिगीर्णाः अत्रातिशयोक्तौरूपकविशेषणंरूपकेदर्शितानांविधानामिहापिसंभवोस्तीत्यतिदेशेनप्रदर्शनार्थं तेनात्राऽ
प्यभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरितिद्विविध्यंद्रष्टव्यं तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेति सर्वमनुसंधेयम् ॥ ऽतिशयोक्तिर्वक्ष्यतेइतिबोध्यं

वापीति मध्यभागमारभ्यमुखपर्यंतंनायिकांगवर्णनमिदं गगनेसूक्ष्मतयातद्दुर्लक्ष्येमध्येकापिअनिर्वचनीयशोभावापीतद्वद्गंभीरानाभिः स्फुरतिशोभतेतत्
परंतदूर्ध्वभागेऐंद्रनीलीइन्द्रनीलघटितासूक्ष्मपद्यासरणिस्तद्वत् श्यामारोमावलीस्फुरतीत्यनुषज्यते किंभूताकांचननिर्मितासोपानपंक्तिंतत्सदृशींत्रिव
लीमधिगतवती प्राप्तवती तथाअग्रेतदूर्ध्वेदेशेशैलौतद्वत्तुंगविशालौकुचौस्फुरतइतिविभक्तिविपरिणामेनसंबध्यते कीदृशौसुकृतिनांपुण्यकृतांसुगमौसुलभ
गमनौसुलभौच पुनःकीदृशौचंदनतरुभिश्चंदनपंकेनचाच्छन्नोव्याप्तोदेशोययोस्तथाभूतौ तत्रस्थानांतदाश्लिष्टानांचसुधांशोस्तद्वदाह्लादकस्यमुखस्यस

निधानादमृतं तद्वदास्वाद्यमधरमाधुर्यं फलमित्यन्वयः विधानां भेदानां इतीत्यस्य प्रदर्शनार्थमित्यनेनान्वयः अतिदेशेनेति सादृश्येनेत्यर्थः मुख्यरूपकाभेदस्यातिशयोक्ताववभावाद्रूपकपदं रूपकसदृशपरं षण्मासमग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्राग्निहोत्रपदवद्धर्मातिदेशकमित्याशयः आधिक्यन्यूनत्वस्य त्वानुभयोक्ते रुक्तोदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्वादनुपादानं बोध्यम् यत्तु त्रकैश्चिदुक्तं विषयिवाचकपदस्य विषये साध्यवसानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकबोधत्वं कोयेतावच्छेदकं एवं च निगरणे सर्वत्र विषयतावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानेन विषय्यभिन्नत्वेनेति स्थितेः भेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यमयुक्तमिति तत्प्रौढिविलसितं शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्ये पूर्वमप्रतीतत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणाया असंभवात् यद्धर्मविशिष्टे शक्यसंबंधग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समानप्रकारकशब्दबोधे हेतुत्वात् लक्षणापरिहारायोगात् अनुपपत्तेस्तदवस्थत्वाच्च एवमपि तात्पर्यवशात्तादृशबोधांगीकारे तद्वशादेवशक्याभेदप्रकारकबोधेपि बाधकाभावान्मात्रपदेन विषयतावच्छेदकस्यैव व्यावर्त्तनादितिदिक् सुधाबद्धेति विद्धशाल

यथा वा सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम्

भंजिकाख्यायां नाटिकायां स्फटिकप्राकारशिखरगतां मृगांकावलीमालोकयतो राज्ञो विदूषकं प्रत्युक्तिरियं प्राकाराग्रसमीपेनयने प्रहिणु प्रेरय मनाक् इषत्कंय अनाकाशे अनंतरिक्षे कोयं शीतकिरणश्चंद्र इति मुखे चंद्रगताल्हादकारित्वरूपताद्रूप्याध्यवसानं कीदृशः गलितश्च्युतो हरिणो यस्मात्तथाभूतः तेन निःकलंकतयोत्कर्षाभिव्यक्तिः पुनः कीदृक् सुधायां बद्धः ग्रासस्तदभिलाषो यैस्तैरुपवनसंबंधिभिश्चकोरैरनुसृतां लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनीं सदृशीं अच्छां स्वच्छां ज्योत्स्नां तत्वेनाध्यवसितां कांतिं प्रभां किरन् प्रसारयन्नित्यर्थः लवली लताविशेषो हरफारेवडीति भाषाप्रसिद्धः प्राकारो वरणः शाल इत्यमरः समा
बद्धग्रासैरिति क्वचित्पाठस्तत्राप्युक्त एवार्थः नवलवलीति पाठे नवश्चासौ लवलिपाकश्चेत्यन्वयो बोध्यः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अत्रेति कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिद्धस्यनिर्ज्ञातत्वात् तद्धेलक्षण्यावगतिरितिभावः गर्भितः गलिते=
नन्विहाभेदविवक्षैवकिंनस्यात्तत्राह अत्रेति कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिद्धस्यनिर्ज्ञातत्वात् तद्धेलक्षण्यावगतिरितिभावः गर्भितः गलिते=
नन्विहाभेदविवक्षैवकिंनस्याद्तत्राह अत्रेति कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिद्धस्यनिर्ज्ञातत्वात्

नन्विहाभेदविवक्षैवकिंनस्यात्तत्राह अत्रेति कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिद्धस्यनिर्ज्ञातत्वात् तद्धेलक्षण्यावगतिरितिभावः गर्भितः गलिते=
त्यादिविशेषणव्यंग्यत्वेनाभिप्रेतःअन्यत्रापीति अनुच्छिष्टोदेवैरपरिदलितोराहुदशनैः कलंकेनाश्लिष्टोनखलुपरिभूतोदिनकृता कुहूभिर्नोलुप्तोनचयुवति
वक्त्रेणविजितःकलानाथः कोयंकनकलतिकायामुदयतइत्यादावित्यर्थः अथवान्यत्रापिन्यूनतायामपीत्यर्थः कोयंभूमिगतश्चंद्रइत्यादावदिव्यत्वरू
पन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमितिभावः ननूक्तोदाहरणेप्ययमितिविषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरितिचेत् अत्राहुः इहत्वस्यविषयिविशेषणत्वेन
विवक्षायामतिशयोक्तिरेव यदातुविषयविशेषणत्वविवक्षातदारूपकमितिव्यवस्था अतएवप्रकाशकृतादशमेरूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरेनय

उपप्राकाराग्रंप्रहिणुनयनेतर्कयमनागनाकाशेकोयंगलितहरिणः शीतकिरणइत्यत्रकोयमित्युक्त्याप्रसिद्धचंद्राद्भेदस्ततउत्कर्षश्चग
र्भितः एवमन्यत्राप्यूहनीयं यद्यपन्हुतिगर्भत्वंसैवसापन्हवामता त्वत्सूक्तिषुसुधाराजन्भ्रांताःपश्यतितांविधौ अत्रत्वत्सूक्तिमा
धुर्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिः चंद्रमंडलस्थममृतंनभवतीत्यपन्हुतिगर्भो यथावा मुक्ताविद्रुममंतरामधुरसःपुष्पंपरंधूर्वहंप्रालेय
द्युतिमंडलेखलुतयोरेकासिकानार्णवे। तच्चोदंचतिशंखमूर्ध्निनपुनःपूर्वाचलाभ्यंतरेतानीमानिविकल्पयंतितइमेयेषांनसादृक्पथे ॥

नानंददायींदोर्बिंबमेतत्प्रसीदतीत्युदाहृतमिति एनांविभजते यद्यपन्हुतीति अपन्हुतिगर्भत्वंपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वं सैवरूपकातिशयोक्तिरेव तथाचसापन्हव
त्वनिरपन्हत्वभेदेनद्विविधातिशयोक्तिरितिभावः मुक्तेति तान्यनुभवैकवेद्यानिइमानिवस्तूनितेइमेजनाः विकल्पयंति सदसद्वेति विकल्पविषयाणिकुर्वंति ये
षांजनानांसाप्रक्रांतासुंदरीदृक्पथेलोचनमार्गेनास्तीत्यन्वयः तादृशसुंदरीदर्शनशालिनस्तुविकल्पयंतीतिभावः तानिकानिवस्तूनितत्राह मुक्तामौक्तिकं
विद्रुमंप्रवालंचांतराअनयोर्मध्येमधुरसःअंतरांतरेणयुक्तेइतिद्वितीया पुष्पंपरंकेवलंधूर्वहंभारवाहकं नतुमधुरसयुक्तं तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः खलुनिश्चितं

कु॰ नं॰ चं॰ टी॰ २५

एकासिकाएकस्मिन्नासिका अवस्थितिः एकाधिकरण्यमित्यर्थः नत्वर्णवेसमुद्रे तच्चचंद्रमंडलंचशंखस्यमूर्ध्निमस्तके उदंचति उदयंप्राप्नोतिनपुनः पूर्वाचलस्यो दयगिरेरभ्यंतरे उदंचति अत्रमुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमंडलशंखशब्दैः क्रमेणदंताधरतन्माधुर्यमुखकंठानिगीर्णाः पूर्वोदाहरणेभ्रांतत्वोक्त्यास्पष्टोपन्हवः इहत्तुपरंधूर्वेहमित्युक्त्यागूढइतिभेदः प्रालेयमिहिकाचेत्यमरः गतास्विति पुरेभवाः पौर्यस्तासुविलासिनीषुतिमीनांमत्स्यानांसंघट्टनेनससंभ्रमंसभयंतीरंप्रतिगतासुसतीषुयत्रनगर्याशिप्रानदीउल्लसतीनांफेनततीनांछलेनमुक्तःकृतःअट्टहासःउद्धतहास्ययया तथाभूतेवविभातीत्यन्वयः इंदुमंडलादा

अत्राधररसएवमधुरसइत्याद्यतिशयोक्तिः पुष्परसोमधुरसोनभवतीत्यपन्हुतिगर्भा अलंकारसर्वस्वकृतास्वरूपोत्प्रेक्षायांसापन्हवत्वमुदाहृतं गतासुतीरंतिमिघट्टनेनससंभ्रमंपौरविलासिनीषु यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेनमुक्ताट्टहासेवविभातिशिप्रा ततस्त्वियानत्रभेदः एतत्तुशुद्धापन्हुतिगर्भं यत्रफेनततिलक्षमपन्हुतंतत्रैवाट्टहासत्वोत्प्रेक्षणादिहतुपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वमिंदुमंडलादावपन्हुतस्यामृतादेःसूक्त्यादिषुनिवेशनात् इदंचपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपिसंभवति तत्रस्वरूपोत्प्रेक्षायांयथा जानेतिरागादिदमेवबिंबंबिंबस्यचव्यक्तमितोऽधरत्वं द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणांनाम्निभ्रमोभूदनयोर्जनानां अत्रप्रसिद्धफलेबिंबनामपन्हुत्यातिरागेणनिमित्तेनदमयंत्यधरेतदुत्प्रेक्षापर्यस्तापन्हुतिगर्भा हेतूत्प्रेक्षायांतद्गर्भत्वंप्राक्लिखितेहेतूत्प्रेक्षोदाहरणेएवद्रष्टव्यं ॥७॥

वित्यादिपदात्पुष्परसादिपरिग्रहः सूक्त्यादिष्विति सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः आदिनाअधरमाधुर्यपरिग्रहः निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् जानेइति दमयंतींवर्णयतोनलस्योक्तिः अतिशयितादागाल्लौहित्यादिदमधरस्वरूपमेवबिंबमितिजानेनतुबिंबफलमित्येवकारार्थः बिंबस्यबिंबफलस्यातोस्मादोष्ठाद्धरत्वंनिकृष्टत्वंव्यक्तंस्फुटं कथंतर्हिविपरीतालोकप्रसिद्धिस्तत्राह द्वयोरनयोर्विशेषस्यतारतम्यस्यावगमेबोधेऽक्षमाणामसमर्थानांजनानांनाम्निभ्रमो

अन्यत्रेति। सूर्यैकर्तृकेनेत्रापरपर्यायगोनयनेइत्यर्थः निवेशितं उत्प्रेक्षितं रवीति रविणासंतप्तोगजः तस्यरवेर्गृह्यान् पद्मान्बंधूनितियावत् ध्रुवंसरो
योबाधितुंसरः प्रविशति ननुस्नातुंस्नानार्थंहियस्माद्गजस्यस्नानंनिष्फलंनिःप्रयोजनमित्यन्वयः प्रसक्तानुप्रसक्त्येति अतिशयोक्तेःसापन्हववत्वकथनप्र
संगादलंकारसर्वस्वकृदुक्तस्वरूपोत्प्रेक्षायाम्अपन्हुतिगर्भत्वंदर्शितंतदनुप्रसक्त्याचत्रिविधास्वप्युत्प्रेक्षासुपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वमित्यर्थः भेदकेति त
स्यैव तज्जातीयस्यैव अन्यत्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेनवर्णनंतच्चाहार्यबोध्यम् एवमग्रेपि तेनभ्रांतोनातिव्याप्तिः इदंचलोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थं अन्य
देवेति अस्यमहीपतेर्गांभीर्यंअन्यदेवप्रसिद्धगांभीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः अन्यैवश्रियेति रूपसौंदर्यं वैदग्ध्यं चातुर्यं धोरणी परिपाटी एषानलिनपत्राक्षीविधेः

तत्रचांधकारेष्वांध्यहेतुत्वमपन्हुत्यान्यत्रतन्निवेशितं फलोत्प्रेक्षायांयथा रवितप्तोगजःपद्मान्तद्गृह्यान्बाधितुंध्रुवं सरोविशतुन
स्नातुंगजस्नानंहिनिष्फलम् अत्रगजस्यसरःप्रवेशप्रतिफलेस्नानेफलत्वमपन्हुत्यपद्मबाधनेतन्निवेशितं अलमनयाप्रसक्तानु
प्रसक्त्याप्रकृतमनुसरामः भेदकातिशयोक्तिस्तुतस्यैवान्यत्ववर्णनं अन्यदेवास्यगांभीर्यमन्यद्धैर्यंमहीपतेः अत्रलोकप्रसिद्धगां
भीर्याद्यभेदेपिभेदोवर्णितः यथावा अन्यैवरूपसंपत्तिरन्यावैदग्ध्यधोरणी नैषानलिनपत्राक्षीसृष्टिःसाधारणीविधेः संबंधातिशयो
क्तिःस्याद्योगेयोगकल्पनं सौधाग्राणिपुरःस्यास्यस्पृशंतिविधुमंडलं ॥ साधारणीसृष्टिःनैवेत्यन्वयः अत्रोत्तरार्द्धेनञ्भंग्याऽन्यत्ववर्णनंविशे
षः संबंधेति अयोगेअसंबंधेयोगकल्पनं संबंधवर्णनं संबंधश्चाभेदभिन्नत्वेसत्यन्यत्वाद्यनिरूपितोग्राह्यः तेनरूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषुनातिव्याप्तिः
सौधेति सौधोस्त्रीराजसदनमित्यमरः नन्वत्रैवस्पृशंतीवेंदुमंडलमितीवपदप्रयोगेउत्प्रेक्षाप्रतीतेस्तदप्रयोगेगम्योत्प्रेक्षात्वमुचितम् इवादिसत्वेयावा
च्योत्प्रेक्षासैवेवाद्यभावेगम्योत्प्रेक्षेतिनियमात् अन्यथात्वत्कीर्त्तिर्भ्रमणश्रांतेत्यादिपूर्वोदाहृतेपद्येपिगम्योत्प्रेक्षानस्याद्विशेषाभावादितिचेत् मैवम् ॥

उपदर्शितनियमस्यालंकारांतरांविषयएवाभ्युपगमात् अन्यथानूनंमुखेचंद्रइत्यादौनूनमित्यप्रयोगेगम्योत्प्रेक्षापत्तेः एवंचप्रकृतेसंबंधेसंबंधवर्णनं रूपाति
शयोक्त्यलंकारविषयेनगम्योत्प्रेक्षावसरः त्वत्कीर्त्तिरित्युदाहरणेतुभ्रमणश्रांतत्वरूपहेतुत्वंशेगम्योत्प्रेक्षाभिप्रेतानतुस्वर्गगाप्रवेशांशइतिसर्वमवदातं अ
संदिग्धमुदाहरणांतरमाह यथावेति कतिपयेति वीररुद्रदेवाख्येनृपेवितरणशालिनिदानशालिनिसतिचक्रवाकी इतिमुदंसंतोषमुपयातिप्राप्नोति इति
किं कृतवासरस्यावसानंनाशोयेनसः कनकगिरिःसुमेरुः कतिपयैरल्पैर्दिवसैःस्वयंप्रयायादिति संभावनायांलिङ् योगेपीति योगेसत्यप्ययोगवर्ण

यथावा कतिपयदिवसैःस्वयंप्रयायात्कनकगिरिःकृतवासरावसानः इतिमुदमुपयातिचक्रवाकीवितरणशालिनिवीररुद्रदेवे अत्रचक्र
वाक्याःसूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषासंबंधेपितत्संबंधोवर्णितः। योगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरितीयते
त्वयिदातरिराजेंद्रस्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे अत्रस्वर्द्रुमेष्वादरसंबंधेपितदसंबंधोवर्णितइति असंबंधातिशयोक्तिः यथावा अनयोरनवद्यां
गिस्तनयोर्जृंभमाणयोः अवकाशोनपर्याप्तस्तवबाहुलतांतरे अक्रमातिशयोक्तिःस्यात्सहत्वेहेतुकार्ययोः आलिंगतिसमंदेवज्यांशरा
श्चपराश्चते अत्रमौर्व्यांयदाशरसंधानंतदानीमेवशत्रवःक्षितौपतंतीतिहेतुकार्ययोःसहत्वंवर्णितम् ९९ नमित्यर्थः स्वर्गस्थाद्रुमाःकल्प

वृक्षादयः स्वर्द्रुमेष्विति विषयसप्तमीस्वर्द्रुमविषये आदरस्तस्यसंबंधेपि अर्थादर्थिषु यद्वा अर्थिषुस्वर्द्रुमविषयादरसंबंधाभावप्रतीतौतत्समानवित्ति
वेद्यतयास्वर्द्रुमेष्वप्यादरविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुतमेवसाधु अनयोरिति अनवद्यानिनिर्दुष्टान्यंगानियस्यास्तथाभूतेइतिसंबोधनं जृंभमाणयोर्वर्द्ध
मानयोरनयोस्तनयोस्तवबाहुलतयोरंतरेमध्येपर्याप्तः अवकाशोनास्तीत्यन्वयः अत्रबाहुलतयोरंतरेस्तनपर्याप्तावकाशसंबंधेपितदसंबंधउक्तः राम
अक्रमेति क्रमःपौर्वापर्यंतदभावोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयस्योक्तिरित्यर्थः सहत्वेसमकालत्वे आलिंगतिसमंयुगपज्ज्यांमौर्वीं पृथ्वींचपराः शत्रवः ॥ ॥ २६

मुंचतीति हंमीरसंज्ञकस्यवीरस्यखड्गेकोशंपिधानंमुंचतिसति अरीणांवर्गः समूहोपिकोशंभांडारंमुंचति तथाखड्गेप्रकंपमुल्लासनंभजतिसति सःप्र
कृष्टंकंपं भजति एवंखड्गेक्ष्मामांक्षांतिंत्यजतिसतिसोपिक्ष्मांपृथ्वींत्यजतीत्यर्थः कोशोस्त्रीकुड्मलेखड्गेपिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः अत्रशत्रुप्रत्यप
भंग्यायौगपद्यवर्णनंविशेषः धनगृहेति धनसंबंधिगृहेत्यर्थः चपलेति हेतोःप्रसक्तिर्ज्ञानंतज्जन्येकार्येसतीत्यर्थः यास्यामीति उदितेउक्तेप्रियेणेति
शेषः तन्व्याऊर्मिकाअंगुलीयकंवलयः कंकणमभवदित्यर्थः ऊर्मिकात्वंगुलीयेस्याद्वस्त्रभंगतरंगयोरितिविश्वः कार्यमुखेनेति अंगुलीयकस्यकं
कणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः आदातुमिति सहजसौकुमार्यवत्याः विरहदशायांतदतिशयवर्णनमिदं हंतेतिखेदे आदातुंगृहीतुंसकृदे

यथावा मुंचतिमुंचतिकोशंभजतिचभजतिप्रकंपमरिवर्गः हंमीरवीरखड्गेत्यजतित्यजतिक्ष्मामाशु अत्रखड्गस्यकोशत्यागादिकालएवरिपूणां
धनगृहत्यागादिर्वर्णितः चपलातिशयोक्तिस्तुकार्येहेतुप्रसक्तिजे यास्यामीत्युदितेतन्व्यावलयोभवदूर्मिका अत्रनायकप्रवासप्रस
क्तिमात्रेणयोषितोतिकार्श्यंकार्यमुखेनदर्शितं यथावा आदातुंसकृदीक्षितेपिकुसुमेहस्ताग्रमालोहितंलाक्षारंजनवार्त्तयापिसह
सारक्ततलंपादयोः अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यंतखेदावहंहंताधीरदृशःकिमन्यदलकामोदोपिभारायते यामिनयामीतिधवेव
दतिपुरस्तात्क्षणेनतन्व्याः १९ कदाक्षमपिकुसुमेईक्षितेसति अधीरदृशः हस्ताग्रमालोहितंभवतीतिशेषः अपिनाकिमुगृहीतेइतिगम्यते लाक्षयायत्
रंजनंतद्वार्त्तयापिसहसा अकस्मात्पादयोस्तलंरक्तंभवति किमुरंजनेनेति पूर्ववत् एवमंगानांचंदनादिनायदनुलेपनंतत्स्मरणमपिअत्यंतखेदकरंकिमु
तानुलेपनं किमन्यत्तद्वाच्यमितिशेषः अलकानामगरुधूपाद्यामोदोपिभारायतेभारइवाचरतीत्यर्थः कर्त्तरिक्यङ् अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण
हस्ताग्रलोहित्यादिरूपकार्यौत्पत्तेःसाक्षादेववर्णनंनतुकार्यमुखेनेतिपूर्वस्माद्भेदः हेतुकार्ययोरिवहेतुप्रसक्तिकार्ययोरपिसमकालत्वंसंभवतीतिसूचयितुं

कु॰नं॰ धवेदर्पिते यामिनयामीतिवदतिसतितत्क्षणेनतत्कालमेवतन्वंग्याः पुरोवलयानिअग्रिमकंकणानिपुरःप्रथमंगलितानिअपराण्यपितथैवतत्कालमेव
चं॰टी॰ दलितानिभग्नानीत्यन्वयः पुरोग्रेप्रथमेचस्यादितिविश्वः अत्रवदतिगलितानीतिशतृप्रत्ययेनसमकालतावगतिः अत्यंतेति अत्रहेतुकार्ययोरित्यनुव
२७ र्तते तत्पौर्वापर्येतिक्वचित्पाठःसाधुरेव व्यतिक्रमोःत्रवैपरीत्यं अग्रेप्रथमं अनुनीतासमाहिता कवींद्राणामिति कविश्रेष्ठानामंगणसंबंधिन्योभूमयःप्र
थमतरमेवप्रथममेव चलतांचपलानांभृंगाणांभ्रमराणामासंगेनाकुलानांकरिणांमदजलस्यामोदेनपरिमलेनमधुरारमणीयाआसन्अभवन्प
श्चादनंतरंतेषांकवीनामुपरिरुद्रसंज्ञकस्यनृपतेः अमीदृश्यमानाःकटाक्षाःपतिताःकीदृशाः क्षीरमुदकंयस्यतथाभूतस्यक्षीरार्णवस्यप्रसरंतीनामु

गलितानिपुरोवलयान्यपराणितथैवदलितानि अत्यन्तातिशयोक्तिस्तत्पौर्वापर्यव्यतिक्रमे अग्रेमानोगतःपश्चादनुनीताप्रियेणसा
यथावा कवींद्राणामासन्प्रथमतरमेवांगणभुवश्चलद्भृंगासंगाकुलकरिमदामोदमधुराः अमीपश्चात्तेषामुपरिपतितारुद्रनृ
पतेःकटाक्षाःक्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः एतास्तिस्रोप्यतिशयोक्तयः कार्यशैघ्र्यप्रत्यायनार्थाः ॥ ११ उरुवीचीनांबृहत्तरंगाणांसहचरा

स्तत्सदृशाइत्यर्थः उदकस्योदःसंज्ञायामित्युदादेशः अत्रयथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुखेननृपतिप्रसादरूपहेतुकथनंपूर्वस्माद्विशेषः एताः अव्यवहितो
क्ताः अथोक्तेषुप्रभेदेषुअनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोगइतिचेत् अत्राहुः तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेवसर्वानुगतमतिशयोक्ति
पदप्रवृत्तिनिमित्तंतदेवचसामान्यलक्षणमिति नव्यास्तुनिगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदांतरंत्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरमेव नचान्यत्वा
दिप्रभेदेषु अन्यत्वादिभिरभेदादीनांनिगरणंसंभवतीतिवाच्यम् अन्यत्वादिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतेरेवचमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिर राम
भेदप्रतीत्यंगीकारेःनुभवासंगतेः अन्यतमत्वंतुनालंकारविभाजकोपाधिनांभजसे चमत्कारप्रयोजकत्वादितिवदंति वस्तुतस्तुरूपकभिन्नत्वेसति २७

चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणं रूपकवारणाय सत्यंतं भ्रांतिवारणायाहार्येति उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति । रूपकातिशयोक्तावभेदस्य द्वितीयप्रभेदे ऽन्यत्वस्य तृतीये संबंधस्य चतुर्थे असंबंधस्य पंचमे सहत्वस्य षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य सप्तमे पूर्वापरत्वयोश्च तथाविधारोपविषयत्वसत्त्वात्सर्वत्रलक्षणसमन्वयः नचैवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्तिभिन्नेषु प्रायशः सर्वालंकारेषु सत्त्वादतिप्रसंग इति वाच्यम् इष्टापत्तेः अलंकारांतराणां चमत्कारप्रधानतया तदंगत्वेनावस्थितायाअतिशयोक्तेरप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् प्राधान्येन व्यपदेशा भवंतीति न्यायात् अलंकारांतराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् अतएव काव्यप्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसंगे ऽभिहितम् सर्वत्रैवंविधे विषये ऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते तां विना प्रायेणालंकारत्वाभावात् अतएवोक्तं सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नो ऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलं

वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता संकुचंति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ॥

कारोनया विनेति दंडिनाप्युक्तं अलंकारांतराणामप्येकमाहुः परायणं वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति इति श्रीमत्तत्सदुपाख्य वैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायां श्रीमद्रंगराजाध्वरींद्रसूनुश्रीमदप्पयदीक्षितकृतकुवलयानंदटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणं संपूर्णम् तुल्ययोगितां लक्षयति वर्ण्यानामिति वर्ण्यत्वेन प्रस्तुतानामित्यर्थः इतरेषां अप्रस्तुतानां एतच्चोभयमपि सावधारणं वर्ण्यानामेव इतरेषामेव वेत्यर्थः । बहुवचनमनेकार्थं द्वयोर्द्वैमैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात् धर्मैक्यं धर्मस्यैक्यं एकत्वं एको धर्म इति यावत् स च चमत्कारकारी बोध्यः एवं चानेकप्रस्तुतमात्रसंबद्धैक चमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकधर्मान्यतरत्वं लक्षणं बोध्यं मुखं विकसितस्मितमित्यादावतिप्रसंगवारणायानेकेति अत्र च मुखप्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबंधो नैको धर्म इति तन्निरासः दीपकवारणाय मात्रेति प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यायान्यतरत्वनिवेशः त्वदंगेति प्रियांप्रति दूत्युक्तिः

तवांगस्य मार्दवे सौकुमार्ये दृष्टे सति कस्य चित्ते मालत्यादीनां कठोरता न भासते अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः शशं बिभर्तीति शशभृच्चंद्रस्तस्य लेखा कला सुपां क्रियारूपेति एतच्च तथाविधधर्मस्य प्रायशो गुणक्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्योक्तं न तु लक्षणे तेन रूपेण धर्मस्य निवेशः गौरवात्समयोजनाभावाच्च यत्तु कैश्चिदेतद्दूषणलालसैर्धर्मस्य गुणक्रियारूपत्वेन लक्षणे निवेश इत्याशयमारोप्याभिहितं तदेतदापाततः शासति त्वयि हे राजन्नखंडावनिमंडलं नमनागपि निश्चिंते मंडलेशत्रुमित्रयोरित्यत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादिति तदिदमापाततोपि न मनोरमं तथाहि शासतीति त्वदुदाहृतपद्ये निश्चितेनेति निश्चिंतभेदः शत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपात्तः स च गुणस्वरूप एव चिन्ताभाववैशिष्ट्यस्य चिंतानतिरिक्तत्वात् अन्यथा चिंताभावाभावस्याप्यतिरि-

मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता संकुचंतीति प्रस्तुततुल्ययोगितायाउदाहरणं तत्र प्रस्तुतचंद्रोदयकार्यतया वर्णनीयानां सरोजानां प्रकाशभीरुस्वैरिणीवक्त्रानां च संकोचरूपैकक्रियान्वयो दर्शितः उक्तश्लोके नायिकासौकुमार्यवर्णनप्रस्तुतेः प्रस्तुतानां मालत्यादीनां कठोरतारूपैकगुणान्वयः यथा वा संजातपत्रप्रकराविंतानि सम्प्रहृहंति स्फुटपाटलत्वं विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥ कृत्वाप्तेः अथ तत्रापि वैपरीत्यादिष्टापत्तिमालंबसे भवत्वेवं तुष्यतु भवान् एवमप्यभावस्य कथं गुणबहिर्भावः जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति वदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारिभिश्चालंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात् अत एव जातिगुणयोर्विरोधप्रकाशकैरुदाहृतं गिरयोप्यनुन्नतियुज इति तथा विधानार्थेनापि अमदः सार्वभौमोपीति वस्तुतस्तु लक्षणे न तेन रूपेण धर्मस्य निवेशोभिप्रेत इत्यावेदितमतो न काप्यनुपपत्तिरिति स्वैरिणी स्वेनईरितुं शीलमस्यास्ता दृशी व्यभिचारिणीति यावत् स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः स्वैरिणीपांसुला चर्षणी इत्यमरः संजातेति दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः आपुः कीदृशानि संजातैः पत्राणां प्र

पूर्वपत्राणांवसंतेनविगलनात् तथास्फुटाविकासिताः पाटलावृक्षविशेषा येषुतानितेषांभावस्तत्वंसमुद्वहंतीतिशात्रंतं दधानानीत्यर्थः पद्मपक्षेतु स्फुटानिविकसितानिचतानिपाटलानि पाटलवर्णानितेषांभावस्तत्वमित्यादिपूर्ववत् एवमर्कस्यकरैः किरणैरभिमर्शनाहूकस्वराणि भासुराणिदिनानि पद्मानितुविकासशालीनि नागेंद्रेति नागेंद्राणांगजश्रेष्ठानां हस्ताःशुंडाः कदलीविशेषाश्च परिणाहो विशालतातच्छालिरूपंस्वरूपंलब्ध्वापियथाक्रमंत्वचिकर्कशत्वात्कठोरत्वादेकांतेननियमेनशैत्याच्चहेतोर्लोकेतस्याःपार्वत्याःऊर्वोः उपमानाद्बाह्याःउपमानत्वरहिताजाताइत्यन्वयः तदीयत्वे

नागेंद्रहस्तास्त्वचिकर्कशत्वादेकांतशैत्यात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापिलोकेपरिणाहिरूपंजातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः अत्रग्रीष्मवर्णनेतदीयत्वेनप्रस्तुतानांदिनानांपद्मानांचैकक्रियान्वयः ऊरुवर्णनेअप्रस्तुतानांकरिकराणांकदलीविशेषाणांचैकगुणान्वयः हिताहितेवृत्तितौल्यमपरातुल्ययोगिता प्रदीयतेपराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया अत्रहिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदानस्यपराभवदानस्यचश्लेषेणाभेदाध्यवसायाद्वृत्तितौल्यं यथावा यश्चनिंबंपरशुनायश्चैनंमधुसर्पिषा यश्चैनंगंधमाल्याद्यैःसर्वस्यकटुरेवसः अत्रवृश्चति सिंचत्यर्चेतिइत्यध्याहारेणवाक्यानिपूरणीयानि

ऽनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैवग्रीष्मवर्णनरूपत्वादितिभावः एकक्रियेति द्विप्राप्तिरूपैकक्रियान्वय इत्यर्थः एकगुणेति उपमानबाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः। हिताहितेइति हिताहितविषयेइत्यर्थः वृत्ति तौल्यमिति वृत्तिर्वर्तनंव्यवहरणमितियावत्तस्यतौल्यंसाम्यं अपरापूर्वोक्तविलक्षणा प्रदीयतइति पराउत्कृष्टाभूतिः संपत्तिरेव पराभूतिः पराभवः शत्रूणांसमूहःशात्रवं तस्यसमूहइत्यण् पराभवदानस्येति शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः पराभवस्यमुख्यदानासंभवात् अतएवसंप्रदानत्वासंभवान्मित्रशात्रवयोरितिसंबंधसामान्येषष्ठी श्लेषेणपराभूतिपदश्लेषेण यथावेति अत्रचशब्दाअप्यर्थाविरोधद्योतकाः अत्रेति। योपिनिंबंपरशुनाछिनत्तियोप्येनंमधुयुक्तेनसर्पिषा आज्येनसिंचति योप्येनं

कु॰ नं॰ उक्तप्रकारस्य तुल्ययोगितापदवाच्यत्वे रुद्रसंमतिं दर्शयति इयमिति तथा च रुद्रव्यवहारान्नानार्थेस्तुल्ययोगिताशब्द इति भावः अत्र केचिदाहुः नेयं तु
चं॰ टी॰ ल्ययोगिता पूर्वोक्ततुल्ययोगितातो भेदमर्हति वर्ण्यानामितरेषां वेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वात् एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मकदानमात्रत्वस्य परंपर
२९ याताहृशशब्दस्य वा धर्मस्यैक्यात् यश्च निंबमित्यत्रापि कटुत्वविशिष्ट निंबस्यैव परंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वसंभवादिति तदेतत्सेशल्ं तथाहि।
यत्रानेकान्वयित्वेन ज्ञातो धर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेन चमत्कृतिजनकस्तत्र ———— पूर्वोक्तप्रकारः यत्र तु हिताहितोभयविषयकशुभाशुभरूपैक
व्यवहारस्य व्यवहर्तृगतस्तुतिनिंदान्यतरद्योतकतया चमत्कृतिजनकत्वं तत्रापर इति भेदात् नह्यत्र पराभूतिशब्दस्य तदर्थकर्मदानस्य वा परंपरया शत्रुमित्र
गतत्वेन भानमपि तु श्लेषबलादेकत्वेनाध्यवसितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वं एतेन यश्च निंबमित्यत्र कटुत्वविशिष्टनिंब-

पूर्वोदाहरणं स्तुतिपर्यवसायि इदं तु निंदापर्यवसायीति भेदः इयं सरस्वतीकंठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोन्या।

तुल्ययोगिता ॥ स्यैव परंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वमिति निरस्तं वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात् अन्यथा संकुचंति सरो
जानीत्येतावतैव तुल्ययोगितालंकारापत्तेः किं त्वनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदभावे तदंतर्गतिकथनमसमंजस
मेव अथाप्युक्तोदाहरणयोस्तथाभानमस्तीत्याग्रहस्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्र संभवः धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीस्त्वयि राजन् विराजत इति प्रकृतयोरुपमा
याम् अतिव्याप्तिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति विवक्षाया
स्तत्रावश्यकत्वात् प्रकृते च हितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादिति विभावनीयम् गुणोत्कृष्टैरिति गुणैरुत्कृष्टाः श्रेष्ठास्तैरित्यर्थः समीकृ राम॰
त्य साम्यं विवक्षितत्वा वच इति वचनं वचः प्रतिपादनमितियावत् अर्थात्साधारणधर्मस्य अन्येति धर्मस्य वर्ण्यावर्ण्यगतत्वादुक्तविलक्षणेत्यर्थः ॥ २९

पाशोऽस्यास्तीति पाशी वरुणः प्रचेता वरुणः पाशीत्यमरः श्रीदः कुवेरः शक्र इन्द्रः लोकपालपदं चेंद्रादिषु रूढं राज्ञि तु योगमात्रेण प्रयुक्तं संगतानीति संगता
निसंगमाः तडितां विद्युतां विलसितानि घनं निबिडं यथा स्यात्तथा आरब्धानीति संगमपक्षे घनैर्मेघैरारब्धानीति च तडिद्विलसितपक्षेऽर्थः काव्यादर्शे
तन्नामकदंडिकृतग्रंथे दर्शिता तुल्ययोगितापदवाच्यत्वेन निर्दिष्टा केचित् आलंकारिकाः व्यवजह्रुः व्यवहृतवंतः॥ ख्यातेषु गुणत्वेन प्रसिद्धेषु पु
वामेवेति॥ इह भूलोके बलैः सैन्यैः अत्र च सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदमाश्रित्य धर्मैक्यं बोध्यम् मतांतरेऽपि

लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि अत्र वर्णनीयो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समीकृतः यथा वा संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्वि-
सितान्यपि क्षणद्वयं न तिष्ठंति घनारब्धान्यपि स्वयं पूर्वत्र स्तुतिरिह तु निंदा इयं काव्यादर्शे दर्शिता इमां तुल्ययोगितां सिद्धिरिति केचिद्व्य-
वजह्रुः यथाह जयदेवः सिद्धिः—— ख्यातेषु चेन्नामकीर्त्यैते तुल्यतोक्तये युवामेव हि विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः इति मतांतरेऽत्र
वक्ष्यमाणं दीपकमेव वदंति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दी-
पकं यथा कलभमहीपालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः यथा वा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो मदक्षीणो नागः
॥ शरदि सरि-

ति बहुवचनेन बहुसंमततया दंड्युक्ततुल्ययोगितायामस्वरसो ध्वन्यते स च दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरे व्यक्तीभविष्यतीति संक्षेपः॥
इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायां तुल्ययोगिताप्रकरणम् दीपकं लक्षयति वदंतीति वर्ण्यावर्ण्यान्विते-
कचमत्कारिधर्मो दीपकमित्यर्थः उपमादिवारणाय अत्रापि पूर्ववल्लक्षणपरिष्कारो बोध्यः कलभः करिशावकः भानक्रियेति क्रियारूपैकधर्मान्वय इत्य-
र्थः। अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्रतापयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः यथा वेति शाणेन निकषपाषाणेनोल्लीढ उल्लिखितो मणिः तथा हेतिभिरायु-

T

मदेनक्षीणोनागोहस्ती शरत्कालेश्यानानिशुष्कानिपुलिनानिजलनिर्मुक्ततटानियासांताः सरितोनद्यः कलामात्रावशिष्टश्चंद्रः सुरते मृदिताचुंबनालिंग नाद्युपमर्दम्लापितांगीबालानवयौवनावनितास्त्री एवमर्थिषुयाचकेषुगलितः संक्रांतोविभवः समृद्धिर्येषांते नृपाश्चतनिम्ना तनोः कृशस्य भावस्तनिमाकार्श्यंतेन शोभंतइत्यन्वयः शाणस्तुनिकषः कषइत्यमरः शोभैकेति शोभारूपैकधर्मेत्यर्थः पूर्वोदाहरणेआदिदीपकंइहत्वंतदीपकमिति भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्यदीपकपदवाच्यतायांबीजमाह प्रस्तुतेकेत्यादि प्रस्तुतेकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहितइति यावत् रथ्यायामिवेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनुषज्यते इतीतिचाध्याहार्यं इतिदीपकसादृश्यात्समानोधर्मोदीपकमुच्यतइतिशेषः यत्रधर्मस्यपूर्वं

———— ———— कलाशेषश्चंद्रःसुरतमृदिताबालवनितातनिम्नाशोभंतेगलितविभवाश्चार्थिषुनृपाः अत्रप्रस्तुतानांनृपाणामप्रस्तुतानांमण्यादीनांचशोभैकधर्मान्वयः प्रस्तुतेकनिष्ठःसमानोधर्मःप्रसंगादन्यत्रोपकरोतिप्रसादार्थमारोपितोदीपइवरथ्यायामितिदीपसाम्याद्दीपकसंज्ञायांचेतिद्वावर्थेकन्प्रत्ययः यद्यपिसुवर्णपुष्पांपृथिवींचिन्वंतिपुरुषास्त्रयः शूरश्चकृतविद्यश्चयश्चजानातिसेवितुमित्यत्रप्रस्तुतानामप्रस्तुतानांयुगपद्धर्मान्वयः तथापिप्रासंगिकत्वंनहीयते वस्तुगत्याप्रस्तुतोद्देशेनप्रस्तुतस्यैववर्णनस्यो

प्रस्तुतेन्वयःपश्चादन्यत्रयथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्रप्रसंगोपकारित्वमित्याशयेनशंकते यद्यपीति सुवर्णेति सुवर्णमेवपुष्पंयस्या इतिविग्रहः त्रयः शुणत्रयान्यतमयुक्ताः शूरश्चेत्यादिप्रत्येकंचकारोनैरपेक्ष्यद्योतकः कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः एतच्चप्रासंगिकंपद्यं यदायत्प्रसंगेपठ्यतेतदातस्यप्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमितिबोध्यं युगपदिति त्रयश्चिन्वंतीति त्रिष्वपियुगपदन्वयइत्यर्थः चिन्वंतीति बहुवचनांतस्यप्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतेनपूर्वमन्वयायोगादितिभावःसमाधत्ते तथापीति प्रासंगिकत्वं प्रसंगोपकारित्वंनहीयतइति तथाचधर्मस्यपश्चादन्वयोनतत्रप्रयोजकइतिभावः किंतर्हिप्रयो

॥ दीपकालंकारः ॥ १८ ॥

प्रस्तुतोद्देशेनप्रस्तुतोद्देशकान्वयबोधेच्छया प्रकृतस्यैवपदाभिहितस्यैव वर्णनस्यकर्मत्वमुस्त्यातहिविषयधर्मस्य तथाचचमत्कारायप्रस्तुताप्रस्तुताभि
तस्यार्थबोधमस्त्विती च्छयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेप्युद्देश्यतारव्येच्छाविषयताप्रस्तुतएवनत्वप्रस्तुतेकिंतुविशेषणतारव्यविषयते
वेतितथाविधोद्देश्यताविरहएवप्रासंगिकत्वबीजमित्याशयः एतदेवोपपादयति नहीति प्रासंगिकत्वमिति दीपरूपयोरथ्यातिथिविषयेप्रसंगो
पकारित्वमित्यर्थः तथाचत्वन्मतेतस्यप्रासंगिकत्वंनस्यादितिभावः इदमुपलक्षणम् जामातृविषयेप्रासंगिकत्वापत्तिरपिबोध्या एतदेवतुल्य
योगितातोभेदकमित्याह तुल्ययोगितायांत्विति ननूद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वंयुक्तमित्यस्वरसाद

नहिदीपस्यरथ्याप्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेनजामात्रर्थंअर्पितस्यसूपस्यातिथिभ्यःप्रथमपरिवेषणेनचप्रासंगिकत्वंहीयते॥तुल्य
योगितायांत्वेकंप्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमितिविशेषाग्रहणात्सर्वोद्देशेनैवधर्मान्वयइतिविशेषः अपंचानयोरपरोविशेषःउभयोरन
योरुपमालंकारस्यगम्यत्वाविशेषेप्यत्राप्रस्तुतमुपमानंप्रस्तुतमुपमेयमितिव्यवस्थितउपमानोपमेयभावस्तत्रतुविशेषाग्रह
णादैच्छिकः सइति त्रिविधंदीपकावृत्तौभवेदावृत्तिदीपकम् ९६ अ यंचेति अयंवक्ष्यमाणःअनयोःदीपकतुल्य योगितयोः अत्रदीप

केउपमानोपमेयभावइत्यनंतरंगम्यइतिशेषः तत्रतुल्ययोगितायांविशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात् ऐच्छिकःअव्यवस्थि
तःसःउपमानोपमेयभावः नव्यास्तुनैतावतापितुल्ययोगितातोदीपकस्यपृथक्भावउचितः धर्मस्यसकृद्वृत्तित्वमूलायाविच्छित्तेरविशेषात् अन्यथा
तुल्ययोगितायामपिधर्मिणांकेवलप्रकृतत्वस्यकेवलाप्रकृतत्वस्यचविशेषस्यसत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः तस्मात्तुल्ययोगितायाएवत्रैविध्यमुचितं
मित्याहुः॥ ॥इत्यलंकारचन्द्रिकायांदीपकप्रकरणम्॥ ॥ त्रिविधमिति दीपकस्यावृत्तौआवृत्तिदीपकंभवेत्तच्चत्रिविधमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥

वर्षतीति शर्वरीरात्रिः वर्षवत्सरइवाचरतीत्यर्थः कदंबानिकदंबकुसुमानि उन्मीलंतिविकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुटंतिविकसंति तत्ताश्चात कामाद्यंतिमत्ता भवंति शिखावलामयूराश्चमाद्यंतीत्यन्वयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेवव्याचष्टेदीपकस्येति क्रमेणेति आद्येहि वर्षतीतिशब्दावृत्तिः अलं कारसंपादकत्वाच्चनकथितपदत्वंदोषः द्वितीयेविकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः उन्मीलंतिस्फुटंतीतिशब्दभेदेनतस्यैवबोधनात् तृतीयेतुद्वयोरावृत्तिः स्फु टेवेति उत्कंठयंतीति मेघानांमालापंक्तिः कलापिनांमयूराणांवर्गंसमूहं उत्कंठयति ऊर्ध्वकंठोयस्यतादृशंकरोति तथामकरध्वजः कामः यूनांतरुणा नांमानसमुत्कंठयत्युत्कंकरोतीत्यर्थभेदेपिशब्दावृत्तिः शमयतीति जलधरस्यमेघस्यधारापंक्तिश्चातकतरुणानांचिरकालमुपनतांप्राप्तांतृषं

वर्षत्यंबुदमालेयंवर्षत्येषाचशर्वरी उन्मीलंतिकदंबानिस्फुटंतिकुटजोद्गमाः माद्यंतिचातकास्तृप्तामाद्यंतिचशिखावलाः दीपकस्यानेको पकारार्थतयादीपस्थानीयस्यपदस्यार्थस्योभयोर्वावृत्तौत्रिविधमावृत्तिदीपकंक्रमेणात्रयेषोदाहरणानिदर्शितानि यथावा उत्कंठयति मेघानांमालावर्गंकलापिनां यूनांचोत्कंठयत्यद्यमानसंमकरध्वजः शमयतिजलधरधाराचातकयूनांतृषंचिरोपनतां स्नपयतिचवधूः लोचनजलधाराकामिनांप्रवासरुचिं वदनेननिर्जितंतवनिलीयतेचंद्रबिंबमंबुधरे अरविंदमपिचसुंदरि निलीयतेपाथसांपूरे एवंचो वृत्तीनांप्रसक्ततांप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपिदीपकच्छायापत्तिमात्रेणदीपकव्यपदेशः

११ पिपासांशमयति वधूलोचनयोर्जलधाराअश्रुपंक्ति श्चकामिनांप्रवासेच्छांक्षपयतीत्येकएवनाशरूपोर्थः शब्दभेदेनोक्तइत्यर्थावृत्तिः वदनेनेति पाथसांजलानां अत्रनिलीयते शब्दस्यतदर्थस्यतिरोधान स्यचावृत्तिः ननुप्रस्तुतार्थंसकृदुपात्तस्यप्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वेदीपकमित्युक्तम् नचावृत्तौतत्संभवतीतिकथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंक्याह ए वंचेति दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौचेत्यर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेति अंबुदमालादीनांविरहोद्दीपकतयाकेवलप्रस्तुतत्वात् चंद्रबिंबारविंदयोश्चकेवलाप्रस्तु

दीपकसादृश्येत्यर्थः तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकार्ययोग्यत्वं वर्षतीत्यादौ श्लेषवशेनास्तीति भावः मात्रपदेन दीपकात्पृथगेवायमलंकारो न तु तत्प्रभेद इति सू
चितं अत एव दंडिना अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि दीपकस्थानमेवेष्टमलंकारत्रयं यथेत्युक्त्वा विकासंतीत्याद्युदाहृतं दीपकस्थानं स्थाना
पन्नं सदृशमिति यावत् इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिदीपकप्रकरणम् सकृद्धर्मोक्तिप्रसंगादसकृद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमा
लंकारं लक्षयति वाक्ययोरिति द्विवचनमनेकाभिप्रायं मालानुरोधादिति बोध्यम् एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति सूरः सूर्यः लक्षणं व्याचष्टे य

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथङ्निर्दि
श्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः यथात्रैव भ्राजते राजत इत्येक एव धर्म उपमानोपमे
यवाक्ययोः पृथग्भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः यथा वा स्थिरा शैली गुणवतां खलबुध्या न बाध्यते रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते
यथा वा तवामृतस्यंदिनि पादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति स्थितेऽरविंदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरसं समीक्षते अत्र यद्यपि
उपमेयवाक्ये अनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयत्वप्रतिषेधानर्हत्वात् ॥ त्रेति उपमानोप
मेयेति भावप्रधानं उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः अयमेव च वस्तुभाव इत्युच्यते स्थिरेति शैलीसदृत्तं रत्नमेव दीपो
रत्नदीपः अत्र पूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यं उत्तरार्द्धमुपमानवाक्यं उभयत्र च नाशाभावरूपः समानधर्मः शब्दभेदेनोपात्तः सामान्याभावमात्रबोधक
स्यापि बाधतेरत्र नाशरूपविशेषपरत्वात् अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्भेदः तवेति ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः अमृतप्रस्रवणशीले तव पादपंकजे निवेशित
आत्मांतःकरणं येन तादृशो भक्तः अन्यदमृतातिरिक्तं फलं कथमिच्छति न कथमपीत्यर्थः अमृतं चात्र ब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितं मधुव्रतो भ्रमरः ॥

मकरंदेनरसेननिर्भरेव्याप्तेःरविंदेस्थितेसतिइक्षुरसंनवीक्षतइत्युपमानवाक्यं अवर्जनीयस्येति अनिष्टेपिस्वसामग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः इच्छापू र्वकेति तथाचवीक्षतेरिच्छापूर्वकवीक्षणेलक्षणेतिभावः इच्छापर्यवसितइति सविशेषणेहीतिन्यायादिति भावः उन्मीलंतिकदंबानीतिपूर्वोदा हृतायामर्थावृत्तावतिव्याप्तिमाशंक्याह अर्थावृत्तिरित्यादि शब्दावृत्तौतुधर्मस्यैकेनैवशब्देनावृत्त्याबोधनान्नभिन्नशब्दबोध्यत्वमितिनातिव्या प्तिरतोर्थावृत्तिपर्यंतानुधावनं एवंचभिन्नशब्दबोध्यैकधर्मगम्यंप्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यंप्रतिवस्तूपमेतिलक्षणंबोध्यं दृष्टांतालंकारेति व्याप्तिवारणायभिन्नशब्दबोध्येति तत्रतुबिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यंसादृश्यमितिनातिव्याप्तिः द्विविभातियथाभानुस्तथात्वंभ्राजसेभुवीत्या दिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणायगम्यमिति अर्थावृत्तिवारणायप्रस्तुताप्रस्तुतेति आननंमृगशावाक्ष्यावीक्ष्यलोलालकावृतं भ्रमद्भ्रमरसं

इच्छापूर्वकवीक्षाप्रतिषेधोयंअनिच्छापर्यवसितएवेतिधर्मैक्यमनुसंधेयम् अर्थावृत्तिदीपकंप्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवा प्रतिव स्तूपमातुप्रस्तुताप्रस्तुतानामितिविशेषः आवृत्तिदीपकंवैधर्म्येणनसंभवतिप्रतिवस्तूपमातुवैधर्म्येणदृश्यते यथा विद्वा नेवहिजानातिविद्वज्जनपरिश्रमं।

॥कीर्णंस्मरामिसरसीरुहमितिस्मरणालंकारेतिव्याप्तिवारणायवाक्यार्थेति अत्रहिद्विविभातीतिवाक्या र्थोपमायांगगनाधिकरणकशोभाश्रयभानुसदृशोभूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमितिप्रतीतिवन्नस्मर्यमाणतादृशसरोरुहसदृशंतथाविधमाननं मिति प्रतीतिर्येनवाक्यार्थगतोपमागम्यास्यात् किंतुस्मरणसंपृक्तातादृशसरोरुहसदृशंतादृशमाननमितिपदार्थगतोपमैवेतितद्वारणमितिदिक् प्र स्तुताप्रस्तुतत्वयोश्चमत्कृतिविशेषाप्रयोजकतयानालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह अयंचेति वक्ष्यमाणइत्यर्थः विद्वानेवेति यद्यप्यन्ययोगव्य वच्छेदार्थे नैवकारेणाविद्वान्नजानातीति पूर्ववाक्यार्थे [illegible] यथापिरूपवत्येवाकाशइत्यादिप्रयोगवारणायभावा

विह्वान्जानातीतिवाक्यार्थस्यापिप्रतीतेस्तदभिप्रायेणवैधर्म्योदाहरणत्वंबोध्यं ननुवैधर्म्येणोपमेतिव्याहतं तस्याःसाधर्म्यरूपत्वादितिचेत्सत्यं वैधर्म्ये
णोपन्यस्तेननहिवंध्येतिवाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापितुप्रसवित्र्येवजानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणात्मुखतोवैधर्म्यप्रतीतावपिसाधर्म्यएवपर्य
वसानान्नदोषः वैधर्म्येणेत्यस्यचवैधर्म्यद्वारइत्यर्थः यदिसंतीति एवकारोभिन्नक्रमः स्वयमेवविकसंतिप्रकाशंतइत्यर्थः अत्रापिगुणाःस्वयंप्रकाशंतइ
तिभावान्वयविधर्मोकस्तूरिकामोदःशपथेनन्ज्ञायतइतिवाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेनकिंतुस्वयमेवप्रकाशतइतिवाक्यार्थेनचौपम्यंगम्यमितिपूर्ववद्वैधर्म्यो
दाहरणत्वसंगतिः यत्त्वत्रकैश्चिदुक्तं विह्वानेवेति पद्यंभवतुनामकथंचिद्वैधर्म्योदाहरणं यदिसंतीतितुनयुक्तं वैधर्म्योदाहरणंहिप्रस्तुतधर्मिविशेषोपा
रूढार्थदार्ढ्यायस्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्यधर्म्यंतरारूढस्याप्रकृतार्थस्यकथनं यथा वंशभवोगुणवानपिसंगविशेषेणपूज्यतेपुरुषः नहितुंबी

नहिवंध्याविजानातिगुर्वीप्रसववेदनां यदिसंतिगुणाःपुंसांविकसंत्येवतेस्वयम् नहिकस्तूरिकामोदःशपथेनविभाव्यते ॥

फलविकलोवीणादंडःप्रयातिमहिमानमित्यादौ अत्रहिसंगविशेषेणपूज्यतइति प्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्यसंगविशेषणविनानपूज्यतइतिस्वव्यतिरेकस्यसजा=
तीयोनहितुंबीफलविकलइत्यादिप्रकृतार्थोनिबद्धइतिवैधर्म्योदाहरणत्वं यदिसंतीत्यत्रतुस्वयंप्रकाशंतेनपरेणेत्यस्यप्रस्तुतस्यैवसजातीयोऽप्रकृतोर्थः
शपथेननविभाव्यतेकिंतुस्वयमेवेतिप्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानादिति तत्रेदंवक्तव्यं वंशभइत्यादिभवदुदाहृतपद्येपिकथंवैधर्म्योदाहरणत्वम् नहीत्या
देस्तुंबीफलविकलोमहिमानंनप्रयात्यपितुतद्युक्तइतिप्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानादितिकिंबहुनासर्वत्रैववैधर्म्योदाहरणेसाधर्म्यपर्यवसानंविनानोपमा
निर्वाहइतितदुच्छेदप्रसंगः अथायातप्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थेनवैधर्म्योक्तदुदाहरणत्वे तर्हिप्रकृतेपितदस्तीतितुल्यं यदपिप्रस्तुतेत्यादिवैधर्म्योदाहरण
त्वनिर्वचनं तदप्युक्तं भद्राःपरेषांविशरारुनामगुर्दधत्यवातेस्थिरतांहिपांसवइतिवैधर्म्यदृष्टांताव्यापनात् नह्यत्रप्रस्तुतवाक्यार्थः स्वव्यतिरेकमाक्षिपति

किंत्वप्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक् इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रतिवस्तूपमालंकारप्रकरणम् दृष्टांतालंकारं लक्षयति चेदिति वाक्ययोरित्यनुवर्त्तते धर्मयोरित्य ध्याहार्यं तदितितद् इत्यर्थकं अर्थतो व्याचष्टे यत्रेति यत्र काव्ये तथाचोपमानोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो दृष्टांत इति लक्षणं कामभि ति अनेन प्रकृतराजविशेषेण राजन्वतीं शोभनराजवतीं राजन्वान्सौराज्ये इति निपातः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः तारास्तदितराः गोवली वर्दन्यायात् ग्रहा भौमादयः संकुला व्याप्ता ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्ये मतुप् अत्र राजन्वती ज्योतिष्मतीत्यनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः पूर्वोदाहरणे कीर्त्तिकां त्यो र्बिंबप्रतिबिंबभावप्रयोजकमनोहारित्वरूपं सादृश्यमार्थं इह तु राजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तच्छाब्दमिति भेदः देवीमिति देवीं वाचं सरस्वतीं बहव

चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वं दृष्टांतस्तदलंकृतिः त्वमेव कीर्त्तिमान्राजन्विधुरेव हि कांतिमान् यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ बिंबप्र तिबिंबभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टांतः त्वमेव कीर्त्तिमानित्यत्र कीर्त्तिकांत्योर्बिम्बप्रतिबिंबभावः यथा वा कामं नृपाः संति सहस्रशोऽन्ये राजन्व तीमाहुरनेन भूमिं नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः यथा वा देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः अब्धिर्लंघित एव वानरभटैः किं त्वस्य गंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मंथाचलः न न्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव धर्म इति प्रतिवस्तूपमा युक्ता ॥ उपासते हि सेवंत एव हि हिशब्दस्यैवकारार्थत्वात् तु परं सरस्वतीसं बंधिसारं असौ प्रसिद्धः गुरुकुले क्लिष्टः अध्ययनश्रमवान् मुरारिनामा कविर्नितरामतिशयेन जानीते अत्र दृष्टांतमाह वानररूपैर्भटैर्योधैर्भिरब्धिर्लंघि त एव किन्तु अस्याब्धेर्गंभीरतां पातालपर्यंतनिमग्ना पीवरा स्थूला तनुर्यस्यैवंविधो मंथाचलः मंदराद्रिरेव जानातीति दृष्टांतोदाहरणत्वासंगतिमाशंकते नन्विति वाक्ययोरिति सप्तमी एकधर्म इत्यनंतरं शब्दभेदेनानिर्दिष्ट इति शेषः सागरस्याधस्तनावधिरिति गंभीरतापदार्थकथनं संस्पर्शस्तु लक्षणया

तथाचधर्मभेदान्नप्रतिवस्तूपमा किंतुसारस्वतसारज्ञानसागराधस्तलावधिसंस्पर्शयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाद्दृष्टांतालंकारएवेत्याशयः वर्षत्यंबुदमालेयंवर्ष
त्येषाचशर्वरीतिवसदावृत्तिदीपकंस्यादित्याशंक्यसमाधत्ते अत्रेति पूर्ववत् अर्थावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव प्रस्तुताप्रस्तुतेति दृष्टांतःप्रस्तुताप्रस्तुतवि
षयः पदावृत्तिस्तु तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभेदेनपदभेदान्नपदावृत्तिशंकोचिता तथापिपाठपरिवर्त्तनेनपदाभेदेपिनपदा
वृत्तेरयंविषयइतिबोधयितुमेतदुक्तं अयंदृष्टान्तः कृतंचेति नृपंप्रतिमंत्रिणउक्तिः हेराजन्त्वयामनोगर्वस्याभिमुखंनतुगर्वितंकृतंच किमन्यदपेक्षित
मितिशेषः सर्वशास्त्रप्रयोगादिकंविनानोऽस्माकंद्विषः शत्रवोनिहिताश्चनतुनिहनिष्यते अंशुमान्सूर्योयावदुदयाद्रेर्मौलितांशिरोलंकारतांनायातितांव

नैवं अचेतनेमेघाचले ज्ञानस्यबाधितत्वेनतत्रजानातीत्यनेनसागराधस्तलावधिसंस्पर्शमात्रस्यविवक्षितत्वात् अत्रोदाहरणेपदा
वृत्तिदीपकाद्विशेषः पूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतोद्रष्टव्यः वैधर्म्येणाप्ययंदृश्यते कृतंचगर्वाभिमुखंनमस्त्वयाकिमन्यदेवंनिहृ
ताश्चनोद्विषः तमांसितिष्ठंतिहितावदंशुमान्नयावदायात्युदयाद्रिमौलितां वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपोनिदर्शना यद्दातुःसौ
म्यतासेयंपूर्णेन्दोरकलंकता अत्रदातृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्यपूर्णेंदोरकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्ययत्तच्छब्दाभ्यामैक्यारोपः

देवतमांसितिष्ठंतितस्मिंस्तुतथाभूतेनतिष्ठंतीतिदृष्टांतः अत्रमनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकानागमनतमःस्थित्योश्चयथा
क्रमंवैधर्म्येणबिंबप्रतिबिंबभावः इत्यलंकारचंद्रिकायांदृष्टांतालंकारप्रकरणम् निदर्शनांलक्षयति वाक्यार्थयोरिति सदृशवाक्यार्थसंबंधीयएैक्यारोपः
उपमेयवाक्यार्थेउपमानवाक्यार्थाभेदारोपइतियावत् यद्दातुरिति दातुःसौम्यतेति यत्इतिसामान्येननपुंसकं सेयमितिविधेयाभिप्रायकंस्त्रीलिंगं यत्तच्छ्ब्दाभ्यामि
ति यद्यपिमुखंचंद्रइतिवत्दातुःसौम्यतापूर्णेन्दोरकलंकतेत्येतावताप्यैक्यारोपः संभवति तथापियत्तच्छब्दाभ्यांशीघ्रंस्फुटतयातदवगमात्तदुपन्यासः ७॥

T

अरण्येति अबुधोमूर्खोजनः सेवितोयदिति गुणीभूतसेवनक्रियापरामर्शः उत्तरवाक्यगतेनयच्छब्देनतच्छब्दाक्षेपात् तत् अरण्यरुदितंकृतमित्याद्यन्वयः यद्वर्त्तनंपवर्गोधूमादिचूर्णेनमलापकर्षणं स्थलेनिर्जलप्रदेशेअब्जंजलजं ऊखरेअंकुरायोग्यक्षारभूभागेश्वुनःपुच्छंश्वपुच्छंअवनामितंऋजुतासंपादनायनम्रीकृतं बधिरस्यकर्णेजपएवजापःप्रलापइत्यर्थः अंधस्यमुखेतत्सन्मुखं दर्पणोधृतइत्येवंनिरर्थकत्वेनसदृशानामनेकेषांवाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थेऐक्यारोपः पूर्वत्रत्वेकस्यैवैक्यारोपइतिविशेषः निदर्शनांतरमाह पदार्थेति पदार्थवृत्तिं पदार्थसंबंधिनीं

यथावा अरण्यरुदितंकृतंशवशरीरमुद्वर्तितंस्थलेऽब्जमवरोपितंसुचिरमूखरेवर्षितं श्वपुच्छमवनामितंबधिरकर्णेजापःकृतोधृतोधमुखदर्पणोयदबुधोजनः सेवितः अत्राबुधजनसेवायाअरण्यरोदनादीनांयत्तद्भ्यामैक्यारोपः पदार्थवृत्तिमप्येकेवदंत्यन्यांनिदर्शनां त्वन्नेत्रयुगुलंधत्तेलीलांनीलांबुजन्मनोः अत्रनेत्रयुगलेनीलांबुजगतलीलापदार्थारोपोनिदर्शना यथावा वियोगेगौडनारीणांयोगंडतलपांडिमा अदृश्यतखर्जूरीमंजरीगर्भरेणुषुपूर्वस्मिन्नुदाहरणेउपमेयेउपमानधर्मारोपः इहतूपमानेउपमेयधर्मारोपइतिभेदःउभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेनतत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्येपर्यवसानंतुल्यं इयंपदार्थवृत्तिनिदर्शनाललितोपमेतिजयदेवेन

एके आलंकारिकाः अन्यां पूर्वोक्तविलक्षणां त्वन्नेत्रेति लीलांशोभांनीलांबुजन्मनोः नीलोत्पलयोः वियोगइति गौडदेशगतानांनारीणांवियोगेस्वकांतवियोगकाले योगंडतलेपांडिमापाण्डुवर्णो भवतिसः खर्जूरीणांलतानांमंजरीगर्भस्थेषुरेणुषु अदृश्यतदृष्टइत्यन्वयः उपमाने यथोक्तरेणुरूपे उपमेयेउपमानधर्मारोपएवपदार्थनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणात्कथमियंपदार्थनिदर्शनोच्यतइतिशंकायामाह उभयत्रेति उपमेयेउपमानधर्मारोपेउपमानेउपमेयधर्मारोपेचेत्यर्थः तथाचौपम्यपर्यवसायित्वस्यैवपदार्थनिदर्शनात्वाद्वास्तवमारोपविषयस्योपमेयत्वेननिवेशप्रयोजनाभावादिहापिसायुक्तैवे

नन्वेवं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्याशंक्याशयवानाह यद्यपीति वियोगकालीनगौडनारीगंडतलपांडिम्न खर्जूरीमंजरीगर्भरेणु दृष्टपांडिम्नश्च यत्तद्भ्यामैक्यारोपसत्वादितिभावः अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिं परिहरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागं दर्शयति तथापीति विशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः एवं च वाक्यार्थशब्देनैतादृशार्थविवक्षणाद्वियोग इत्याद्युदाहरणेनातिव्याप्तिरितिभावः उपमानेत्यादि एतच्च स्वरूपकथनं नत्वेवंरूपेण लक्षणे निवेशः ताद्रूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेन उप

यद्यपि वियोगे गौडनारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः एवं च त्वयि सति शिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरंतो दर्शयंतोर्थिमुद्रां चरमचरणपातैर्दुग्धेहं दोग्धुकामाः करभमनुसरामः कामधेनौ स्थितायां दोर्भ्यामब्धिं तितीर्षंतस्तुष्टुवुस्ते गुणार्णवमित्यादिषु वाक्यभेदाभावेपि वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शना विशिष्टयोरैक्यारोपसद्भावात् वाक्यार्थयोः सदृशयोरिति लक्षणवाक्ये वाक्यार्थशब्देन बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितत्वादिति

मा कल्पकस्तु तद्धर्मारोप इत्येतावत एव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात् तदुक्तं अभवन्वस्तुसंबंध उपमापरिकल्पक इति ताद्रूप्यरूपके तु ताद्रूप्यावच्छिन्नाभेद एव विवक्षितो न पुनरुपमेति तद्व्यारणम् ननु त्वयि सतीत्याद्युदाहरणे कापि निदर्शना न स्यात् अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात् एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंक्याह एवं चेति उक्तव्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः विशिष्टयोरिति बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः तत्र तावत्पूर्वपद्यं भोः शिव अस्मदभ्यर्थितानां दातरि त्वयि सति इतरं क्षुद्रं प्रभुमनुसरंतोर्थिनां मुद्रां चिन्हं

कु॰ नं॰ दर्शयंतोवयंकामधेनौस्थितायांदोग्धुकामाश्वरमयोः पाश्चात्ययोश्वरणयोः पानैर्दुर्ग्रहंदुःखेनग्राह्यंकरभमुष्टूशिशुमनुसरामइत्यर्थेकेसकलकामद
चं॰ टी॰ महेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणकर्त्तुः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणकर्त्तुश्चैक्यारोपः तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुक
३५ रभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्चमहेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्यथाक्रमंबिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः एवमनुसरणयोरपि एवंदोभ्यामित्यत्रापिअब्धिगुणस
मूहयोर्बिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः नन्वियंव्यवस्थामूलविरुद्धेत्याशंक्याह वाक्यार्थयोरिति ननुवाक्यार्थशब्दस्यावांतरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थ
परत्वेनैवोक्तोदाहरणसंग्रहसंभवादेवंविधगुरुतरार्थपरत्वंनयुक्तमित्यत आह एवंचेति एवंविधार्थविवक्षणेचेत्यर्थः अवलेहनं जिह्वयाघट्टनं पंचा

एवंच राजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहनं पंचाननपरिष्वंगोव्यालीवदनचुंबनमित्यत्रप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांततयोरेकैकपदोपात्तत्वे
पिवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायानक्षतिः तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात् अतएवनिदर्शनायारूपकाद्भेदः ।
रूपकेत्वविशिष्टयोरेवमुखचंद्रादिकयोरैक्यारोपः अंघ्रिदंडोहरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तोबलिनिग्रहे विधिविष्टरपद्मस्यनालदंडोमुदेस्तुनइति

ननः सिंहस्तस्यपरिष्वंगआलिंगनंव्यालीभुजंगी अशक्यत्वंबलवदनिष्टजनकत्वंचसाधारणोधर्मः प्रस्तुतवृत्तांतोराजसेवा निदर्शनायाः तल्लक्षणस्यनक्ष
तिःनाव्याप्तिः तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः असिधारादिभिःसमंराज्ञोबिंबप्रतिबिंबभावात्तद्विशिष्टयोश्चैक्यारोपादितिभावः एवंतर्हिसदृशयोरैक्यारो
पइत्येवलक्षणमस्त्वित्याशंक्याह अतएवेतिएतादृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदोव्यावृत्तिः तथाचतदभावेरूपकेतिप्रसंगः स्यादितिभावः क =
थमनेनतद्वारणंतत्राह रूपकेहीति अविशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्त्वविशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नेसस्यव्यावृत्तिंदर्शयति अंघ्रिदंडइत्या हरे
दि बलेर्दैत्यविशेषस्यनिग्रहेबंधनेकर्त्तव्येऊर्ध्वमुत्क्षिप्तोहरेरंघ्रिदंडोवोयुष्माकंमुदेस्तु...विधेर्ब्रह्मणोविष्टरआसनंतद्रूपस्यपद्मस्यनालदंडइ

विशिष्टरूपकेति ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वविशिष्टशुभ्रदंडविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकेत्यर्थः विशेषणेति ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेषण
विधिविष्टरपद्मसंबंधित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः एवकारसूचितबिंबप्रतिबिंबभावव्यतिरेकं स्फुटयति यद्वातुरिति अभावादिति सादृश्याभावा
दितिभावः रूपकविशेषेऽतिव्याप्तिमाशंक्य परिहरति यत्रत्वित्यादिना यत्रत्वित्यस्य इति सावयवरूपकोदाहरणे इत्यग्रेतनेनान्वयः विषयविषयिवि
शेषणानां आरोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनां विशेषणानां ज्योत्स्नेति इयंरात्रिरेवकापालिकी योगिनी द्वीपाद्वीपांतरं भ्रमतीत्यन्वयः एतत्प्रधानरू

विशिष्टरूपकोदाहरणेपि न बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपता विधिविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपा
दनार्थमेव तद्विशेषणोपादानात् यद्वातुः सोम्यनेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु दात्तपूर्णेंद्वादीनामानंदकरत्वादिनेवात्र विशेषणयो
बिम्बप्रतिबिंबभावाभावात् यत्रतु विषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्रतिबिंबभावोस्ति जोत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्र
तीतारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयम् द्वीपाद्द्वीपंभ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपालेन्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लां
छनस्यच्छलेनेति सावयवरूपकोदाहरणे तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमैक्यारोपः ॥ पकं एतदंगभूतान्यपराणि

विशेषणैः प्रतिपाद्यंते यथा ज्योत्स्नारूपेण भस्मना छुरणमंगलेपस्तेन धवलातारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रति अंतर्धानस्य व्यसने कौतुके रसिका चंद्ररूपे
मुद्राकपाले न्यस्तं लांछनस्यच्छलेन सिद्धांजनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयंती दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपपदनाम्नापात्रखंडानां व्यवहार इति
चंडीदासः मुद्रापरिलिंगशब्दो प्रशंसार्थाविस्यन्ये मुद्राचिन्हं तद्रूपे कपाल इतिवार्थः विषयविषयिणोः रात्रिकापालिक्योः तद्विशेषणानां तत्संबंधिनां ज्यो
त्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुतेरात्रिकापालिकीति समासस्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः प्रत्येकमेवेति शुद्धस्वरूपेणैवे

कु॰ नं॰ नन्विति उक्तयुक्त्याविशेषणत्वाभावादितिभावः वस्तुतोभस्मादेः कापालिकींप्रत्यपिनविशेषणत्वमपितुतत्कोटिनिविष्टत्वमेवेत्यपिबोध्यम् वाक्यार्थ
चं॰ टी॰ शब्दस्यबिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्यराजसेवेत्युदाहरणेवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति उक्तलक्षणस्य
३६ व्यवस्थितत्वादित्यर्थः मतांतरेत्विति सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपइतियथाश्रुतलक्षणांगीकर्तृमतेइत्यर्थः इहराजसेवेत्युदाहरणे पदार्थवृत्त्यै
वेति उपमाकल्पकएकपदार्थे अपरपदार्थतद्धर्मान्यतरारोपइतितल्लक्षणस्यतदभिमतत्वादितिभावः निदर्शनांतरमाह अपरामिति पूर्वविलक्षण
णामित्यर्थः निदर्शनामित्यनुषज्यते क्रियया सत्सदर्थयोर्बोधनमपरांनिदर्शनांप्राहुरितिसंबंधः सदसदर्थयोरितिवक्तव्येपिछंदोऽनुरोधादित्थम

नतुज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्यभस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयिणश्चविशिष्टरूपेणैक्यारोपोस्तीति तस्माद्राजसेवा
मनुष्याणामित्यादावपिवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनैवयुक्ता मतांतरेत्विहपदार्थवृत्त्यैवनिदर्शनयाभाव्यमिति अपरांबोधनंप्राहुःक्रियया
सत्सदर्थयोः नश्येद्राजविरोधीतिक्षीणंचंद्रोदयेतमः उदयन्नेवसवितापद्मेष्वर्पयतिश्रियं विभावयन्समृद्धीनांफलंसुहृदनुग्रहः कस्य
चित्किंचित्क्रियाविशिष्टस्यस्वक्रियया परान्प्रत्यसततः सतोवार्थस्यबोधनंयन्निबध्यतेतदपरांनिदर्शनामाहुः ॥ ॥ भिधाने समुद्राभ्राद्घइत्या

दिसौत्रनिर्देशेनपूर्वनिपातविधेरनित्यत्वज्ञापनात् लक्षणंव्याचष्टे कस्यचिदिति अत्रासतःसतोवेतिविभागकथनंनतुलक्षणांतर्गतं उदासीनार्थबोधने
चमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसंगात् स्वक्रिययासहकारिभूतयाक्रियाविशिष्टस्यवस्तुनः संबंधिअर्थस्यबोधनेबोधानुकूलोव्यापारोयन्निबध्यतेवर्ण्यते
सानिदर्शनेतिलक्षणम् अथनिवातपद्मोदरसोदराभ्यांविलोचनाभ्यामवलोकयंती नकेवलंयूनिमनोभवेपिव्यनक्तिकंचित्तपसःप्रभावमित्यादावति= राम॰
व्याप्तिः अवलोकनक्रियाविशिष्टयाकामिन्यातपः प्रभावबोधनस्यवर्णनादितिचेत् न क्रिययेत्यनेनदृष्टान्तविधयाबोधनस्यविवक्षितत्वात् ॥ ॥ ३६

उक्तोदाहरणेचलिंगविधयावोधकत्वेनतद्भावात् इत्थंचदृष्टांततयाक्रियाविशिष्टस्यार्थबोधकत्वंवृण्वर्ण्यमानंनिदर्शनेतिपर्यवसितंनश्येदित्यत्रबोध
नस्यावर्णनात्कथमुदाहरणत्वमतआह तत्रेति उदाहरणइत्यर्थः लक्ष्येलक्षणंसंगमयतिततश्चेति बोधनस्यगम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः दृष्टांतभूतये
ति दृष्टांतेस्वस्मिन्भूतयाविद्यमानयेत्यर्थः दृष्टांतोभूतःसंजातोयचेतिवा एवं तमोवत् चंद्रस्यापिराजत्वंसोमोवैब्राह्मणानांराजेत्यादिश्रुतिप्रसि

असदर्थबोधनेउत्तरार्धमुदाहरणं तत्रनश्येदितिबोधयदितिवक्तव्येबोधयदित्यस्यगम्यमानत्वादप्रयोगः ततश्चराज्ञाचंद्रेण
सहविरुध्यस्वयंनाशक्रिययाविशिष्टंतमःस्वकीयनाशक्रिययादृष्टांतभूतयाअन्योप्येवंराजविरुद्धश्चेत्नश्येदित्यनिष्टपर्य
वसायिनमर्थंबोधयदेवनष्टमितिनिबंधनात् असदर्थनिदर्शनात्तथाउत्तरश्लोकेसवितास्वोदयसमयएवपद्मेषुलक्ष्मीमादधा
नःस्वयापद्मलक्ष्म्याधानक्रिययापरान्भूतिसमृद्धीनांफलंसुहृदनुग्रहएवेतिश्रेयस्करमर्थंबोधयन्निबद्धइतिसदर्थनिदर्शना
यथावा उन्नतंपदमवाप्ययोलघुर्हेलयैवसपतेदितिब्रुवन् शैलशेखरगतःपृषद्गणश्चारुमारुतधुतःपतत्यधःअत्रगिरिशे
खरगतोवृष्टिबिंदुगणोमंदमारुतमात्रेणापिकंपितःपतन्लघोरुन्नतपदप्राप्तिःपतनहेतुरित्यसदर्थबोधयन्निबद्धइत्यसद
र्थनिदर्शना चूडामणिपदेधत्तेयोदेवंरविमागतम् ॥ ॥हूं अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनंराजविरुद्धत्वरूपमर्थम्

उन्नतमिति योलघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्चसःउन्नतंपदंउत्कर्षंउच्चस्थानंचावाप्यहेलयैवपतेदितिब्रुवन्कथन् शैलशेखरगतोगिरिमस्तक
वर्त्तीपृषद्गणःजलविंदुसमूहश्चारुणामंदेनापिमारुतेनधुतःकंपितःअधःपततिउत्कर्षोह्रीयते अधोदेशेचपततीत्यर्थः ध्रुवमितिपाठेबोधनस्य
पूर्ववद्गम्यमानत्वादप्रयोगः दृषत्कणइतिपाठेपाषाणकणइत्यर्थः चूडेति उदयाचलआगतंदेवंरविंचूडामणेःपदेस्थानेमस्तकेधत्ते धारयति

किंकुर्वन् गृहमेधिनः गृहस्थान् सतामातिथेयी कार्येति बोधयन् आतिथेयी आतिथ्यं अत्र उक्तनिदर्शनात्रविषये केचिदित्यस्येति व्यवहरंतीत्यनेनान्वयः धर्मिणोरिति धर्मयोः साम्यमात्रेण चमत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतबिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः गर्भीकरोतीति स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः दृष्टांततया बोधनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् एतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना करीषंशुष्कगोमयं तस्य

सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठया रविधारणक्रियया समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना अत्र केचित् वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शनाद्वयमसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनमिति तृतीया तु संभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनेति च व्यवहरंति तथाहि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति द्वितीयनिदर्शनायामपि अन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवन्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं संभवदेव समतां गर्भीकरोति बोधयन् गृहमेधिन इत्यादौ हि कारीषो ऽग्निरध्यापयतीति वत्समर्थाचरणे णिचः प्रयोगः तेतश्च यथा कारीषोऽग्निः शीतापनयनेन बटून ध्ययनसमर्थान्करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिनः उक्तबोधनसमर्थान् कर्तुं क्षमते यथायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयति एवं गृहमेधी समागतं संतमुचितपूजया संभावयेदिति अतः संभवति बोधनसंबंध इति व्यतिरेको विशेषश्चेद्द्वयो रुपमानोपमेययोः शैला इवोन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः

१ यं कारीषः समर्थाचरणे समर्थकरणे सामर्थ्योत्पादन इति यावज्ज्ञावप्राधान्यात् उपमानभावेन दृष्टांतत्वेन एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रयो निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ एव निदर्शनाशब्द इति बोध्यम् इत्यलं चंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणम्

उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः पल्लवतइति पंचम्यर्थेतसिल् कल्पतरोः पल्लवतः पल्लवादेषवक्ष्यमाणस्तेतवकरस्यविशेषइतिसंबंधः एकः पल्लवः परोह
स्तः कर्णराधेयंतिरस्कुरुते दानातिशयेनेतिभावः अत्रोपमेयस्यकरस्योत्कर्षः पूर्वोदाहरणेउन्नतत्वेनोपम्यंशाब्द इहतुरक्तवत्कोमलत्वादिप्रयुक्ते
तद्गम्यमितिभेदः तन्न्यूनत्वेति उपमेयन्यूनत्वेत्यर्थः रक्तस्त्वमिति अशोकवृक्षंप्रतिविरहिणःकस्यचिदुक्तिः हेअशोक आवयोः सर्वंतुल्यंसमा
नं अहंकेवलंधात्राविधात्रासशोकः शोकसहितःकृतः त्वंतुशोकरहितइत्यशोकपदश्लेषादवगम्यते किंतत्सर्वंसमानंतत्राह रक्तइत्यादि त्वंनू
तनैःपल्लवैःरक्तःरक्तवर्णः अहमपिप्रियायाः श्लाघनीयैर्गुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तोऽनुरक्तः अर्थात्प्रियायां हेसखेत्वांप्रतिशिलीमुखाभ्रमराआ

यथावा पल्लवतःकल्पतरोरेषविशेषःकरस्यतेवीर भूपपतिकर्णमेकःपरस्तुकर्णंतिरस्कुरुते तन्न्यूनत्वपर्यवसायीयथा रक्तस्त्वं
नवपल्लवैरहमपिश्लाघ्यैःप्रियायागुणैस्त्वामायांतिशिलीमुखाःस्मरधनुर्मुक्तास्तथामामपि कांतापादतलाहतिस्तवमुदेतद्वन्म
माप्यावयोः सर्वंतुल्यमशोककेवलमहंधात्रासशोकःकृतः अनुभवपर्यव सायी यथा दृढतरनिबद्धमुष्टेःकोशनिषण्णस्यस
हजमलिनस्य ८८ यांतिमांप्रत्यपिस्मरेणधनुषामुक्ताः प्रेरिताः शिलीमुखाः बाणा आयांति एवंकांतायाःपादतलस्याघातोयथातवसं
देसंतोषायतद्वत्तथाममापिसंतोषायेत्यर्थः कामिनीपादघातेनाशोकस्यपुष्पोद्गमइतिकविप्रसिद्धिः अत्रोपमेयस्यशोकत्वेनापकर्षः अनुभवपर्य
वसायी उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः दृढतरेति कृपणस्यकृपाणस्यखड्गस्यच आकारतः दीर्घाऽवर्णात् आकृतेश्चकेवलंभेदोवै
लक्षण्यंप्रकारांतरेणतुसाम्यमेवेत्यर्थः तथंतत्राह दृढतरेत्यादि दृढतरंनिबद्धोमुष्टिर्येनेतिकृपणपक्षे धनव्ययवैमुख्येनमुष्टिमोचनाभावात्
खड्गपक्षेतु दृढतरंनिबद्धःसंबंधोमुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागोयस्येत्यर्थः कोशोभांडारगृहंतत्रउपविष्टः कृपणःकोशेपिधानकेनिषण्णः ॥ ॥
निषण्ण

स्थितइतिखड्गपक्षे सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वात्कृपणः खड्गस्तुकृष्णवर्णत्वादिति एवंचकिंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तयाप्रतीयमान
पोः किंचिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यंव्यतिरेकशरीरं वैलक्षण्यंतुक्वचिदुपमेयस्योत्कर्षेक्वचिच्चतदपकर्षेपर्यवसन्नं क्वचित्तुतदन्यतरपर्यवसानविरहेपिस्व
वैचित्र्यविश्रांतमात्रमितिबोध्यम् एतेनचरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिवभासमानंप्रयुक्तंवेदितव्यं अत्यंतासारतयातु
नानुवादमर्हतीत्युपरम्यते॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांव्यतिरेकप्रकरणम् सहोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः सहभावइत्यादिलक्षणम् सहभावःसाहित्यं
जनरंजनः सहृदयजनाल्हादकः एवंचमत्कृतिजनकंसाहित्यंसहोक्तिरितिलक्षणम् दिगंतमिति तस्यराज्ञःकीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिःसहदिगंतम

कृपणस्यकृपाणस्यचकेवलमाकारतोभेदः सहोक्तिःसहभावश्चेद्भासतेजनरंजनः दिगंतमगमत्तस्यकीर्तिःप्रत्यर्थिभिःसह यथावा छा
यासंश्रयतेतलंविटपिनांश्रांतेवपांथैःसमंमूलंयातिसरोजलस्यजडताग्लानेवमीनैःसह आचामत्यहिमांशुदीधितिपरस्तप्तेवलो
कैःसमंनिद्रागर्भगृहंसहप्रविशतिक्लांतेवकांताजनैः जनरंजनइत्युक्तेरनेनसार्द्धंविहरांबुराशेरित्यादौनसहोक्तिरलंकारः ॥ गमदित्यन्व

यः अत्रचतृतीयायानिरूपितत्वार्थकतयाप्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवतीकीर्तिर्गमनाश्रयइतिबोधेएकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपिगम
नान्वयप्रतीतिः तदुक्तं सासहोक्तिःसहार्थस्यबलादेकंद्विवाचकमिति छायेति ग्रीष्मर्तौमध्यान्हवर्णनमिदं छायापांथैरध्वगैःसमंसार्द्धंविटपिनांत
रूणांतलंमूलप्रदेशंसंश्रयते कुतइत्याकांक्षायामुत्प्रेक्षते श्रांतेवेति श्रमश्चात्रातपातिशयकृतोबोध्यः एवमग्रेपि जडताशीतलताग्लानेवसरोज
लस्यमूलमधोदेशंमीनैर्मत्स्यैः सहयातिगच्छति ग्लानिर्बलापचयः तथाअहिमाउष्णाअंशवःकरायस्यैवंभूतस्यरवेर्दीधितिस्तप्तेवसंतप्तेवसती
लोकैः समंअपःजलानिआचामतिपिबति दीधितिःस्त्रियामित्यमरः निद्राक्रांतेवसतीकांताजनैःसहगर्भगृहंअभ्यंतरगृहंप्रविशतितत्रैवतद्भवात्

क्लांतिस्तेजोहानिः सौकुमार्यातिशयेनतत्सौलभ्यात्क्लांतोपादनं इत्यादाविति इंदुमतीस्वयंवरेरघुवंशे अनेनसार्द्धं विरहांबुराशेस्तीरेषुतालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवामरुद्भिरिति पद्यं अत्रसहोक्तिश्चमत्कारित्वान्नालंकाररूपेत्यर्थः इत्यलंकारचंद्रिकायांसहोक्तिप्रकरणम् ॥ विनोक्तिरिति किंचिद्विनाप्रस्तुतंवर्ण्यंहीनंदुष्टमुच्यतेचेत्तदाविनोक्तिर्नामालंकारइत्यर्थः विद्येति विनयसंपत्तिंविनायाविद्यासाहृद्यामनोहरापिदुष्टेत्यन्वयः अत्रप्रस्तुतायाविद्यायाविनयंविनादुष्टत्वमुक्तं पश्येति यःपुरुषःस्वात्मास्वान्तःकरणविगर्हेतेनिंदति रामदर्शनंविनेति रामकर्मकं रामकर्तृकंचदर्शनंविनेत्यर्थः अंतरेणापीति विनापीत्यर्थः तथाचविनोक्तिरित्यर्थग्रहणंनतुशब्दग्रहणमितिभावः प्रकारांतरमाह तच्चेदिति न

विनोक्तिश्चेद्विनाकिंचित्प्रस्तुतंहीनमुच्यते विद्याहृद्यापिसावद्याविनाविनयसंपदं यथावा पश्यरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति
निंदितःसभवेल्लोकेस्वात्माप्येनंविगर्हते अत्रचरामदर्शनेनविनाहीनत्वंविनाशब्दमंतरेणैवदर्शितम् तच्चेत्किंचिद्विनारम्यंवि
नोक्तिःसापिकथ्यते विनाखलैर्विभात्येषाराजेंद्रभवतःसभा यथावा आविर्भूतेशशिनितमसामुच्यमानेवरात्रिर्नैशस्यार्चिर्हुत
भुजइवच्छिन्नभूयिष्ठधूमा मोहेनांतर्वरतनुरियंलक्ष्यतेमुक्तकल्पागंगारोधःपतनकलुषागृण्हतीवप्रसादं ॥ प्रस्तुतंकिंचिद्विनारम्यंचेत

सापिविनोक्तिःकथ्यतइत्यन्वयः इत्थंचकिंचिद्व्यतिरेकेणप्रस्तुत स्यरम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनंविनोक्तिरितिप्रकारद्वयसाधारणंसामान्यलक्षणंबोध्यम् प्र
स्तुहृद्योविनार्थसंबंधस्वविनोक्तिःहृद्यत्वंचविनाकृतस्यवस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यांभवतीत्यर्वाचीनैरुक्तं तदयुक्तं कारणंविनाकार्योत्पत्ति
कथनरूपेविभावनालंकारेतिव्याप्तेर्वारणायविनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपिलक्षणेनिवेशस्यावश्यकत्वादिति आविर्भूतइति मान
वतीविषयेनायकस्यपरामर्शोयं इयंवरतनुरंतःअंतःकरणेमोहेनमानावेशेनमुक्तकल्याईषत्न्यूनमुक्तालक्ष्यतेकेव कूर्वरोधसस्तटस्यपतनेनकलु

कु॰ नं॰ चं॰ टी॰ ३९

षाअनन्तरंकालुष्यापगमात् प्रसादंनैर्मल्यंगृह्णती आश्रयंतीगंगेव तथाशशिनिचंद्रे आविर्भूतेउदितेसति तमसामुच्यमानाशत्रिरिव एवंछि
न्नोनष्टः भूयिष्ठोधूमोयस्याएवंभूतानिशिभवस्यहुतभुजोवन्हेरर्चिः शिखेवेति दर्शितमिति अर्थतोबोधितमित्यर्थः इत्यलंकारचंद्रिकायांविनोक्तिप्र
करणम् समासोक्तिंलक्षयति समासोक्तिरिति प्रस्तुतेवर्ण्यमाने अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तांतस्यपरिस्फूर्तिश्चेत्तदासमासोक्तिरित्यन्वयः अयमि
ति इंद्रस्येयमैंद्रीप्राचीमुखमादिभागः वदनंच रक्तोरक्तवर्णः अनुरक्तश्चचुंबनंसंबंधः वक्त्रसंयोगविशेषश्च यद्याश्रुतलक्षणस्यवक्ष्यमाणेअसावुदयमारूढःकांतिमा

अत्रतमःप्रभृतीन्विनानिशादीनांरम्यत्वंविनाशब्दमंतरेणदर्शितं समासोक्तिःपरिस्फूर्तिःप्रस्तुतेःप्रस्तुतस्यचेत् अयमैंद्रीमुखंपश्य ॥
रक्तश्चुंबतिचंद्रमाः यत्रप्रस्तुतवृत्तांतेवर्ण्यमानेविशेषणसाम्यबलादप्रस्तुतवृत्तांतस्यापिपरिस्फूर्तिस्तत्रसमासोक्तिरलंकारः स
मासेनसंक्षेपेणप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वचनात् उदाहरणमयमैंद्रीति अत्रहि चंद्रस्यप्राचीप्रारंभलक्षणमुखसंबंधलक्षणेउदयेव
र्ण्यमानेमुखशब्दस्यप्रारंभवदनसाधारण्यात् रक्तशब्दस्यारुणकामुकसाधारण्यात् चुंबतीत्यस्यप्रस्तुतार्थसंबंधमात्रपरस्यशक्यार्थी
तरसाधारण्याच्चचंद्रमःशब्दगतपुल्लिंगेनऐंद्रीशब्दगतस्त्रीलिंगेनतत्प्रतिपाद्येन्द्रसंबंधित्वेनचोपस्कृतादप्रस्तुतपरवनितासक्तपुरुषवृत्तां ॥ समासोक्तिः ॥

नरक्तमंडलः राजाहरतिसर्वस्यहृदयंमृदुलैः करैरित्यादिप्रकृताश्रकृतश्लेषेतिव्याप्तेराह विशेषणसाम्यबलादिति विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः एवंचविशेषण मात्र
साम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वंलक्षणंबोध्यम् उदाहृतश्लेषेचाप्रकृतनृपवृत्तांतस्यविशेष्यवाचिनाश्लिष्टेनराजपदेनाप्यवगमान्नातिव्याप्तिः संज्ञा
प्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थंदर्शयति समासेनेति वचनात् प्रतिपादनात् लक्ष्येलक्षणंसंगमयति अत्रेति प्रारंभः आदिभागःसाधारण्यात् श्लिष्टत्वात्
यद्यपिचुंबतीत्यत्रनश्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेणतस्यसाधारण्योक्तिः उपस्कृतादितिसाधारण्यादित्यस्यविशेषणे तत्रचंद्रमःशब्दगतेनपुल्लिंगेन

नानालंकारनिरूपणम् ॥

ऐंद्रीतिस्वरूपपरंतद्गतेनस्त्रीलिंगेनतदर्थस्यनायिकात्वाभिव्यक्त्या ऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्येनेंद्रसंबंधित्वेनचपरकीयत्वाभिव्यक्त्येतिबोध्यम् वृत्तांतः व्यव
हारोमुखचुंबनरूपः व्यावल्गादिति नायिकानुरक्तस्यकस्यचित्क्रीडालंबनंकंदुकं प्रत्युक्तिरियं हेकंदुकसुभगयासुंदर्यासतयानायिकयारसा त्सीतिवि
शेषात्सादरमादरसहितं यथास्यात्तथायत्यस्मात्संसेव्यतेततस्मात्कृतीधन्योसीत्यन्वयः कथमित्याकांक्षायांसंसेवनक्रियांविशिनष्टिव्यावल्गादि
त्यादिनाव्यावल्गात्विशेषतआसमंताच्चलन्कुचभारोयत्रतथा आकुलाः क्रीडावेशेनेतस्ततः पर्यस्ताः कचाः केशायत्र एवंव्यालोलादोलायिताहारावः
लिर्यत्र तथाप्रेंखद्भ्यांचंचलाभ्यांकुंडलाभ्यांशोभायुक्तंगंडयुगुलंयत्र एवंप्रस्वेदयुक्तंवक्त्रांबुजंयत्र शश्वन्निरंतरंदत्तःकरेणप्रहारोयत्र तथाअ

यथावा व्यावल्गात्कुचभारमाकुलकचंव्यालोलहारावलिप्रेंखत्कुंडलशोभिगंडयुगुलंप्रस्वेदिवक्त्रांबुजं शश्वद्दत्तकरप्रहारमधिक
श्वासंरसादेतयायस्मात्कंदुकसादरंसुभगयासंसेव्यसेतत्कृती अत्रकंदुकवृत्तांतेवर्ण्यमानेव्यावल्गात्कुचभारमित्यादिक्रियावि
शेषणसाम्यात् विपरीतरतासक्तनायिकावृत्तांतःप्रतीयते पूर्वत्रविशेषणानिश्लिष्टानिइहसाधारणानीतिभेदः सारूप्यादपि
समासोक्तिर्दृश्यते यथावा पुरायत्रस्रोतः पुलिनमधुनातत्रसरितांविपर्यासंयातोघनविरलभावः क्षितिरुहां ॥धिकःश्वासोयत्र त

शेतिवृत्तांतःविपरीतरतरूपः अत्रापिकंदुकशब्दगतपुल्लिंगेननायकत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या श्लिष्टानीति श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाणीत्यर्थः साधा
रणानीति श्लेषंविनैवप्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोरनुगतानीत्यर्थः तथाचलक्षणेसाम्यशब्देनश्लेषकृतंस्वारसिकंचसाम्यंविवक्षितमितिभावः सारूप्यात्
सादृश्यात् पुरेति उत्तरचरितेसीतात्यागानंतरंकदाचिद्वनंप्रतिगतस्यभगवतोरामचंद्रस्येयमुक्तिः पुरावनवासकालेसरितांनदीनांस्रोतःप्रवाहोयत्रप्रदे
शे आसीत्तत्राधुनापुलिनंअस्तीतिशेषः तथाक्षितिरुहांतरूणांघनविरलभावः विपर्यासंवैपरीत्यंयातःप्राक्सांद्राणांविरलताविरलानांशाखापल्लवा

[illegible]

तथाचबहोर्भूयसः कालादनंतरं दृष्टमिदं वनमपरमन्यदिवमन्ये परंतु शैलानांपर्वतानांनिवेशः विन्यासविशेषः तदेवेदंवनमितिबुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां द्रढयति दृढीकरोतीत्यर्थः तत्सारूप्यादिति वनसादृश्यादित्यर्थः ग्रामादौकिंवनसादृश्यमित्याकांक्षायांतद्गर्भविशेषणमाह कुटुंबिष्वित्यादि कुटुंबिषुकुटुंबिगतोयोधनसमृद्ध्यसमृद्ध्योर्विपर्यासस्तंप्राप्तस्येत्यर्थः तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुंबिसमाश्रयस्य तथाचसमृद्ध्य समृद्धिविपर्यासवदाश्रयत्वं सादृश्यमिति भावः किमस्य सादृश्यस्योत्थापकमितिचेत् घनविरलेतिविपर्यासमितिच ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात् एतेनैषासादृश्यगर्भविशेषणोपस्थापितसादृश्यमूलासमासोक्तिरितिमूलग्रंथानवबोधस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलग्नकंवेदितव्यं अथात्राप्रस्तुतवृत्तांत

बहोर्दृष्टंकालादपरमिवमन्येवनमिदंनिवेशः शैलानांतदिदमितिबुद्धिं द्रढयति अत्रवनवर्णनेप्रस्तुतेतत्सारूप्यात्कुटुंबिषुधनसंतानादिसमृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासंप्राप्तस्यतत्समाश्रयस्यग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्रतीयते अत्रच प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणाबलात्सारूप्यबलाद्वाः प्रस्तुतवृत्तांतस्यप्रत्यायनंतदप्रस्तुते विशेष्येतत्समारोपार्थंसर्वथैवप्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरंभगोचरत्वायोगात् ततश्चसमासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः ११ स्वविशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरितिचेन्न विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेपिविशेषणसाम्यगम्यात्वनपायात् प्राधान्यात्तुपरंसारूप्यस्यगमकत्वोपदर्शनंसारूप्यादितिग्रंथेन एवमग्रेपिविशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेतिविकल्पोक्तिरपिप्राधान्याभिप्रायैवेतिनिरवद्यं एवमलंकारंनिरूप्यतद्बोधप्रकारमुपदर्शयितुंभूमिकामारचयति अत्रचेति अत्र एषुउदाहरणेषु अप्रस्तुतवृत्तांतस्येति अप्रस्तुतजारादिसंबंधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः विशेष्येचंद्रादौ सर्वथा आरोपानारोपान्यतरविधया प्रस्तुतानन्वयिनः प्रकृतान्नप्रस्तुतस्य [illegible] इत्यन्वयः कविसंरंभेति स्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसंदर्भे

अप्रस्तुतवृत्तांतस्य चुंबनादेरिवाप्रस्तुतस्य जारादेरपि चंद्रादौ समारोप इति मतं निराकरोति नत्विति। अप्रस्तुतरूपेति अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः कुतस्त

त्राह॥ मुखमित्यादि तादात्म्येन चंद्रारोपे तादात्म्यस्यापि संसर्गविधया आरोपविषयत्वात्तस्य च चंद्रत्वानतिरेकाच्चंद्रत्वारोपे तु ध्वनिः नतु प्रकारतया

चंद्रत्वारोप उक्त इति भ्रमितव्यम् चंद्र इति शब्देन चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखे विशेषणतयाऽऽरोपासंभवात् एवं जारत्वस्यात्रापि बोध्यम्

तद्वाचकेति जारवाचकेत्यर्थः ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावात् श्रौतारोपासंभवेप्यार्थो जाराद्यारोपोस्तु नहि तत्रापि तादृशसमभिव्याहारो हेतुः

ननु रूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोस्ति मुखं चंद्र इत्यत्र मुखे चंद्रत्वारोपहेतु चंद्रपदसमभिव्याहारवद्रक्तः श्चुंबति चंद्रमा

त्यादिसमासोक्त्युदाहरणे चंद्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्यवहारस्याभावात् निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं नि

शायामभिसारिकायाः धारानिपातैः सह किंनु वांतश्चंद्रोयमित्यार्ततरं ररास इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूप

समारोपगमकस्याप्यभावात् तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूपमपूर्व्यंसकादिसमासव्यवस्थितादु

त्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् पयोदे अनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषत्वरूपणं गम्यमुपगम्यते॥ ११ रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह निरी

क्ष्येति पयोदो मेघो विद्युत्स्वरूपैर्नयनैर्निशायामभिसारिकाया मुखं वीक्ष्य धारानिपातैः सह वांतः किंत्वयं चंद्र इति मत्वा आर्ततरं यथास्यात्तथा ररास आक्रंदनं

चक्रे इत्यर्थः उदाहरण इवेति व्यतिरेकदृष्टांतः अत्र यथा गमकमस्ति तादृशस्य समासोक्त्युदाहरणे अभावादित्यर्थः तथा चार्थारोपोप्यनाशंक्य इति भा

वः। ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यदभावात्समासोक्तौ तदभाव इत्यतो गमकं दर्शयितुमाह तत्रेति आनुगुण्यात् आनुकूल्यात् उपमि

तसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करणकत्वस्य निरीक्षणे संभवात् प्रतिकूलत्वमिति भावः अनुक्तमपि अश्रौतमपि रूपणं आरोपः

कु॰ नं॰ नचेहेति-इहसमासोक्त्युदाहरणे तथानिरीक्षणवत् नयनकरणकनिरीक्षणवत् सेतुकृत्वादीत्यादिनामंथनकारित्वपरिग्रहः नन्विहापिपरनायिका
चं॰ टी॰ मुखचुंबनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुतासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वंस्यादित्याशंक्यपरिहरति नापीति साधारणादीत्यादिनासाद
४१ श्यगर्भविशेषणसंग्रहः वृत्तांतयोरितिनिर्धारणेषष्ठी वृत्तांतयोर्मध्येइत्यर्थः विद्युन्नयनवदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्येयथानयनस्य
उत्तरपदार्थप्रधानसमासात् प्राधान्यंतथानास्तीत्यर्थः सेतुमंथकृदितिपाठः सेतुबंधकृदितित्वपपाठः कथंचिदर्थतोऽनुवादत्वेनव्याख्येयः उपसंहरति

नचेहतथानिरीक्षणवत्त्वव्यागतेकिमितिवेपतएषसिंधुरितिश्लोकेसेतुकृत्वादिवच्चाप्रस्तुतासाधारणवृत्तांतउपात्तोस्ति नापिश्लिष्ट
साधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरप्रस्तुतवृत्तांतस्यविद्युन्नयनवत्प्राधान्यमस्ति येनतदनुरोधात्वंसेतुमंथकृ
दित्यत्रेवप्रस्तुतेनुक्तमप्यप्रस्तुतरूपसमारोप मभ्युपगच्छेम तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिहचारुताहेतुः
यद्यपिप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरिहश्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिवविशेष्येणेवसाक्षादन्वयादस्ति
समप्राधान्यं तथाप्यप्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधान्नप्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोंगीकार्यः ॥ तस्मादिति मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः वि
द्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावेपिविशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यार्थतः प्राधान्यमस्तीतिशंकते यद्यपीति नन्वप्रस्तुतवृत्तांताभि
न्नत्वेनावगतस्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यप्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तांतस्यप्राधान्यमितिशंकानिरासायाह॥ विशेष्येणेवेति ननुतद्विशेषणीभूत
प्रस्तुतवृत्तांतेनेत्येवकारार्थः समाधत्ते तथापीति अयमाशयः नात्रश्लिष्टादिविशेषणैःसमर्पितः परनायिकामुखचुंबनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तांतः प्रागेवकया
पिव्युत्पत्त्याप्रस्तुतगतत्वेनभासते यद्बलादप्रस्तुतजाराद्यारोपावगतिःस्यात् अपितुतादस्थ्येनावगतेतस्मिन्नप्रस्तुतासंबद्धस्यकविसंरंभगोचरत्वायोगात्प्रस्तुत

समारोपितत्वेनपर्यवसानमिति

नन्वेवंतर्हि प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्यप्रस्तुतवृत्तांताश्रये धर्मिण्यन्वयोस्तु असंबद्धाभिधा प्रसंगपरिहारस्यतुल्यत्वादित्याशंक्याह तथाहीत्यादि एवंचयोग्य
तारूपविनिगमकविरहेच मास्तुतर्हिकस्याप्यन्वयस्तत्राह अवश्यमिति अन्यथाःसंबद्धाभिधानप्रसंगापत्तेरितिभावः किंतर्हिविनिगमकंतत्राह श्रु
तएवेति तथाचश्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतयाचमत्कारहेतुत्वमेवविनिगमकमितिभावः अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तांतस्य नन्वेवमिति एवमप्रस्तुते

तथाहि यथाप्रस्तुतविशेष्ये प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वयायोग्यता तथैवाप्रस्तुतेपि जारादौनास्तिप्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता एवंचस
मप्रधानयोःप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरन्यतरस्यावश्यमारोपेभ्युपगंतव्येश्रुतएवप्रस्तुते प्रस्तुतस्यारोपश्चारुताहेतुरितियुक्ते नन्वे
वंसतिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यगम्यत्वंसमासोक्तिः विशेषणानांसाम्येनयत्रप्रस्तुतवर्त्तिनां अप्रस्तुतस्यगम्यत्वंसासमासोक्तिरि
ष्यतइत्यादीनिप्राचीनानांसमासोक्तिलक्षणानिनसंगच्छेरन् प्रस्तुतेश्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुंबनाद्य
प्रस्तुतवृत्तांतसमारोपमात्रस्यचारुताहेतुत्वाभ्युपगमेनविशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणादितिचेत् उच्यते स्वरू
पतोऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपेनचारुताहेतुः किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्यतस्यारोपः तथाभूतस्यैवरसानुगुणत्वात् नचता
दृग्वगमनेविशेषणपदानांसामर्थ्यमस्ति अतः श्लेषादिमहिम्नाविशेषणपदैः स्वरूपतःसमर्पितेनवदनचुंबनादिनातत्संबंधिनिकामुका
दावभिव्यक्तेपुनस्तदीयत्वानुसंधानंतत्रभवति यथास्वरूपतोदृष्टेनराजाश्वादिनातत्संबंधिनिराजादौस्मारितेपुनरश्वादौतदीयत्वानु
संधानमितिविशेषणसाम्येनवाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यास्त्यपेक्षा

११ समारोपानंगीकारे विशेषणानामित्यादि विद्यानाथोक्तंलक्षणं प्र
स्तुतवर्त्तिनांविशेषणानांसाम्येनेत्यन्वयः प्रस्तुतेसमारोपार्थं अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षायामपिसमारोप्यमाणवृत्तांतविशेषणत्वार्थंतदपेक्षणान्नलक्षणासं
गतिरित्याह स्वरूपतइत्यादि स्वरूपतः ॥

अप्रस्तुतसंबंधित्वेनाज्ञायमानस्य नन्वपेक्षासत्त्वेपिविशेषणसाम्यस्यतद्व्यंजनासामर्थ्याल्लक्षणासंगतितादवस्थ्यमित्याशंक्यसाक्षादसामर्थ्येपिवृत्तांता
भिव्यक्तिद्वारातत्संभवान्नदोषइत्याह नचेत्यादि तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधानं तत्र मुखचुंबनादौ अनुसंधानंतद्वदितिपाठः अनुसंधानव
दितिपाठेयथेत्यस्यासंगतेः अतएव अप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेव नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणे ईदृशः प्रवादःकुतोनयुक्तस्तत्राह कंदुकइति ।
विशिष्टेत्यस्यसेव्यत्वेनान्वयः संबंधित्वेनैवेत्येवकारोक्तमेवार्थंसोपपत्तिकमाह स्वरूपतइति अप्रस्तुतकामुकसंबंधित्वानालिंगितरूपेणेत्यर्थः तथा
चारोपासंभवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरितिभावः श्लिष्टविशेषणायामयमैंद्रीत्यादौमुखचुंबनादेः स्वरूपतोप्यारोपस्यैवसंत्वात्साधारणविशेषणायामु

अतएवश्लिष्टविशेषणायामिवसाधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपइत्येवप्राचीनानांप्रवादः कंदुकेव्यावल्गत्कुचभारत्वा
दिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्यकामुकसंबंधित्वेनैवसमारोपणीयत्वात् स्वरूपतः कंदुकेपितस्यसत्त्वेनासमारोपणीयत्वात् किंचसारूप्यनिबं
धनत्वेनोदाहृतायांसमासोक्तावप्रस्तुतवृत्तांतस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपेणैवगम्यतया तेनरूपेणतत्रसमारोपसिद्धेः अन्यत्रा
पितथैवयुक्तमितियुक्तमेवप्राचीनानांलक्षणमितिविभावनीयम् ११पष्टंभकत्वेनप्रवादोपन्यासः नन्वत्रापितादृशवनितासेव्यत्वस्यतादृश

वनिताकृतविपरीतरतपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपस्यस्वरूपतोप्यारोपस्यैवसंभवान्नतादृशप्रवादानुपपत्तिरतआह किंचेति युक्तमिति तत्सामा
न्यादितरेषुतथात्वमितिन्यायादितिभावः लक्षणमितिजातावेकवचनं तदेवमुक्तरीत्याः यमैंद्रीमुखंपश्यरक्तश्चुंबतिचंद्रमाइत्यत्रशक्तिव्यंजनाभ्यांप्रा
चीप्रारंभसंबंधाश्रयश्चंद्रोजारसंबंधिसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाश्रयइतिबोधः अप्रस्तुतवृत्तां तात्भिन्नत्वेनाध्यवसितस्यप्रस्तुतवृत्तांतस्य
तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषयेप्रस्तुतधर्मिण्यन्वयइतिमतेतुसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयोजाराभिन्नश्चंद्रइतिबोधः

एवमुदाहरणान्तरेप्यनेनैवप्रकारेणबोधप्रकाराऊहनीयाः इत्यलंकारचंद्रिकायांसमासोक्तिप्रकरणम् गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्र संगात्तत्प्रभेदंपरिकरालंकारंलक्षयति अलंकारइति अलंकारत्वोत्कीर्तनंचदोषाभावेनैवगतार्थत्वमितिशंकानिरासार्थं तत्प्रपंचनंचाग्रेकरिष्यते॥ साभिप्राये प्रकृतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वकं तथाभूतार्थव्यंजकइतियावत् इत्थंचप्रकृतार्थोपपादकार्थव्यंजकविशेषणत्वंलक्षणंबोध्यम् ध्वनावतिव्याप्तिवारणायप्रकृतार्थोपपादकेति हेत्वलंकारवारणायबोधकत्वंविहायव्यंजकत्वनिवेशः वक्ष्यमाणपरिकरांकुरालंकारवारणायविशेष णेति तत्रतुविशेष्यंतथेतिनातिप्रसंगः स्वधांश्विति सुधांशुनाकलितःकृतउत्तंसः शेखरोयेनसइतिहरविशेषणं उत्तंसःकर्णपूरेस्यात्शेखरेचावतंसव

अलंकारःपरिकरःसाभिप्रायेविशेषणे सुधांशुकलितोत्तंसस्तापंहरतुवःशिवः अत्रसुधांशुकलितोत्तंसइतिविशेषणंतापहरणसामर्थ्या भिप्रायगर्भं यथावा तवप्रसादात्कुसुमायुधोपिसहायमेकंमधुमेवलब्ध्वा कुर्यांहरस्यापिपिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिंकेममधन्विनोन्ये अत्रपि नाकपाणेरितिहरविशेषणंकुसुमायुधइत्यर्थलभ्याहमर्थविशेषणंचसारासारायुधत्वाभिप्रायगर्भं यथावा सर्वाशुचिनिधानस्यकृत घ्नस्यविनाशिनः शरीरकस्यापिकृतेमूढाःपापानिकुर्वते अत्रशरीरविशेषणानितस्यहेयत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि ॥

ःुदितिविश्वः सा मर्थ्याभिप्रायं सामर्थ्यव्यंजकं नवेति इदंप्रतिकामस्योक्तिः तवप्रसादात्कुसुमायुधोप्यहंमधुंवसंतमेवैकंसुखंसहायंलब्ध्वापिनाकोधनुर्विशेषःपाणौयस्य तादृशस्यापिहरस्यधैर्यच्युतिंधैर्यस्खलनंकुर्यां अन्येधन्विनोधनुर्धराममपुरःकेअगणनीयाइत्यर्थः कुसुमायुधइतिविशेषणंचेत्यन्वयः अर्थलभ्येति कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तेत्यर्थः अभिप्रायगर्भं अभिप्रायपूर्वकं अतएवावयवार्थमात्रविश्रांतत्वाद्रूपदेननपौनरुक्त्यमपि सर्वेति सर्वेषामशुचीनां रक्तपूयरेतोविण्मूत्रादीनांनिधानस्यस्थानभूतस्यकृतघ्नस्यउत्तमान्नपानादिकृतोपकारनाशकस्य शरीरकस्येतिनिंदायांकप्रत्ययःकृते तदर्थं तत्सं

विशेषणानिपूर्वार्धोक्तानितस्यशरीरस्य व्यासस्थमिति राजानंप्रतिकवेरुक्तिः हेदेवराजन्त्वद्गुणानांवृंदस्यसमूहस्यवर्णनंकर्तुमहंकथंशक्नुयांश-क्तोभवेयमित्यन्वयः कुतस्तत्राह यतोहंएकरूपतयास्थितंवेदसमूहंनव्यास्थं अनेकशाखारूपेणनविस्तारितवान् तथाचतत्कर्ताव्यासोनभवामी तिव्यज्यते एवमग्रेपि वल्मीकतोवल्मीकात्जन्मास्यास्तीतिजन्मीनभवामीतिशेषः तथाचनाहंवाल्मीकिरिति अच्युतस्यनाभौनाभवंनोस्मन्नड्‌ त्यनेननाहंचतुर्मुखइति। सुमहद्भाष्यंमहाभाष्यंचनाभाषिषंनभाषितवानित्यनेननाहंसहस्रजिव्हः शेषइति चित्रोविचित्रअर्थोयस्यास्तांदृहत्कथां

व्यास्थंनैकतयास्थितेश्रुतिगणंजन्मीनवल्मीकतोनाभौनाभवमच्युतस्यसुमहद्भाष्यंचनाभाषिषं चित्रार्थांनबृहत्कथामचकथंसुत्रा म्णोनासंगुरुर्देवत्वद्गुणवृंदवर्णनमहंकर्तुंकथंशक्नुयां अत्रश्रुतिगणंनव्यास्थमित्यादीनिविशेषणानिस्वस्मिन्व्यासाद्यसाधारणकार्यकर्तृ त्वनिषेधमुखेननाहंव्यासइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि तत्राद्ययोरुदाहरणयोरेकैकंविशेषणं समनंतरयोःप्रत्येकंबहूनिविशेषणानि तत्रापि प्रथमोदाहरणेसर्वाणिविशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणिपदार्थरूपाणिच द्वितीयोदाहरणेभिन्नाभिप्रायगर्भाणिवाक्यार्थरूपाणिचेतिभेदः एतेषुव्यंग्यार्थसद्भावेपिनध्वनिव्यपदेशः शिवस्यतापहरणेमन्मथस्यकेमुतिकन्यायेनसर्वधन्विधैर्यभंजकत्वशरीरसंरक्षणार्थेपापमा चरतांमूढत्वेस्वस्यवर्णनीयराजगुणकथनाशक्तत्वेचवाच्यएवोपस्कारकत्वात् ॥ नअचकथंकथितवानित्यनेननाहंतद्वक्ताशिवोगुणाढ्योवेति सुत्राम्णिइंद्रेगुरुरुपदेशकोनासमित्यनेननाहं वाचस्पतिरितिचव्यज्यते उक्तेषूदाहरणेषुवैलक्षण्यंदर्शयति तत्रेत्यादिना एकैकंएकस्यविशेष्यस्यएकमेव समनंतरयोः अनंतरोक्तयोःप्रत्येकं एकंविशेष्यंप्रति तत्रापितयोर्मध्येपि एकाभिप्रायगर्भाणि एकार्थाभिप्रायपूर्वकाणि वाक्यार्थेति नव्यास्थमित्यादिनि षेधवाक्यार्थषट्कस्योक्तरीत्याहेतुत्वेनांनिमवाक्यार्थे विशेषणमादितिभावः तेषु उक्तोदाहरणेषु अभिव्यपदेशः ध्वनिव्यवहारः तत्रहेतुमाह तापहरणे

तापहरणेइत्यादि सप्तम्यंतचतुष्टयस्यवाच्यइत्यनेनसामानाधिकरण्येनान्वयः उपस्कारकत्वादिति तथाचापरांगरूपगुणीभूतव्यंग्यभेदत्वान्न ध्वनिव्यवहा
रइतिभावः नन्वेवमपियथाश्रुतलक्षणस्यनिःशेषच्युतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरित्यतआह अतएवेति वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः परिकरत्वात् अंगत्वा
त् तथाचपरिकरपदमहिम्नाप्रकृतार्थोपपादकत्वस्यव्यंग्यविशेषणस्यलाभान्नातिव्याप्तिरितिभावः अपुष्टार्थेतिभावप्रधानं उक्तत्वादिति अर्थोऽपुष्टः
कष्टोव्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्याइत्यादिनाऽलंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः कथंतर्हितैरेवास्यालंकारत्वेनकथनमतआह एकनिष्ठेति तादृशेतिसाभिप्रा

अतएवव्यंग्यस्यवाच्यपरिकरत्वात्परिकरइतिनामास्यालंकारस्य केचित्तुनिष्प्रयोजनविशेषणोपादानेअपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात्स
प्रयोजनत्वेविशेषणस्यदोषाभावमात्रंनकश्चिदलंकारः एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासेपरंवैचित्र्यविशेषात्परिकरइतिअलं
कारमध्येपरिगणितइत्याहुः वस्तुतस्त्वनेकविशेषणोपन्यासएवपरिकरइतिननियमः श्लेषयमकादिष्वपुष्टार्थदोषाभावेनतत्रैक
स्यापिविशेषणस्यसाभिप्रायस्यविन्यासेविच्छित्तिविशेषसद्भावात्परिकरोपपत्तेः यथा अतियजेतनिजांयदिदेवतामुभयतश्च्यवते
जुषतेप्यघं क्षितिभृतैवसदैवतकावयंवनवतानवताकिमहिद्रुहा अत्रहिपुरुहूतपूजोद्युक्तान्नंदादीन्प्रतिभगवतः कृष्णस्यवाक्यंगो
वर्धनगिरिरेवचास्माकंरक्षकत्वेनदैवतमितिसएवपूजनीयः (९ येत्यर्थः दोषाभावेनेति अपुष्टार्थत्वस्यदोषत्वाभावेनेत्यर्थः उद्भटालंकारसंप
त्त्यासहृदयवैमुख्यरूपदूषकताबीजाभावाभावादितिभावः विच्छित्तिश्चमत्कृतिः परिकरत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः तत्रदोषस्याप्रसक्त्या
विच्छित्तिविशेषस्यतदभावेप्रयुक्तत्वासंभवात्तत्प्रयोजकमलंकारत्वमावश्यकमितिभावः यमकस्थलेउदाहरति यथेति निजांदेवतामतिक्रम्ययदि
यजेत अर्थाद्देवतांतरंपूजयेत् तदाउभयतः लोकद्वयात्च्यवते भ्रश्यति अघंपापमपिजुषतेसेवतेप्राप्नोतीतियावत् कानिजादेवतातत्राह वयंवनव

कु॰मं॰ ताप्रशस्तवनयुक्तेनक्षितिभृतागोवर्द्धनगिरिणे वसदैवतकाः दैवतसहिताः सस्वास्माकंदैवतमित्यर्थः अनवता अरक्षकेण अहिद्रुहा इंद्रेण किंप्र

चं॰टी॰ योजनमितिशेषः अहिर्वृत्रासुरः अहिर्वृत्रासुरे सर्पेइतिविश्वः नन्वेवंसति तत्रैवालंकारतास्यान्ननुसुधांशुकलितोत्तंसइत्यादावत आह एवमितिवि

४४ च्छित्तिविशेषेति दोषाभावप्रयुक्तविच्छित्तिव्यावृत्तेत्यर्थः ननुयमकादावपितादृशविच्छित्तिविशेषमानाभावः विच्छित्तिसामान्यंतुपर्युदस्तदोषाभावेनाप्युप

पन्नं आपत्कालपर्युदस्तस्यमूर्च्छोचहीनतादोषस्याभावेनैवतदानीमपिमूर्च्छोचकर्तुरतिशयाधानमितिनालंकारत्वसिद्धिरित्यत आह अपिचेति भ

स्मोद्धूलनभद्रमस्तुभवतेरुद्राक्षमालेशुभंहासोपानपरंपरेगिरिसुताकांतालयालंकृते अद्याराधनतोषितेनविभुनायुष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि

न त्वरक्षकः पुरुहूतइत्येवंपरेवनवतेतिगोवर्द्धनगिरेर्विशेषणंकाननवत्वान्निर्झरादिमत्वाच्चपुष्पमूलफलतृणादिभिरारण्यकानाम

स्माकमस्मद्गनानांगवांचायमेवरक्षकइत्यभिप्रायगर्भं एवमत्रसाभिप्रायैकविशेषणविन्यासस्यापिविच्छित्तिविशेषवशादस्यसाभि

प्रायस्यालंकारत्वसिद्धौअन्यत्रापिसुधांशुकलितोत्तंसइत्यादौतस्यात्मलाभोननिवार्यते अपिच एकपदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलं

कारइतिसर्वसंमतं तद्वदेकस्यापिविशेषणस्यसाभिप्रायस्यालंकारत्वयुक्तमेव साभिप्राये विशेष्येतुभवेत्परिकरांकुरः चतुर्णांपुरु

षार्थानांदातादेवश्चतुर्भुजः अत्रचतुर्भुजइतिविशेष्यंपुरुषार्थचतुष्टयप्रदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं ॥ मोक्षनामनिमहामोहे निलीयामहइत्यादौ

मोक्षस्यमहामोहत्वेसुखालोकोच्छेदिनित्येकपदार्थोहेतुरितिकाव्यलिंगमलंकारत्वेनयथास्वीकृतंनतुनिर्हेतुत्वदोषाभावमात्रतयाविच्छित्तिविशेष

स्यानुभवसिद्धत्वात्तथेहापीतिभावः इत्यलंकारचंद्रिकायांपरिकरप्रकरणम् साभिप्रायइति अत्रविशेषणपदस्थानेविशेष्येतिप्रक्षिप्यपूर्ववल्लक्ष राम

णंबोध्यम् तच्चपरिकरे अतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष्ये [illegible] अत्रोक्ति [illegible] चतुर्विद्यार्थव्यावर्तकतयाचतुर्भुजइतिविशेषणम् ॥ ॥ ॥ ४४

तथापिनृपादिसाधारणदेवपदशक्तेर्विष्णोर्नियमनेनविशेष्यप्रतीत्यौपयिकतयाविशेष्यपदत्वमभिमतंबोध्यम् असंदिग्धमुदाहरति फणींद्रइति राजा
नंप्रतिकवेरुक्तिः तवगुणान्वक्तुंफणींद्रःशेषःसमर्थइत्यध्याहार्यं एवमग्रेपि हैहयाधिपःकार्त्तवीर्यः आखंडलइंद्रः उभयत्रगुणानित्यनुषज्यते एषः
मर्त्यधर्मः अहंक्वतेगुणाः क्वेति क्वशब्दोमहदंतरंसूचयतः सहस्रमुखत्वादीत्यादिनासहस्रबाहुत्वसहस्रनयनत्वयोः संग्रहः अत्रानेकेषांविशे
ष्यपदानांतत्तदभिप्रायगर्भत्वंविशेषः इतिपरिकरांकुरप्रकरणम् श्लेषंलक्षयति नानार्थेति नानार्थस्यशब्दस्यसंश्रयोयोजनंश्लेषइतिलक्षणम्

यथावा फणींद्रस्तेगुणान्वक्तुंलिखितुंहैहयाधिपः द्रष्टुमाखंडलःशक्तः क्वाहमेषक्वतेगुणाः फणींद्रइत्यादिविशेष्यपदानिसहस्र
वदनाद्यभिप्रायगर्भाणि नानार्थसंश्रयः श्लेषोवर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः सर्वदोमाधवःपायात्सयोगंगामदीधरत् अब्जेनत्वन्मुखं
तुल्यंहरिणाहितसक्तिना उच्चरद्भूरिकीलालःशुशुभेवाहिनीपतिः अनेकार्थशब्दविन्यासःश्लेषः सचत्रिविधःप्रकृतानेकविष
यः अप्रकृतानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्चसर्वदेत्यादिक्रमेणोदाहरणानि तत्रसर्वदोमाधवइतिस्तोतव्यत्वेनप्रकृतयो
र्हरिहरयोःकीर्त्तनंप्रकृतश्लेषः अब्जंकमलंअब्जश्चंद्रस्तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोःकीर्त्तनमित्यप्रकृतश्लेषः वाहिनीपतिः
सेनापतिःसमुद्रश्चतत्रसमितौशस्त्रप्रहारोत्पतद्रुधिरस्यसेनापतेरेववर्णनंप्रकृतमितिप्रकृताप्रकृतश्लेषः

९ वर्ण्येत्यादिविभागः वर्ण्यं
चावर्ण्यंचवर्ण्यावर्ण्योभयंचएतत्त्रयाश्रितस्तद्विषयइत्यर्थः सर्वेति सर्वदःसमाधवःपायात्यःअगंगोवर्धनपर्वतंगांपृथ्वींचवराहावतारेधृतवानितिवि
ष्णुपक्षे हरपक्षेतु सउमाधवःसर्वदापायात् योगंगांधृतवानित्यर्थः हरिणेनमृगेणांकरूपतया आहिताकृतासक्तिःसंगोयस्येति चंद्रपक्षे हरिणासूर्येणेति
कमलपक्षेउच्चरत्शस्त्रपातैरुद्गच्छत्कीलालंरुधिरंयस्यसवाहिनीपतिःसेनापतिः तथावाहिनीनांनदीनांपतिः समुद्रश्चेति पक्षेकीलालंजलंसमितौसंग्रामे

त्रातइति येनकरुणायुक्तांतःकरणेनद्रोहकर्त्तापि अदरोभयशून्यः काकस्त्रातोरक्षितः नतुहतः सपवित्रनामारणेख्यातः विभूरामोमेशरणमस्तित्वस्य
र्थः कृष्णपक्षेतुकाकोदरः कालियसर्पः पूतनायाराक्षस्यामारणेनख्यातइतिविशेषः नीतानामिति दूषितांप्रतिनायकोक्तिः तवईक्षणे नेत्रेकमलानांपद्मा
नांहरिणानांचसदृशेःस्तइत्यन्वयः कीदृशानांवनेजले अरण्येचवृद्धिंप्राप्तानां तथालुब्धैर्लोभशीलैर्भूरिभिःशिलीमुखैः भ्रमरैराकुलीभावंव्यासतांनी

यथावा त्रातःकाकोदरोयेनद्रोग्ध्यापिकरुणात्मना पूतनामारणाख्यातः समेस्तुशरणंप्रभुः नीतानामाकुलीभावंलुब्धैर्भूरिशिलीमु
खैः सदृशेवनवृद्धानांकमलानांत्वदीक्षणे असावुदयमारूढः कांतिमान्रक्तमंडलः राजाहरतिलोकस्यहृदयंमृदुलैःकरैः तत्राद्ये
स्तोतव्यत्वेनप्रकृतयोः रामकृष्णयोः श्लेषः द्वितीयेउपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृतीये राजाहरतिलोकस्येति चंद्रव
र्णनप्रस्तावेप्रकृतस्यप्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रकृतस्यनवाभिषिक्तस्यनृपतेः श्लेषः यदत्रप्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणेशब्दशक्तिमूल
ध्वनिमिच्छंतिप्राचः तत्प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्यव्यंग्यत्वाभिप्रायं नत्वप्रकृतार्थस्यैवव्यंग्यत्वाभिप्रायं अप्रकृ
तार्थस्यापिशक्त्याप्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेनव्यक्त्यनपेक्षणात् यद्यपिप्रकृतार्थेप्रकरणबलाज्झटितिबुद्धिस्थेसत्येवपश्चान्नृ
पतितद्ग्राह्यधनादिवाचिनांराजकरादिपदानामन्योन्यसन्निधानबलात्ततद्विषयशक्त्यंतरोन्मेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थः स्फुरेत् ॥ ७ ॥

तानामितिपद्मपक्षे हरिणपक्षेतुलुब्धैर्व्याधैःकर्तृभिर्भूरिशिलीमुखैर्बाणैः करणभूतैराकुलीभावंचपलतांनीतानामित्यर्थः मृगप्रभेदेकमलइतिविश्वः
असावितिउदयंशैलंअभिवृद्धिंच रक्तंरक्तवर्णं अनुरक्तंच मंडलंबिंबंदेशश्च राजाचंद्रोनृपश्च मृदुलैरभिनवैःअल्पैश्चकरैः किरणैःग्राह्यधनैश्च प्रत्यग्रो
दितेति अभिनवोदितेत्यर्थः ननुप्रकरणेनाभिधायानियमनादप्रकृतार्थस्यव्यंग्यत्वमेवेतिकथंश्लेषइत्याशंक्याह यदिति अलंकारस्येति ॥ ७ ॥

नचैवंशब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेदइतिवाच्यम् शनिरशनिश्चतमुच्चैर्निहंतिकुप्यसिनरेंद्र यस्मैत्वं यत्रप्रसीदसिपुनःसभात्युदारोनुदारश्चेत्यत्रशनि विरुद्धरूपेप्रस्तुतेःशनिशब्देनाभिधयाप्रतीयमानेपितन्मूलकस्यविरुद्धावपितदनुवृत्तेनार्थमेकंकार्यंकुरुतइतिवस्तुध्वनिरशनिशब्दव्यक्तिमूलः स्यसंभवात् अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणत्वात् अन्योन्यसन्निधानबलात् परस्परार्थसंबंध्यर्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधि बलात् तथाचाप्रकृतेप्यभिधानियामकमस्तीतिभावः एतावता पूर्वापरभावमात्रेणतस्य अप्रकृतार्थस्यगूढश्लेषइतिगूढत्वंचाप्रकृततत्वेनद्वितीयार्थ स्यशीघ्रमप्रत्ययात् अयमिति माघेरैवतकगिरिवर्णनं अयंगिरिस्तटीःबिभर्तीत्यन्वयः किंभूताःअतिजरठाः अत्यंतकठिनाःप्रकामगुर्वीः अतिमहत्यः

नचैतावतातस्यव्यंग्यत्वं शक्त्याप्रतिपाद्यमानेसर्वथैवव्यक्त्यनपेक्षणात्पर्यवसितेप्रकृतार्थाभिधानेपश्चात्स्फुरतिचेत्कामंगूढश्लेषो भवतु अस्तिचान्यत्रापिगूढश्लेषः अयमतिजरठाःप्रकामगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः सततमसुमतामगम्यरूपाः परि णतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति मंदमग्निमधुरर्यमोपलादर्शितश्वयथुश्चाभवत्तमः दृष्टयस्तिमिरजंसिषेविरे दोषमोषधिपतेरसं नि धौ अत्रहिसमासोक्त्युदाहरणयोःप्राकरणिकेर्थेप्रकरणवशात् झटितिबुद्धिस्थेविशेषणसाम्यादप्रकृतोपिरुद्धवेश्यारत्तातादिः

अलघुभिर्विलंबमानैर्मेघैर्व्याप्ताः निरंतरंप्राणिनामगम्यरूपाः परिणतातिर्यक्दंतप्रहारिणः दिग्गजायासुताः वृद्धवेश्यापक्षेतु जरठाःजीर्णाः पयोध राःकुचाःअगम्याःसंगमायोग्याः परिणतेप्रकटेदिक्करिकेयासांताइत्यर्थः दिक्कवत्तुलंदशनक्षतं करिकानखक्षतं दिक्दष्टवर्तुलाकारंकरिकानखेरेखि केतियादवः मंदमिति ओषधीनांपत्युश्चंद्रस्यासन्निधौसति अर्यमोपलाः सूर्यकांतामंदीभूतमग्निंधृतवंतः तमःदर्शितःश्वयथुःपुष्टत्वंयेनतथाःभवत् दृष्टयस्तिमिरजंदोषंआंध्यंसिषेविरेपक्षांतरे ओषधिपतिर्वैद्यः एवंमंदाग्नित्वशोथतिमिराणिरोगविशेषाः वृत्तांतादिरित्यादिपदाद्रोगिवैद्यवृत्तांतः परिस्फु

अभंगश्लेषइति तथाचश्लेषस्यखेव्यंजनाविरहादप्रकृतेतत्स्वीकारेश्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नः स्यादितिभावः रम्याइति माघस्यद्वारकावर्णनंय स्यांद्वारकायांयुवानोवधूभिःसमंवलभीः प्रासादोपरितनगृहाणि असेवंतसेवितवंतः किंभूताःरम्याइतिहेतोः पताकावैजयंतीः प्राप्तवतीः विविक्ताःवि जनाइतिहेतोः रागंरतिंवहंतीः नमंतिवलीकानिछादनपटलप्रांतायासांताः वधूपक्षे पताकाःसौभाग्यानि पताकावैजयंत्यांसौभाग्येनाटकांक योरितिमेदिनी रागमनुरागं विविक्ताः सतीत्वेनपवित्राः नमत्त्रिवलीकाश्चेति नंचेति यतइत्यस्यइत्यत्रैवाक्षिप्तःश्लेषोभवेदित्यग्रेतनेनान्वयः ए

तत्रसमासोक्तिरभंगश्लेषइतिसर्वेषामभिमतमेव एवमन्यत्रापिगूढश्लेषेध्वनिबुद्धिर्नकार्या यथावा रम्याइतिप्राप्तवतीःपताकारागं विविक्ताइतिवहंतीः यस्याममसेवतनमद्वलीकाः समंवधूभिर्वलभीर्युवानः अत्रद्वितीयांतविशेषणसमर्पितार्थांतराणांनशब्दसा मर्थ्येनवधूभिरन्वयः विभक्तिभेदात् नचविभक्तिभेदेपितदन्वयाक्षेपकंसाधर्म्यमिहनिबद्धमस्ति यतः एतस्मिन्नधिकपयःश्रियंवहं त्यःसंक्षोभंपवनभुवाजवेननीताः वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यंदधतिगिरांमहासरस्यः इत्यत्रैवाक्षिप्तश्लेषोभवेत् सममित्येतत्तुक्रियाविशेषणंसहार्थत्वेनाप्युपपन्नंवधूषुश्लिष्टविशेषणार्थान्वयात्साकृद्भागप्रतीतेसाम्यंनालंबते ((तस्मिन्निति तत्रैव

रैवतकगिरिवर्णनं एतस्मिन्गिरौमहत्यः सरस्यः वाल्मीकेर्मुनेर्गिरांसाधर्म्यंसादृश्यंदधतिधारयंति किंभूतानांगिरां अरहितौसंबद्धौरामलक्ष्मणौयासु तथाभूतानां सरसीपक्षे अरहिताःसंयुक्ताःरामाः पतयोयासांतथाभूतालक्ष्मणाः सारसवनितायासुताइति किंभूताःसरस्यःअधिकांजलशोभांवहंत्यः पवनसं भूतेनवेगेनसंक्षोभंतरंगाकुलत्वंनीताःप्रापिताः वाल्मीकिगिरस्तु अधिकाःकपयोयासुताः पवनभुवाहनूमतावेगेननिजेनसंक्षोभमुद्धटत्वंप्रापिताइति न न्वत्रापिसममित्यस्यतुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबंधोस्तीतिकुतोनश्लेषाक्षेपस्तत्राह सममिति द्राक्शीघ्रंसाम्यार्थसाम्यार्थकत्वे तथाचानुपपत्यभावात्तन्मूलकआ क्षेपोनसंभवतीतिभावः ॥

कथंतर्हितदवगमस्तत्राह अर्थसौंदर्येति विशेषणानांवधूभिरन्वयेचमत्कृतेरनुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यग्रह इतिभावः तदनुश्लेषानुसंधानानंतरं तद्बलात् श्लेषबलात् साधर्म्यार्थेति साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः अर्थसाम्याभावेपिसकलकलंपुरमेतज्जातंसंप्रतिसुधांशुबिंबमिवेत्यादिवच्छब्द साम्यस्यसंभवादितिभावः एवकारेणव्यंग्यत्वव्यवच्छेदः तत्रतयोर्मध्ये शब्देति जतुकाष्ठन्यायेनशब्दयोरेव श्लिष्टत्वादितिभावः अर्थेतिश ब्दाभेदादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेवश्लिष्टत्वादितिभावः केचित् अलंकारसर्वस्वकारादयः उभयमपीति सभंगाभंगश्लेषद्वयमपीत्य

तस्मादर्थसौंदर्यबलादेवतदन्वयानुसंधानमितिगूढश्लेषः तदनुतद्बलादेवसमशब्दस्यसाधर्म्यार्थकल्पनमितिवाच्यस्यैवोपमालं कारस्यागमयमित्यलंप्रपंचेन॥ तस्मात्सिद्धंश्लेषत्रैविध्यं एवंचश्लेषःप्रकारांतरेणापिद्विविधःसंपन्नः उदाहरणगतेषुअब्जकी लालवाहिनीपत्यादिशब्देषुपरस्परविलक्षणंपदभंगमनपेक्ष्यानेकार्थक्रोडीकारादभंगः सर्वदोमाधवःपायात्सयोगंगांहरिणाहितसत्कि नेत्यादिशब्देषुपरस्परविलक्षणंपदभंगमपेक्ष्यनानार्थक्रोडीकारात्सभंगःश्लेषइति तत्रसभंगश्लेषःशब्दालंकारः अभंगश्लेष स्त्वर्थालंकारइतिकेचित् उभयमपिशब्दालंकारइत्यन्ये उभयमप्यर्थालंकारइतिस्वाभिप्रायः एतद्विवेचनंतुचित्रमीमांसायांद्रष्टव्यं।

र्थः शब्दस्यपरिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांतद्गतत्वावधारणादितिभावः अन्ये मम्मटभट्टाः नन्वभिप्रा ॥ अप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सा यस्यार्थालंकारमध्यकथनादवगतस्यापिविशेषतः कथनमंतरेणकथमुपपत्तिरित्याशंक्याह एतदिति यद्यप्युत्प्रेक्षाग्रंथानंतरंचित्रमीमांसानुका पिदृश्यतेतथाप्ययमाशयउन्नीयतेचमत्कारेर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्वमिति अनुप्रासयमकादेस्तुनचमत्कारेर्थमुखप्रेक्षित्वमितिनतेषामर्था लंकारत्वमपितुशब्दवैचित्र्यात् शब्दालंकारत्वमेवेति इत्यलंकारचंद्रिकायांश्लेषप्रकरणम् अप्रस्तुतेति सा अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्रया प्रस्तुत

माश्रयः प्राधान्येनतात्पर्यविषयो यस्यास्तथाभूता प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रसंशेत्यर्थः एकइति कृती कुशलः शकुंतेषुपक्षिषुमध्येयश्चात कः शक्रादिंद्रादन्यंनयाचतइत्यर्थः कार्येइतिकार्येप्रस्तुतेसतितदन्यकारणस्यवचःप्रतिपादनं निमित्तेकारणेप्रस्तुतेसतितदन्यस्यकार्यस्य एवं सामान्येप्रस्तुतेसति तदन्यस्यविशेषस्यविशेषेप्रस्तुतेसतितदन्यस्यसामान्यस्यतुल्येप्रस्तुतेतदन्यस्यतत्सदृशस्येत्यर्थः। अन्यशब्दस्यप्रतिसंबं

एकःकृतीशकुंतेषुयोन्यंशक्रान्नयाचते यत्राप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनंप्रस्तुतवृत्तांतावगतिपर्यवसायितत्राप्रस्तुतप्रशंसालंकारः अप्रस्तुत वृत्तांतवर्णनेनप्रस्तुतावगतिश्चप्रस्तुताप्रस्तुतयोःसंबंधेसतिभवतिसंबंधश्चसारूप्यंसामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावोवासंभवति त त्रसामान्यविशेषभावेसामान्याद्विशेषस्यविशेषाद्वासामान्यस्यावगतौद्वैविध्यं कार्यकारणभावेपिकार्यात्कारणस्यकारणाद्वाकार्यस्या वगतौद्वैविध्यं सारूप्यात्तुएकोभेदइत्यस्याःपंचप्रकाराः यदाहुः कार्येनिमित्तेसामान्येविशेषेप्रस्तुतेसति तदन्यस्यवचस्तुल्येतुल्यस्येति
च चपंधेति तत्रसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं एकःकृतीति अत्राप्रस्तुतचातकस्यप्रशंसा प्रशंसनीयत्वेनप्रस्तुतेतत्सरूपेक्षुद्र भ्योयाचनान्निवृत्तेमानिनिपर्यवस्यति यथावा ओबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितोमृगपतेःपदवींयदिश्वा मत्तेभकुंभतटपाट नलंपटस्यनादंकरिष्यतिकथंहरिणाधिपस्य अत्रश्वुनकस्यनिंदानिंदनीयत्वेनप्रस्तुतेतत्सरूपेकृत्रिमवेषव्यवहारादिमात्रेणविहृत्ता भिनयवतिवैधेयेपर्यवस्यति ९ धिपरत्वात्तत्सरूपे तत्सदृशे आबद्धेति आबद्धाःयाःकृत्रिमाःसटाःस्कंधलोमानितैर्जटिलाव्याप्ताअंसभित्तिः स्कंधदेशोयस्यैवंभूतःश्वाश्वुनकःमृगपतेःसिंहस्यपदवींस्थानंयद्यारोपितः तादृशसटायुक्तत्वेनसिंहसाम्यंप्रापितइत्यर्थः तथापिमत्तानामिभानांगजानां कुंभतटस्यपाटनेविदारणेलंपटस्यव्यसनिनोहरिणानामधिपस्यनादंसिंहनादंकथंकरिष्यतीत्यर्थः अभिनयवतिअनुकुर्वतीतिसप्तम्यंतं वैधेये मूर्खे मूर्खेवै

कुवलयानंदः

अंतरिति छिद्राणि रंध्राणि दोषस्थानानि च कंटकाः शूकाः खलाश्च भंगुराः भंगशीलाः गुणाः सौभाग्याद्यः तेतवश्च अत्र स्तुतिनिंदोदासीनस्वरूपाख्यानमा
त्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः एवंचेति उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य निरूपत्वे सतीत्यर्थः विधायेति येनराः मनुष्याः सक्रो
धैः रोशत्रौ वैरं विधायोदासीना भवंति तेकक्षेतृणेउदर्चिषमग्निं निक्षिप्य अभिमारुतं पवनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वतीत्यर्थः सौहार्देति सौहार्दानि मैत्राण्ये

यथावा अंतश्छिद्राणि भूयांसि कंटका बहवो बहिः कथं कमलनालस्य माभूवन्भंगुरा गुणाः अत्र कमलनालवृत्तांतकीर्त्तनं तत्स्वरूपे वहिः
खलेषु जाग्रत्सु भ्रातृपुत्रादिभिरंतः कलहं कुर्वाणे पुरुषे पर्यवस्यति एवंचलस्यलक्षणयोः प्रशंसाशब्दः स्तुतिनिंदास्वरूपाख्यानसाधारणे
कीर्त्तनमात्रपरो द्रष्टव्यः सामान्यनिबंधना यथा विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतं अत्र प्रागेव सा
मर्षे शिशुपाले रुक्मिणीहरणादूरं रूढीकृतवता कृष्णेन तस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति वक्तव्येऽर्थे प्रस्तुते तत्समर्थनार्थं सामान्यमभिहितं य
थावा सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषां परीक्षमिति कोप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः अत्र यदि त्वं प्रत्यक्षमिव परोक्षेपि ममहितमाचर
सि तदा त्वमुत्तमः सुहृदिति विशेषवक्तव्यत्वेन प्रस्तुते सामान्यमभिहितं विशेषनिबंधना यथा अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमा मृगलांछनः केस
री निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये माहूंवदूषणपरे पूर्वप्रस्तावानुसारेण क्रूर एव ख्यातिभाग्भवति न तु मृदुरिति सा
मान्ये वक्तव्ये तत्समर्थनार्थमप्रस्तुतो विशेषोऽभिहितः एवं वृहत्कथादिषु सामान्यतः कंचिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथा विशेषोदा
हरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या कारणनिबंधना यथा १ वस्त्वर्णरेखा इति रूपकम् तासां परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति संज्ञितः कोप्यः
स्तीत्यन्वयः अंकेति मृगलांछन इत्युच्यत इति शेषः निष्ठुरं क्षिप्तानि निरस्तानि मृगयूथानि येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिप इत्युच्यत इति च शेषः ॥ २ ॥

कु॰नं॰ च॰टी॰ ५८

हृतेति धृतो गंभीरायां खन्यां गर्ते खस्याकाशस्य नीलिमा येनेति मंडलविशेषणम् आश्रित्येति हे देवप्रतिमासंभिन्ना अमृतद्युतयश्चंद्रास्ते विष्णोः पद
माकाशमेव पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनतं संपन्नं दिव्यपदस्याभिमुख्यं लं एषामेवं भूताः संतस्त्वदास्यरूपेसु हृदि मित्रे नूनं लावण्यस्वरूपमयपुण्यस्य

हृतसारमिवेंदुमंडलं दमयंतीवदनाय वेधसा कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगंभीरखनीरखनीलिम अत्राप्राकरणिकेंदुमंडलगतत्वयो
त्प्रेक्ष्यमाणेन दमयंतीवदननिर्माणार्थसारांशहरणेन तत्कार्यरूपं वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयंतीवदनगतत्वोकोत्तरसौंदर्यं प्रतीयते। यः
पश्चाद्रदशद्धर्थः पद्मसुखावदासोनबानुवर्ती। ४ ॥ इति

त्प्रेक्ष्यमाणेन दमयंतीवदननिर्माणार्थसारांशहरणेन तत्कार्यरूपं वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयंतीवदनगतत्वोकोत्तरसौंदर्यं प्रतीयते। यः
याव मदीयवरदराजस्तवे आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते देहक्षयोपनतदिव्यपदाभिमुख्याः लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदित्वदास्ये विन्य
स्ययांति मिहिरं प्रतिमासभिन्नाः अत्राप्राकरणिकचंद्रकर्तृकत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्यपुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमनंतको
टिचंद्रलावण्यशालित्वं अनन्यमुखसाधारणं भगवन्मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते तथाहि चंद्रस्तावन्मंत्रलिंगाद्बुद्धिसृष्ट्या
भ्यामभेदेपि भेदाध्यवसायाद्वा प्रतिमासंभिन्नत्वेन वर्णितः तेनातीताश्चंद्रा अनंतकोटय इति लब्धं कालस्यानादित्वात्सर्वेषां चैतेषा
माकाशसमाश्रयणश्लेषमहिम्ना भगवच्चरणसमाश्रयत्वेनाध्यवसितं भगवच्चरणप्रपन्नानां च देहक्षयोपस्थितौ परमपदप्राप्त्य
भिमुख्यं तदानीमेव स्वसुहृद्वर्गे स्वकीयसुकृतस्तोमनिवेशनं ततः सूर्यमंडलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वं श्रुतिसिद्धमिति तदनुरोधेन तेषां देहक्ष
यकालस्यामावास्यारूपस्योपस्थितौ सूर्यमंडलप्राप्तेः प्राक्तनत्वस्य सिद्धपुण्यत्वेन निरूपित स्यलावण्यस्य प्रहाणं निमित्तीकृत्य तेस्य
चंद्रसादृश्यस्वरूपोपचरिततत्सौहार्दं वतिभगवन्मुखेन्यसन्मुखेक्षित ॥ निचयं विन्यस्य मिहिरं सूर्यं प्रतियांतीत्यन्वयः मंत्रलिंगादिति नवो राम
नवो भवति जायमान इत्यादिमंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः मंत्रस्यमानांतरसिद्धार्थानुवादकत्वादाह रद्धेति श्रुतीति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः ४८

सुकृतमुपयंति अप्रियादुष्कृतमिति कौषीतकी श्रुतिः स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति स वायुमागच्छति स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति च श्रुतौ स आदित्यमागच्छतीत्यनंतरं स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इति श्रुतौ शारीरकेति शरीरे भवः शारीरः स एव शारीरक आत्मा तत्प्रतिपादकेत्यर्थः अर्थवशात् प्रयोजनवशात् पूर्वपापादित्यागाभावेः चिरा

यद्यपि सुहृद्द्रुहृत्वे तावदल्पपुण्यसंक्रमो भवति तथापि अत्र सुहृदित्येकवचनेन भगवन्मुखमेव चंद्रस्य सहृद्भूतं न मुखांतराणि चंद्रसादृश्यगंधस्याप्यस्येदानीति भगवन्मुखस्येतरमुखेभ्यो व्यतिरेको पि व्यंजितः ततश्च तस्मिन्नेव सर्वेषां स्वस्वयावल्लावण्यविन्यसनोत्प्रेसपेन प्राग्वर्णितः प्रस्तुतोर्थः स्पष्टमेव प्रतीयते यद्यपि श्रुतौ सूर्यमंडलप्राप्त्यनंतरभाविविरजानदीक्रमणानंतरमेव सुहृत्सुकृतसक्रमणं श्रूयते तथापि शारीरकशास्त्रे तस्यार्थवशात् प्राग्भावः स्थापित इति तदनुसारेण विन्यस्य मिहिरं प्रति प्रांतीत्युक्तं कार्यनिवंधनाय यथा नाथ त्वदंघ्रिनखधावनतोयलग्नास्तत्कांतिलेशकणिका जलधिं प्रविष्टाः ता एव तस्य मथनेन घनीभवंत्यो नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः भगवत्पादाम्बुजक्षालनरूपायां दिव्यसरित्यलक्तकरसादिवल्लग्नानां तया सह समुद्रं प्रविष्टानां तन्नखकांतिलेशकणिकानां परिणामतया संभाव्यमाने समुद्रनवनीतपदवाच्येन चंद्रेण कार्येण तन्नखकांत्युत्कर्षः प्रतीयते १९ द्विमार्गप्राप्तिपू

र्वकब्रह्मप्राप्तेरसंभवेन पाठक्रमस्य आर्थक्रमेण बाधादिति भावः स्थापित इति सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्य इति तार्तीयाधिकरणे सिद्धांतित इत्यर्थः नाथेति हे नाथ विष्णो त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गंगारूपे लग्नाः तेषां नखानां कांतिलेशकणिकाः समुद्रं प्राप्ताः ता एव च कणिकास्तस्य जलधेर्मथनेन टि सांद्रतां प्राप्ता नूनं समुद्रसंबंधिनवनीतस्य चन्द्रस्य पदं प्राप्ताः चंद्ररूपेण परिणता इत्यर्थः तया तद्द्वारेण तदित्यनंतरं हेतुरिति शेषः तद्धेतुर्नखकांत्युत्कर्ष इ

कु॰ नं॰ अस्याश्चेदिति अस्याः कामिन्या गतिसौकुमार्ये दृष्टं चेदित्यध्याहारेणान्वयः एवं संलापो भाषणं यदि श्रुतस्तदा परभृतैः कोकिलैर्वाचं यमच्छतीति तथा
चं॰ टी॰ तस्य भावो मौनमेव व्रतं साध्यत्तां अकठोरतामार्दवं यदि दृश्यते तदा सा प्रसिद्धा मालती दृषत्प्रायैव पाषाणतुल्यैव लसतइति कांतिर्दृष्टा चेन्नद्राकमला
४९ लक्ष्मीः काषायं वस्त्रमालंबतामाश्रयतु किमत्र बहुनोक्तेनेत्यन्वयः गत्यादिषु गतिसौंदर्यादिषु संभाव्यमानानि उत्प्रेक्षमाणानि पूर्वोदाहरणोद्रलक्षण्य
माह एतानीति कार्याणीत्यर्थः लज्जेति तिरश्चां पश्वादीनां चेतसि यदि लज्जा स्यात्तदा चमर्यः गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्याः स्तन्त्र्यां रमणीयं केशपाशं प्र

यथा वा अस्याश्चे द्युतिसौकुमार्यमधुना हंसस्य गर्वैरलं संलापो यदि धार्यतां परभृतैर्वाचंयमत्वव्रतं अंगानामकठोरता यदि दृषत्प्रायैव सा
सा मालती कांतिश्चेत्कमला किमत्र बहुना काषायमालंबतां अत्र नायिकागतिसौकुमार्यादिषु वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतेषु हंसादिगत गर्वशांत्या
दिरूपाणि औचित्येन संभाव्यमानानि कार्याणि अभिहितानि एतानि च पूर्वोदाहरण इव न वस्तुकार्याणि किंतु तन्निरीक्षणकार्याणि लज्जा
तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं — पर्वतराजपुत्र्याः तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य इति उदाहरणांतरे तथैव स्प
ष्टं अंगानामकठोरतेति तृतीयपादे तु वर्णनीयांगसौकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपि नार्थाक्षेप्यं मालतीकठोरत्वे विवक्षितं प्रतिप्र
योगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्यत्वात् किंतु लहुदैरेव इदमपि त्वदंगमार्दवे दृष्टे इत्याद्युदाहरणांतरे तथैव स्पष्टं ॥ समीक्ष्य बालाः के
शाः प्रियाया सोंताः तथा तत्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव अर्थाक्षेप्येति दृषत्प्रायत्वरूपार्थाक्षिप्तेत्यर्थः इदमपि अप्रस्तुतवृत्तेः
कार्यत्वमपि अपि ना प्रस्तुतवृत्तेः कारणत्वं प्रागुक्तं समुच्चीयते त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरतेति तुल्ययो राम॰
गितायां प्रागुदाहृतं ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते नचोदाहृतेषु तत्संभवः ४९

मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयेव दर्शितत्वात् एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्त
स्याकारणत्वादित्यत आह अर्थस्येति अयमाशयः अर्थस्याप्रस्तुतत्वे स्फुतरां तद्धुद्देरप्रस्तुतत्वात्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वाशासंभवः अर्थत्वस्य
प्रयोजनाभावेन लक्षणे अनिवेशाद्व्यावर्तकत्वाच्च नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वाशस्यासंभवः स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेपि ज्ञातस्य हेतुत्वादिति ननु गतिसौंद
र्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि तदभावेपि ज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति तदतिरेके तस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुत

अर्थस्य कार्यत्वइवबुद्धेः कार्यत्वेपि कार्यनिबंधनत्वं न हीयत इति एतादृशान्यपि कार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः
वस्तुतस्तु तदतिरेकेपि न दोषः न ह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंचविध एव संबंध इति नियंतुं शक्यते संबंधांतरेष्वपि तद्दर्श
नात् यथा तापत्रयौषधवरस्य तव स्मितस्य निश्वासमंदमरुता निबुसीकृतस्य एते कडंकरचया इव विप्रकीर्णा जैवातृकस्य किरणा ज
गति भ्रमंति अत्र ह्यप्रस्तुतानां चंद्रकिरणानां भगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधधान्यविशेषकडंकरचयत्वोत्प्रेक्षणेन भगवन्मंदस्मितः
स्य तत्सारतारूपः कोप्युत्कर्षः प्रतीयते न च धान्यकडंकरचययोः कार्यकारणभावादि संबंधोस्ति अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि संबंधांतर
माश्रयणीयमेव एवमुपमानोपमेययावाश्रित्य तत्रकविकल्पितकार्यकारणभावनिबंधने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते ततोन्यत्रापि दृश्यते ।

प्रशंसाया अतिरेके प्रकारपंचकाधिक्ये तापेति हे हरे तव निश्वासरूपमंदमारुतेन निबुसीकृतस्य बुसरहितीकृतस्य स्मितरूपस्य आध्यात्मिकादिता
पत्रयौषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णाः कडंकरचया बुससमूहा इवैते जैवातृकस्य चंद्रस्य किरणा जगति भ्रमंतीत्यन्वयः तत्सारतारूपः किरणसारतारूपः ए
वमिति हृतसारमित्युदाहरणे चंद्रवदने उपमानोपमेयपदार्थावाश्रित्य चंद्रसारांशहरणस्यसतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं कारणत्वं एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यं

कालिंदीति। नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोयं तत्र यमुनाभ्रांत्या समुद्रेण कालिंदीत्युक्ते कोपात्साकूतं नर्मदाया उत्तरं हे कुंभोद्भव अगस्त्यमुने ब्रूहीति ततः पुनः
समुद्रस्य प्रतिवचनं अहं जलधिर्भवामि मम शत्रोर्नाम कस्माद्धेतोर्गृण्हासीति सा पुनराह नर्मदाहमित्यादि ततः समुद्रः पुनराह तर्हि कुतो मालिन्यमनुभवसी
ति सा पुनराह मिलत्कज्जलैर्मालवदेशांगनानां नेत्राम्बुभिरिति ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः कुंतलदेशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति ॥

यथा कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भव जलधिरहं नाम गृण्हासि कस्माच्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः मालिन्यं तर्हि कस्मादनु
भवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्रांभोभिः किमासां समजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः अत्र किमासां समजनीति मालवीनां तथारोदन
स्य निमित्ते पृष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय कुपितः कुंतलक्षोणिपाल इति तत्कारणमभिहितमिति कारणनिबंधना मालवान्
तिप्रस्थितेन कुंतलेश्वरेण किं तेनाशिना इति पृष्टे तद्धानंतर भाविजलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहितमिति अत्रैव कार्यनिबंध
नापि पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दः अस्यामार्थ इति भेदः प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः किं भृंग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेद्धया
यत्र प्रस्तुते वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुतांकुरालंकारः उत्तरार्द्धमुदाहरणं इह प्रियतमेन साकमुद्याने विहरंती
काचिद्भृंगं प्रत्येवाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं ॥ ९ इत्यलंकारचंद्रिकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ ॥ प्रस्तुतेनेति प्रधानभूत प्रस्तुतां
तराभिव्यंजकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतांकुरालंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुर इवांकुर इति व्युत्पत्तेः किमिति हे भ्रमर मालत्यां विद्यमानायां कंटकेद्ध
या कंटकव्याप्तया केतक्या किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तांतेन मयि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्वेगकारिण्या परवनितयेति नायकवृत्तांतः प्राधान्येन प्र
स्तुतोऽभिव्यज्यते कथमिह भृंगवृत्तांतस्य प्रस्तुतत्वं तत्राह इहेति तथा च भृंगसंबोध्यकत्वात्तद्वृत्तांतोपि प्रस्तुत इति भावः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अनामंत्रणीयामंत्रणेन संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेनवाच्यासंभवात् भृंगसंबोध्यकवाच्यार्थासंभवात् कस्त्वमिति शाखोटकतरुंप्रतिकस्यचित्पथिक
स्यप्रश्नोक्तिः कथयामीत्याद्युत्तरं वैराग्यादिववदसीतिपुनःप्रश्नः साधुविदितमितिशाखोटकस्योत्तरं कस्मादिदंवैराग्यमितिपुनःप्रश्नः कथ्यतइ
तिपुनरुत्तरंप्रतित्वाथशाखोटकआह वामभागेनोपलक्षितोत्रवटोस्ति तंपांथोजनः सर्वात्मनासमितत् पत्रच्छोयादिभिःसेवते आश्रयतिममपुनर्मा

नचानामंत्रणीयामंत्रणेनवाच्यासंभवादप्रस्तुतमेववाच्यमिहस्वरूपप्रस्तुतावगतयेनिर्दिष्टमितिवाच्यम् मौग्ध्यादिनाभृंगादावप्या
मंत्रणस्यलोकेदर्शनात् यथा कस्त्वंभोःकथयामिदैवहतकंमांविद्धिशाखोटकंवैराग्यादिववक्षिसाधुविदितंकस्मादिदंकथ्यते वामे
नात्रवटस्तमध्वगजनःसर्वात्मनासेवतेनच्छायापिपरोपकारकरिणीमार्गस्थितस्यापिमे इत्यत्रचेतनाप्रश्नोत्तरव्यक्तियेगामंत्रणस्या
त्यंतमसंभावितत्वाभावात् एवंप्रस्तुतेनवाच्यार्थेनभृंगोपालंभरूपेणवंध्यायाःकुलवध्वाःसौंदर्याभिमानशालिन्याःक्रूरजनपरिवृ
त्तिदुःप्रधर्षायांपरवनितायांविटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदायांवेश्यायांवाकेटकसंकुलकेतकीकल्यायांप्रवर्तमानेप्रियतमंप्रत्यु
पालंभोद्योत्यते यथावा अन्यासुतावदुपमर्दसहासुभृंगलोलंविनोदयमनःसुमनोलतासु बालामजातरजसंकलिकामकालेव्यर्थं
कदर्थयसिकिंनवमल्लिकायाः अत्राप्युद्यानमध्येचरंतंभृंगंप्रत्युपालंभइतिवाच्यार्थस्यापिप्रस्तुतत्वं ११ गेस्थितस्यापिनच्छायापिपरोपका

रसंपादिकेतिभूताधारत्वादितिभावः वामेनेति मार्गेतिचश्लिष्टं अत्यंतं आरोपेणापि परवनितायामिति वेश्यायामितिचविषयसप्तमीतद्विषयइत्यर्थः वि
टानांसर्वस्वस्यापहरणेयः संकल्पस्तेनदुःप्रापेतिवेश्याविशेषणं अन्येति हेभृंग अन्यासूपमर्दक्षमासुसुमनसांपुष्पाणांलतासुतावत्यावत् नवम
ल्लिकायाः कलिकासंजातरजस्काभवति लोलंचपलंमनोविनोदय लोलमितिक्रियाविशेषणंवा नवमल्लिकायालताविशेषस्यबालामभिनवांअसं

T

जातरजस्कां कलिकामकाले व्यर्थं किमिति कदर्थयसि पीडयसीत्यन्वयः रजः पुष्परजः स्त्रीणां रेतश्च शृण्वतीति एतद्वचनं शृण्वति सतीत्यर्थः कोशेति इयं नलिनी कमलिनी कोशद्वंद्वं मुकुलयुगलं कोदंबस्य हंसस्य च च्चास्तं कृतस्तनं दधाति धत्ते तथेयं चूतस्याम्रस्य लता नूतनं पल्लवं पुंरूपैः कोकिलैरास्वादितं चर्वितं धत्ते इति दीर्घिकाया वाप्यास्तटे मिथः परस्परं सखीजनस्य वच आकर्ण्य सा प्रस्तुतानायिका कमलमुकुलाम्रपल्लवव्याजेनेता

इदं च प्रौढांगनासु सतीषु बालिकां रतये क्लेशयति कामिनि शृण्वति कस्याश्चिद्विदग्धाया वचनमिति तं प्रत्युपालंभो द्योत्यते यथा वा कोशद्वंद्वमियं दधाति नलिनी कादंबचंचूक्षतं धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितं इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे चैलांतेन तिरोदधे स्तनतटं बिंबाधरं पाणिना अत्रेयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेन दीर्घिकायास्तट इत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं प्रस्तुतांतरद्योतनं चोत्तरार्द्धे स्वयमेव कविना विष्कृतं अत्रोदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः । अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थोऽप्रस्तुतत्वादवर्णनीय इति तत्राभिधाया अपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायां पर्यवसितायामर्थसौंदर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति वस्तुतस्त्वयमप्यलंकार एव न ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चित्रमीमांसायां तृतीयोदाहरणस्य त्वलंकारत्वे कस्यापि न विवादः उक्तं हि ध्वनिकृता शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यंग्योऽर्थः कविना पुनः यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरिति एतान्यपि सारूप्यनिबंधनान्युदाहरणानि ॥ मदीयस्तनाधरक्षतवृत्तांतं कथयंतीति ज्ञात्वा चैलस्य वस्त्रस्यांतेन प्रांतेन स्तनतटं तिरोदधे बिंबरूपमधरं च पाणिना तिरोदधे आच्छादितवतीत्यन्वयः अन्यापदेशेति अन्यस्यापदेशो मिषं यत्र तादृशमित्यर्थः तदीयमेव ग्रंथं दर्शयति अप्रस्तुतेत्यादि व्यवस्थापितमिति प्रस्तुतत्वेऽपि मुख्यतया तात्पर्याभावात्तत्राप्यभिधापर्यवसानाभावादितिभा

प्रस्तुतत्वलंभनेनप्रस्तुतत्वप्राप्त्या रात्रिरिति हेविलोचनेशिवाकल्याणरूपाकाचनअनिर्वचनीयप्रभावारात्रिः शिवरात्रिरित्यर्थः सन्निधत्तेसंनिहिताभवति अतः युवांअप्रमत्तेजाग्रतंजाग्रद्रूपेभवतं कुतस्तत्राह युवयोः सकाशेसमीपेअचिरेणसमानधर्मासदृशः सखाकश्चिद्भविष्यतितत् तीयंलोचनंभालेभविष्यतीत्यर्थः तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेहेतुः तच्चवर्ण्यत्वे तद्वाच्यं उदाहृतकाव्यवाच्यं एवंचैकदेश्येकदेशभावसंबंधनिबंधनत्वमत्रदर्शितं वहंतीति भगवत्याःसीमंतवर्णनमिदं अयिशिवेतवसीमंतसरणिः नःक्षेमंतनोत्वित्यन्वयः कीदृशी सिंदूरंवहंती किमिव

संबंधान्तरनिबंधनान्यपिकथंचिद्वाच्यव्यंग्ययोः प्रस्तुतत्वनिबंधनेनोदाहरणीयानि दिङ्मात्रमुदाह्रियते रात्रिः शिवाकाचनसन्निधत्तेविलोचनेजाग्रतमप्रमत्ते समानधर्मायुवयोः सकाशेसखाभविष्यत्यचिरेणकश्चित् अत्रशिवसारूप्यमिवतदेकदेशतयातद्वाच्यंललाटलोचनमपिशिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेनवर्णनीयमितितन्मुखेनकृत्स्नशिवसारूप्यंगम्यं यथावा वहंतीसिंदूरंप्रबलकबरीभारतिमिरत्विषांवृन्दैर्बंदीकृतमिवनवीनार्ककिरणं तनोतुक्षेमंनस्तववदनसौंदर्यलहरीपरीवाहस्रोतःसरणिरिवसीमंतसरणिः अत्रवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतायाः सीमंतसरणेर्वदनसौंदर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेनपरिपूर्णतटाकवत्परीवाहकारणीभूतास्वस्थानेअमांती वदनसौंदर्यसमृद्धिः प्रतीयते सापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैव यथावा अंगासंगिमृणालकांडमयतेभृगावलीनांरुचंनासामौक्तिकमिंद्रनीलसरणिश्वासानिलाद्धाहते॥ ९ प्रबलानांकेशपाशरूपांधकारदीप्तीनांसमूहैर्बंदीकृतंबालार्ककिरणमिवसरणिः केवलवद्दनसौंदर्यलहरीणांपरीवाहरूपास्रोतसः सरणिरिवेति परीवाहोजलनिर्गममार्गः जलोच्छ्वासाःपरीवाहाइत्यमरः अंगेति विरहसंतापवर्णनं अंगसंबद्धं मृणालकांडं भृंगेभ्योविशेषरहितांतत्समांरुचंकांतिमयतेप्राप्नोति तापातिशयेनमलिनीभावात् नासामौक्तिकंश्वासानिलादत्युष्णाद्धेतोरिंद्रनीलमणेःपदवीं

कु॰नं॰ तथाकुचयोर्दत्तानिहितेयंहिमवालुकाकर्पूरंक्षणंदीपरूपतांधत्ते एवंकरतलेधारारूपेणसिक्तंजलंतत्प्राय : पिंडपतितजलवत्संलीयतेतापातिश
चं॰टी॰ यात् शोषंप्राप्नोतीत्यर्थः उदाहरणद्वयेपिकार्येनिबंधनत्वंव्यक्तं नतत्रापमिति द्वयोरपिवाच्यत्वादितिभावः अयमित्युपलक्षणं अप्रस्तुतप्रशंसापि
५२ नितिबोध्यम् किंकृतस्तर्हितत्रचमत्कारोऽतआह किंत्विति परीति. रत्नावल्यांस्वविरहातुरायाः सागरिकायाः शयनमुपगतस्यराज्ञइयमुक्तिः दृ
ष्टं बिसिनीपत्ररचितंशयनंकृशांग्याःसंतापंवदत्यनुमापयति किंभूतं पीनस्तनजघनसंगादुभयतऊर्ध्वाधोभागयोः परिम्लानं तनोःकृशस्य

दत्तेयंहिमवालुकापिकुचयोर्धत्तेक्षणंदीपतांतत्प्रायः पतितांबुवत्करतलेधारांबुसंलीयते अत्रनायिकायाविरहासहत्वातिशयप्रक
टनायसंतापवत्कार्याण्यपिमृणालमालिन्यादीन्यपिवर्णनीयत्वेनविवक्षितानीतितन्मुखेनसंतापोवगम्यः यत्रकार्यमुखेनकारण
स्यावगतिरपिश्लोकेनिबद्धानतत्रायमलंकारःकिंत्वनुमानमेव यथा परिम्लानंपीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतःप
रिमिलनमप्राप्यहरितं इदंव्यस्तन्यासंप्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैःकृशांग्याःसंतापंवदतिनलिनीपत्रशयनं पर्यायोक्तंतुगम्यस्यवचो
भंग्यंतराश्रयं नमस्तस्मैकृतोयेनमुधाराहुवधूकुचौ यदेवगम्यंविवक्षितंतस्यैवभंग्यंतरेणविवक्षितरूपादपिचारुतरेणकेनचि
द्रूपांतरेणाभिधानंपर्यायोक्तम् १ मध्यस्यपरिमिलनंसंघर्षमप्राप्यअंतर्मध्यभागेहरितवर्णंएवंप्रकर्षेणशिथिलयोर्भुजयोराक्षेपैश्चवलनैश्च
व्यस्तःविषमीकृतोन्यासोरचनायस्यतादृशमिति इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रस्तुतांकुरप्रकरणम् ननुप्रस्तुतकार्याभिधानमुखेनकारणस्यगम्यत्वमपिप्र
स्तुतांकुरविषयश्चेत्किंतर्हिपर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह पर्यायोक्तमिति वचःप्रतिपादनंभंग्यंतराश्रयम् भंग्यंतरप्रकारकं लक्षणंपरिष्कुरुते पदे गुरु
वेति तथाचविवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेनचारुतरेणरूपेणव्यंग्यस्याभिधानंपर्यायोक्तमितिलक्षणं पर्यायेणभंग्यंतरेणोक्तमभिहितंव्यंग्यंयत्रेतिसु

लक्षणेस्वपदंव्यंग्यपरं नचव्यंग्यस्यैववाच्यत्वंनिष्फलंविरुद्धंचेतिवाच्यं प्रकारभेदात् तदुक्तं यदेवोच्यतेतदेवव्यंग्यंयथातुव्यंग्यंनतथोच्यतइति चारुतरेणेतिविशेषणात् नमोराहुशिरश्छेदकारिणेदुःखहारिणेइत्यत्रनपर्यायोक्तप्रसंगः स्वासाधारणरूपेणवासुदेवत्वेन यत्तुराहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यंग्यमादायैवपर्यायोक्तंवक्तुमर्हं नतुविशेषणसामर्थ्यलभ्यं वासुदेवत्वमादायेति तदयुक्तं राहुशिरश्छेदकारित्वस्यवाच्यसिद्ध्यंगत्वेनतेनापिविवक्षितंव्यंग्यंप्रधानभूतंवासुदेवत्वंतदादायैवतत्कथनौचित्यात् राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणे हरयेनमइत्यत्रतुराहुशिरश्छेदकारित्वमेव

उत्तरार्द्धमुदाहरणं अत्रभगवान्वासुदेवःस्वासाधारणरूपेणगम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेनरूपांतरेणसएवाभिहितः लोकंपश्यतियस्यांघ्रिःसयस्यांघ्रिंनपश्यति ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्याविश्वगुरोस्तव अत्रगोतमः पतंजलिश्चस्वासाधारणरूपाभ्यांगम्यौरूपांतराभ्यामभिहितौ यथावा निवेद्यतांहंतसमापयंतौशिरीषकोषम्रदिमाभिमानं पादौकियद्दूरमिमौप्रयासेनिधि
य त्सतेतुच्छदयंमनस्ते अत्रकिंदूरंजिगमिषेतिगम्यएवार्थोरूपांतरेणाभिहितः यथावा देवंवंदेजलधिशरधिंदैवतासार्वभौमंव्यासप्रष्ठाभुवनविदितायस्यवाहाधिवाहाः ११

विवक्षितंव्यंग्यमितियुक्तंतदादायपर्यायोक्तमितिविभावनीयं लोकमिति यस्याक्षपादस्यांघ्रिलोकंपश्यति अथचसःलोकः यस्यपतंजलेः शेषावतारस्यांघ्रिंनपश्यतिउरगत्वात् ताभ्यांअक्षपादपतंजलिभ्यां अपरिच्छेद्या अनाकलनीया। निवेद्यतामिति नलंप्रतिदमयंत्याउक्तिः तवअल्पदयंमनःकृते शिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयंतौइमौपादौ कियद्दूरपर्यंतंप्रयासेनिधातुमिच्छति हंतखेदे एतन्निवेद्यतांकथ्यतामित्यर्थः देवमिति देवतासार्वभौमंसकलदेवताधीश्वरंदेवंवंदे कीदृशंजलधिरेवशरधिस्तूणंयस्यतथाभूतंत्रिपुरसंहारेशरीकृतस्यविष्णोर्विश्रांतिस्थानत्वात् तथाभुवनेषुविदिताः ख्याताःव्यासः प्रष्ठः अग्रेयेषांतेव्यासप्रमुखावसिष्ठाद्याःयस्यवाहानांवाह

पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसरा इत्यमरः एवमधुरं भुवनं पातालं भूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात् पुष्करमाकाशं पुष्पवाटिका पुष्पस्थानीयचंद्रो द्गमाधारत्वात् शंतमखइंद्रस्तत्प्रमुखा अग्न्यादयः दिक्पालाः शाटीपालनाधिकृताः दिगंबरत्वेन दिशामेवशाटीरूपत्वात् मनोभूश्चंदनतरुः चंदन स्थानीयभस्मसंबंधित्वात् मदनभस्मनाशिवेनांगानामनुलेपनस्य पुराणेषुप्रसिद्धेः अत्रलक्षणं संगमयति अत्रेति व्यवस्थितो विवक्षायांसत्यां अवगम्याः व्यंग्याः विनेयत्वेति शिक्षणीयत्वेत्यर्थः आदिनापातालगुप्तत्वादिपरिग्रहः। अभिहिताइति वाहाद्यधिकृतत्वादिनाव्यासादिप्रतिपत्तौ

भूषापेटीभुवनमधुरं पुष्करं पुष्पवाटीशाटीपालाः शतमखमुखाश्चंदनद्रुर्मनोभूः अत्रयस्यवेदावाहाभुजंगमाभूषणानीत्यादितह्म क्योर्थव्यवस्थितोवेदत्वाद्याकारेणगम्या एववेदादयोव्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारेणाभिहिताः परंतु देवतासार्वभौमत्वस्फुटीकर णायविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनप्रतिपादिताः अत्रालंकारसर्वस्वकृतापिपर्यायोक्तस्यसंप्रदायागतमिदमेवलक्षणमंगीकृतं गम्यस्यापिभंग्यंतरेणाभिधानंपर्यायोक्तमिति चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैवचकारयोराहुवधूजनस्य आलिंगनोद्दामविलासवंध्यंरतो त्सवंचुंबनमात्रशेषमितिप्राचीनंतदुदाहरणंत्वन्यथापाजितराहुवधूगतेनविशिष्टेनरतोत्सवेनराहुशिरश्छेदः कारणरूपोगम्यत इति एवंचगम्यस्यैवाभिधानमितिलक्षणस्यानुपपत्तिमाशंक्याह ९८समानवित्तिवेद्यत्वेनव्यासादिविनेयत्वादेरपितेषामवगमादितिभावः। साक्षा देवव्यासादिविनेयत्वाद्याकारेणकिमितिननिर्दिष्टइत्याशंक्याह परंत्विति यद्यप्युक्तविशेष्यविशेषणभावेपिदेवतासार्वभौमत्वमवगम्यते तथापिस्फु टप्रतिपत्त्यर्थंतद्वैपरीत्यंकृतमित्यर्थः चक्रेति योदेवः सुदर्शनचक्रस्याभिघातेयाप्रसभंआज्ञातयैवराहुवधूजनस्यसुरतोत्सवंआलिंगनस्यउद्दामाउ द्दाएवविलासास्तैर्वंध्यंरहितंचुंबनमात्रावशेषंचकारेत्यन्वयः विशिष्टेन उक्तविशेषणविशिष्टेन एवंच ईदृशोदाहरणयोजनेच अनुपपत्तिमिति ॥ ॥

गम्यस्यराहुशिरश्छेदस्यभंग्यंतरेणानभिधानादव्याप्तिमाशंक्येत्यर्थः अभिधानायोगादिति अयमाशयः अत्रहिराहुशिरश्छेदकारीतिवासुदेवइतिवाव्यंग्यं राहुवधूजनसंबंधितादृशरतोत्सवकारित्वेनप्रकारांतरेणाभिधीयतइतिनवक्तुंशक्यं धर्मिणोवासुदेवस्यप्रक्रांतत्वेनयच्छब्दाभिहितत्वेनचव्यंग्यत्वायोगात् व्यंग्यस्यचराहुशिरश्छेदकारित्वस्यवासुदेवत्वस्यवाधर्मस्यप्रकारांतरेणानभिधानात् तस्मात्पर्यायेणकार्यादिद्वारेणोक्तंगम्यमाक्षिप्तंवेतिलक्षणार्थेइति अभिधानं आक्षेपोव्यंजनंवा पर्यायोक्तमिति क्वचित्पर्यायोक्तइतिपाठस्त्वयुक्तः व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमितिव्याख्यानग्रंथविरोधात् नवि

यद्गम्यंतस्यैवाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारेणैवाभिधानंलक्षणेविवक्षितमितिलक्षणंक्लिष्टगत्यायोजितं लोचनकृतापर्यायोक्तंयदन्येनप्रकारेणाभिधीयतइतीदमेवलक्षणमंगीकृत्यतदुदाहरणेचकार्येणशब्दाभिहितेनकारणंव्यंग्यंप्रदर्श्यतत्रलक्षणंलक्ष्यणामचक्लिष्टगत्यायोजितं वाच्यादन्येनप्रकारेणव्यंग्येनोपलक्षितंसद्यदभिधीयतेतत्पर्यायेणप्रकारांतरेणव्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमितिसर्वोयंक्लेशः किमर्थइतिनविद्मः प्रदर्शितानिहिगम्यस्यैवरूपांतरेणाभिधानेबहून्युदाहरणानिचक्राभिधालप्रसभात्पैवेतिप्राचीनोदाहरणमपिस्वरूपेणगम्यस्यभगवतोरूपांतरेणाभिधानसत्त्वात्संयोजनमेव यत्तुतत्रराहुशिरश्छेदावगमनतत्रप्राशुक्तरीत्याप्रसक्तताकुरएव ॥ यइति यच्छब्दाभिहितस्यापिभगवतोवासुदेवत्वादिनारूपांतरेणव्यंग्यतयायथाश्रुतेबाधकाभावादितिभावः नन्वभिधाविषयेकथंव्यंजनेतिवाच्यं वासुदेवत्वादिनाप्रतीयमानेभगवत्यभिधाविषयत्वासंभवात् तस्याःस्वावच्छेदकधर्मेणैवबोधकत्वात् अतएवोक्तं शक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवति लक्षणेति इहतुलक्षणाहेत्वभावाद्व्यंजनोपगम्यतइति ननुप्रस्तुतेनतादृशरतोत्सवरूपेणकार्येणप्रस्तुतस्यैवराहुशिरश्छेदरूपकारणस्यप्रतीतौचमत्कृतिविशेषस्तस्याअलंकारत्वंगमयति तच्चलोच्यमानमप्रस्तुतप्रशंसायाअसंभवादुक्तरीत्या

पर्यायोक्तस्तुतत्पैवस्वीकर्त्तव्यमित्याशंक्याह यत्विति

कु॰ नं॰ अलंकाराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारान्तरत्वादेवंविधशब्दस्वारस्यभंगेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमितिभावः संक्षेपतो
चं॰ टी॰ दर्शितमपि पर्यायोक्तविषयं विशदयति प्रस्तुतेनेत्यादिना यत्तुभगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमर्यादालभ्यत्वेनासुंदरं पर्यायोक्तस्य विषय इति तद्वि
५४ चारितरमणीयम् नहि पर्यायोक्ते व्यंग्यसौंदर्यकृतो विच्छित्तिविशेषः किंतु भंग्यंतराभिधानकृत एव व्यंग्यं तु भंग्यंतराभिधानतोसुंदरमेव प्रायशो दृश्य
ते यथा इहागंतव्यमिति विवक्षिते व्यंग्ये भयंदेशोऽलंकरणीयः सफलतामुपनेतव्य इत्यादाव तस्तदसुंदरत्वोद्भावनमकिंचित्करमेव अलंकारसर्व

प्रस्तुतेनचराहोः शिरोमात्रावशेषेणालिंगनवेध्यत्वाद्यापादानरूपेवाच्ये भगवतोरूपांतरे उपपादिते तेन भगवतः स्वरूपेणावगमनं
पर्यायोक्तस्यविषयः पर्यायोक्ततदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनं यामिचूतलतांद्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह अत्र नायिकानायके
नसंगमप्यचूतलतादर्शनव्याजेननिर्गच्छंत्यासख्यातत्त्वाछद्मसंपादनरूपेष्टसाधनंपर्यायोक्तं यथावा देहिमत्कंदुकंरा
धेपरिधाननिगूहितं इतिविस्रंसयन्नीवींतस्याःकृष्णोमुदेस्तुनः पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्रकंदुकशोधनार्थेनीवीविस्रंसनव्या
जेनस्वेष्टसाधनमितिभेदः उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्योस्तुतिनिन्दयोः ॥ स्वकारग्रंथविरोधोद्भावनंतु तच्छिक्षाकारिणं प्रतिनशो

भते उपजीव्यत्वाद्भावनमपि ग्रंथस्याकिंचित्करमेवयुक्तिविरोध इति परोत्कर्षासहिष्णुत्वमात्रमुद्भावयितुरवगमयतीत्यलं विस्तरेण प्रकारांतरेणपर्यायोक्तेलक्ष
यति पर्यायोक्तमिति रमणीयेन व्याजेन मिषेण स्वस्य परस्य वा इष्टस्य यत्साधनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तं पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्पत्तेः संपादने
ति संपादनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्करणमित्यर्थः देहीति परिधानेन अधरवस्त्रेण निगूहितमाच्छादितमित्यर्थः एवंच प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतर =
त्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् इत्यलंकारचंद्रिकायां पर्यायोक्तप्रकरणम् उक्तिरिति अत्र निंदास्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंदयोरिति चेत्तरेतरयोगोनेविव [illegible]

तथाचनिंदयास्तुतेःस्तुत्याचनिंदायाःस्तुत्यास्तुतेश्चोक्तिरभिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः प्रथमेव्याजेनस्तुतिरितिचरमयोर्व्याजरूपास्तुतिरितिचव्यु त्पत्तेः अतएवव्याजस्तुतिपदार्थानुगमानांभावान्निंदयानिंदाभिव्यक्तिर्व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यग्रेवक्ष्यते एवमाद्येप्रकारद्वयेस्तुतिनिंद योःसमानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यांप्रत्येकंद्वैविध्यमितिचत्वारोभेदाः अंत्यस्तुभिन्नविषयस्तुतिकएकएवेतिपंचभेदाः लक्षणंतुव्याजनिंदाभि न्नत्वेसतिस्तुतिनिंदान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिंदान्यतरत्वंसर्वानुगतंबोध्यम् कस्तइति नृपंप्रतिकवेरुक्तिः त्वयियोद्धुमेकेसक्तिमक्ष्मास्थितेआरू

कःस्वर्धुनिविवेकस्तेपापिनोनयसेदिवं साधुदूतिपुनःसाधुकर्तव्यंकिमतःपरं यन्मदर्थैविलूनासिदंतैरपिनखैरपि निंदायास्तुतेःस्तु त्यादिनिन्दायावाअवगमनंव्याजस्तुतिः कःस्वर्धुनीत्युदाहरणेविवेकोनास्तीतिनिंदाव्याजेनगंगासुकृतिवदेवमहापातकादिकृतवतो पिस्वर्गंनयसीतिव्याजरूपयानिंदयातत्प्रभावातिशयस्तुतिः। साधुदूतीत्युदाहरणेमदर्थेमहांतंक्लेशमनुभूतवत्यसीतिव्याजरूपया स्तुत्यामदर्थंनगतासिकिंतुरंतुमेवगतासिधिक्त्वांदूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमितिनिंदावगम्यते यथावा कस्तेशौर्यमदोयोद्धुंत्वय्येकेस क्तिमास्थिते सप्तसप्तिसमारूढाभवतिपरिपंथिनः अर्द्धंदानववैरिणागिरिजयाप्यर्द्धंशिवस्याहृतं देवेत्थंजगतीतलेस्मरहराभावेसमु न्मीलति गंगासागरमंबरंशशिकलानागाधिपःक्ष्मातलं सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वांमांचभिक्षाटनम् ॥ त्वेसतिपरिपंथिनःशत्रवःस

प्तसप्तसमारूढाभवंतीत्यन्वयः सप्तसप्तयोऽश्वाअस्येतिसूर्यः सप्तचतेसप्तयः अश्वास्तत्समारूढाइतिद्वितीयोर्थोनिंदाद्योतकः त्वयासंमुखाहृताः सू र्यमंडलंभित्वादिवमुपगताइतिस्तुतौपर्यवसानं अर्द्धमिति शिवस्यदेहार्द्धंदानवानांवैरिणाहरिणाआहृतं हरिहरात्मकस्यैकस्यविग्रहस्यप्रसिद्धेः स र्वंगिरिजयाप्यवशिष्टार्धमाहृतं हेदेवराजन्इत्थमुक्तप्रकारेणजगतीतलेस्मरहरस्याभावेसमुन्मीलतिप्रकाशमानेसतिगंगासागरंप्रत्यगमदित्याद्य

कु॰नं॰ वैदुष्यादीति विद्वत्तादीत्यर्थः आदिनातपःशीलादिपरिग्रहः दारिद्र्यादीत्यादिपदेनकुटुंबबाहुल्यादिपरिग्रहः नचात्रराजवर्णनप्रस्तावेकथंस्तुतेर्व्याजरू
चं॰टी॰ पत्वमितिवाच्यं स्तुतिपर्यवसानविवक्षायांस्वकीयभिक्षाटनोद्घाटनस्यासंगतत्वेनस्तुतेरुक्तनिंदारूपोपालंभपर्यवसानस्यानुभवसिद्धत्वाद्विरुद्धत्वात्
५५ कस्त्वमिति अंगदंप्रतिकस्यचिद्राक्षसस्यप्रश्नः रामरूपस्यराज्ञोभवनेलेखार्थस्यसंदेशस्यवाहकोस्मीत्युत्तरंपुरापूर्वमागतः निर्दग्धलंकापुरः सहनुमा

अत्राद्योदाहरणेसप्तसप्तिपदगतश्लेषमूलनिंदाव्याजेनस्तुतिर्व्यज्यते द्वितीयोदाहरणेसर्वज्ञःसर्वेश्वरोसीतिराज्ञःस्तुत्याव्याजरूपया मदीयवैदुष्यादिदारिद्र्यादिसर्वंजानन्नपिबहुप्रदानेनरक्षितुंशक्तोपिमह्यंकिमपिनददासीतिनिंदाव्यज्यते सर्वमिदंनिंदास्तुत्योरेकविषयत्वउदाहरणंभिन्नविषयत्वेनिंदयास्तुत्याभिव्यक्तिर्यथा कस्त्वंवानररामराजभवनेलेखार्थसंवाहकोयातःकुत्रपुरागतःसहनुमान्निर्दग्धलंकापुरःबद्धोराक्षससूनुनेतिकपिभिःसंताडितस्तर्जितः सव्रीडात्तपराभवोवनमृगःकुत्रेतिनज्ञायते अत्रहनुमन्निंदयाइतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः स्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिर्यथा यद्वक्त्रंमुहुरीक्षसेनधनिनांब्रूषेनचाटून्मृषानैषांगर्ववचःशृणोषिनच तान्प्रत्याशयाधावसि कालेबालतृणानिखादसिपरंनिद्रासिनिद्रागमे तन्मेब्रूहिकुरंगकुत्रभवताकिन्नामतप्तंतपः अत्रहरिणस्तुत्याराजसेवानिर्विण्णस्यात्मनोनिंदाभिव्यज्यते

९ नकुत्रयातइतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः बद्धइत्याद्युत्तरार्द्धमंगदस्योत्तरं राक्षसस्यरावणस्यसूनुनाबद्धइतिहेतोः कपिभिर्वानरैःसम्यक्ताडितस्तर्जितः सवनमृगः हनुमान्व्रीडयालज्जयाआत्तःप्राप्तःपराभवोयेनतादृशःकुत्रयातइतिनज्ञायतइत्यन्वयः यदिति हेकुरंगयद्यस्माद्धनिनांमुखंमुहुर्मुहुर्वारंवारंनेक्षसेनपश्यसि मृषामिथ्याचाटून्प्रियशब्दान्नवदसि यदितिसर्वत्रसंबध्यते एषांधनिनांगर्वयुक्तंवचनंनशृणोषि तान्धनिकान्प्रतिआशयाधनाशयानधावसि परंकेवलंकालेक्षुधासमये खादसिभक्षयसि निद्रायाआगमेचनिद्रांप्राप्नोषि तत्तस्मात्कु

तेनहीत्यस्यइतिव्युत्पादितमित्यग्रेतनेनान्वयः कल्हारंजलपुष्पविशेषः तत्संबंधिनःकाल्हाराःसुखयंतीतिसुखाश्चतेशीतलाश्चेत्यर्थः अप्रकांडे अप्रस्ता
वे वर्णनाया अप्रस्तुतायाः प्रसंसा चेतिव्युत्पत्तिरितिभावः नपरसेविनोः परसेविनः प्रशस्यतेस्तूयते मतद्वयेप्यस्वरसबीजंदर्शयति वस्तुतस्त्विति अभिव्य
क्तिरितियोःप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यस्यविषयआलंबनभूतोविशेषइत्यन्वयः अन्यथा ततोवैचित्र्येपितदंतर्भावांगीकारे एवंचेति अन्यगतस्तुतिनिं

अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषयइति अलंकारसर्वस्वकारः तेनहिसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणांतरंवैधर्म्येणापिदृश्यते यथा ध
न्याःखल्ववनेवाताःकाल्हाराःसुखशीतलाः राममिंदीवरश्यामंयेस्पृशंत्यनिवारिताः। अत्रवाताधन्याइतिअप्रस्तुतार्थादहमधन्यइति
वैधर्म्येणप्रस्तुतोर्थःप्रतीयतइतिव्युत्पादितं इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसानकार्यकारणनिबंधनेतिदंडी यदाह अप्रस्तुतप्रशंसास्यादप्रकां
डेतुयास्तुतिः सुखंजीवंतिहरिणावनेष्वपरसेविनः अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिः सेयमप्रस्तुतैवात्रमृगवृत्तिःप्रशस्यते रा
जानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेनमनस्विना इति वस्तुतस्त्वत्रव्याजस्तुतिरित्येवयुक्तंस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशे
षसद्भावात् अन्यथाप्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यांनिंदास्तुतिभ्यांप्रस्तुतेस्तुतिनिंदेगम्येतेइत्येतावताव्याजस्तुतिमात्रम
प्रस्तुतप्रशंसास्यात् एवंचानयाप्रक्रिययायत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिःक्रियतेतत्रापिव्याजस्तुतिरेव अन्यस्तुतिव्याजेन
तदन्यस्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात् यथा शिखरिणिक्वनुनामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः तरुणियेनतवाधरपाटल
दशतिबिम्बफलंशुकशावकः

१द्वाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्यभिव्यक्त्योर्व्याजस्तुतित्वसिद्धौचेत्यर्थः प्रक्रिययाप्रकारेण शिखरिणीति नायिकांप्रतिना
यकस्योक्तिः हेतरुणि असौशुकवालकः नामवितर्केक्वनुकस्मिन्शिखरिणिपर्वतेकियत्कालेचिरंकिमभिधानंकिंनामकंतपः अकरोद्येनहेतुनातवाध

कु॰नं॰ ॥ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजस्तुतिप्रकरणम् व्याजनिंदां लक्षयति निंदायाइति यत्रान्यनिंदया ऽन्यस्यनिंदायाअभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिंदा इतर
चं॰टी॰ निंदा व्याजेन निंदेति व्युत्पत्तेः विधेवृति हे विधे ब्रह्मन् प्राक्पूर्वं ते तवैकमेव शिरोऽपः अहरत् अच्छिनत् सर्वथा तत् हरो निंद्य इत्यन्वयः निंद्यत्वभिव्यंग्येत्यनेनान्वितं निंद
५६ याभिव्यंग्या विधेर्निंदा व्याजनिंदेत्यन्वयः विषमविपाकं दारुणपरिणामं विधिरेवेति विशेषनो गर्हणीयः निंदनीयः हे करटकाकत्वं रटरटनं कुरु यो
सौविधिः आम्रवृक्षे सरलेन सौम्येन कोकिलेन सहवासं तव चकारेत्यन्वयः ननु केनाप्यालंकारिकेणानुक्ताया व्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकर

अत्र शुकश्रावकस्तुत्या नायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते निंदायानिंदयाव्यक्तिर्व्याजनिंदेति गीयते विधेः सनिंद्यो यस्ते प्रागेक
मेवाहरच्छिरः अत्र हरनिंदया विषमविपाकं संसारप्रवर्त्तयतो विधेरभिव्यंग्या निंदा व्याजनिंदा यथा वा विधिरेव विशेषगर्हणीयः
करट त्वं रट कस्तवापराधः सहकारतरौ चकार यस्ते सहवासं सरलेन कोकिलेन अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पंचम प्रकार
व्याजस्तुतिप्रतिबंदीभूतेयं व्याजनिंदा ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिंदयान्यनिंदायाश्च प्रतीतिः तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिंदा
लंकारयोरभ्युपगमे स्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्वप्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या तेषामपि व्याजस्तुतिव्याजनिंदाभ्यां क्रोडी
कारसंभवादिति चेदुच्यते यत्राप्रस्तुतवृत्तांतात्स्तुतिनिंदारूपात्तत्स्वरूपः प्रस्तुतवृत्तांतः प्रतीयते अंतःछिद्राणि भूयांसीत्यादौ
तत्र लब्धावकाशा सारूप्यनिबंधना प्रस्तुतप्रशंसा ((णमित्याशंक्याह प्रतिबंदीति तुल्ययुक्त्या प्रतिबंदीस्थानीयेत्यर्थः तथा च स्तुतिवन्निंदायाम
प्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषात्तदनंतर्भावे व्याजस्तुतौ चार्थानुगमाभावादनंतर्भावे पृथगलंकारता या औचित्यापातत्वात्प्राचीनैरनुक्तापि स्वीकर्तुमुचि
तेत्याशयः प्रागुक्तयोरेकःकृतीशकुंते च्चित्याबहुकृन्निमेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणत्वासंगतिमाशंक्य ते नन्विति क्रोडीकारः स्वविषयीकरणं अन्यत्र लब्ध्यात्मकसा

लंकारद्वयस्य क्वचित्संकरेऽपि न दोष इत्याशयेन समाधत्ते यत्रेति ॥

एतच्च इत्यादावित्यनेनान्वितं अस्याप्रस्तुतप्रशंसायाः सैव अप्रस्तुतप्रशंसैव लावण्येति इमां तन्वीं तन्वता सृजता वेधसा चेतसि कोऽर्थः कामना विषय
भूतः विनिहितः अभिसंहितः किं प्रयोजनमुद्दिश्येयं निर्मितेत्यर्थः नन्वनायासेनातिसुंदरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयोजनं तदभावेपि वा लीलामात्रेण त
न्निर्माणं स्यादत आह लावण्येत्यादि यतो लावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययो न गणितः महान्क्लेशोऽर्जितः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीनस्या

अत्रापि वर्तमाना न निवारयितुं शक्या अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिंदयान्यनिंदेत्येवं व्याजस्तुतिव्याजनिंदे अपि संभवतश्चेत्कामं ते
अपि संभवेतां न तस्याः परित्यागः यद्यपि विधिरेव विशेषगर्हणीय इति श्लोके विधिनिंदया तन्मूलकाकनिंदया चाविशेषज्ञस्य प्रभो
स्तेन च विद्वत्समतयास्थापितस्य मूर्खस्य च निंदा प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबंधनाः प्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति तथापि सैव व्याजनिंदामू
लेति प्रथमोपस्थितासापि तत्र दुर्वारा एवं च व्याजनिंदामूलक व्याजनिंदारूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तु
तिमूलक व्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते यथा वा लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः स्वच्छंदं चरतो जनस्य
हृदये चिंताज्वरो निर्मितः एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता अत्राप्र
स्तुतायास्तरुण्याः सृष्टिनिंदाव्याजेन तन्निंदाव्याजेन च तत्सौंदर्यप्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन कविविवक्षितायाः स्वकवितायाः सृष्टिनिंदा
व्याजेन तन्निंदाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति ॥ पि हृदये चिंतैव ज्वरो निर्मितः एषापि वराकी दीना स्वगुणानुरूप
स्य वरस्याभावाद्धतेव हता नष्टप्राया तथा च बह्वायाससाध्यत्वादनिष्टानुबंधित्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नापि लीलामात्रेण तन्निर्माणं च संभवतीति भावः। ॥
तन्निंदाव्याजेन तरुणीनिंदाव्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसा शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः तन्निंदाव्याजेन स्वकवितानिंदाव्याजेन कवितासौंदर्य

T

प्रस्तुतार्थस्यात्यंतमस्फुटत्वात्कथमस्य पद्यस्य तत्परत्वमित्याशंकामपनेतुं भूमिकामारचयति अस्येत्यादि रसाननुगुणत्वादिति वीतरागे शृंगारस्या
संभवादितिभावः ननु शृंगारासंभवेपि तन्वीनिर्माणनिंदया शांतरसपरिपोषाद्रसस्यैव रसानुगुणत्वमत आह वीतरागेति नापिरागिण इत्यनंतरं इमेविक
ल्पाइत्यनुषज्यते विवक्षितेति स्वकवितासौंदर्यरूपेत्यर्थः अतएव वाच्यार्थासामंजस्यादेव वाच्यासंभवेपिवाच्यसामंजस्यासंभवेपि तथाचवाच्या
र्थासामंजस्यमेवास्फुटेप्य प्रस्तुतार्थेतात्पर्यं गमयतीतिभावः इत्यलंकारचंद्रिकायांव्याजनिन्दाप्रकरणम् आक्षेपइति स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्नि

अस्यश्लोकस्यवाच्यार्थेविषयेयद्यपिनात्यंतसामंजस्यं नहीमेविकल्पावीतरागस्येतिकल्पयितुंशक्यं रसाननुगुणत्वात् वीतरागह
दयस्याप्येवंविधविषयेष्वप्रवृत्तेश्च नापिरागिण इतियुज्यते तदीयविकल्पेषुवराकीतिरूपणतालिंगितस्यहतेत्यमंगलोपहितस्य
चवचसोऽनुचितत्वात्तुल्यरमणाभावादित्यस्यात्यंतमनुचितत्वाच्च स्वात्मनितदनुरूपतासंभावनायामपिरागित्वेहिपशुप्रायतास्या
त् तथापिविवक्षितप्रस्तुतार्थतायांनकिंचिदसामंजस्यं अतएवास्यश्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तंप्राचीनैः वाच्यासंभवेप्यप्र
स्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति आक्षेपः स्वयमुक्तस्यप्रतिषेधोविचारणात् चंद्रसंदर्शयात्मानमथवास्तिप्रियामुखं अत्रप्रार्थितस्यचंद्रदर्शन
स्यप्रियामुखसत्त्वेनानर्थक्यंविचार्यअथवेत्यादिसूचितःप्रतिषेधआक्षेपः यथावा साहित्यपाथोनिधिमंथनोत्थंकर्णामृतंरक्षतहे
कवींद्राः यत्तस्यदैत्याइवलुंठनायकाव्यार्थचोराःप्रगुणीभवंति ॥ मित्तमभिसंधायप्रतिषेधआक्षेपः सूचितेति पक्षांतरपरिग्रहस्यपूर्वपक्षप्रति
क्षेपनियतत्वादितिभावः नचात्रकैमर्थ्यरूपपंचमप्रतीपप्रभेदेनगतार्थत्वंशंकनीयं तस्यात्रप्रतिषेधंप्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् असंदिग्धमुदाहरति राम
साहित्येति हेकविश्रेष्ठाः साहित्यसमुद्ररूपाणांभारतादीनांमंथनादिवपरिशीलनादुत्थितंउत्पन्नंकर्णयोरमृतमिवाल्हादकंकाव्यंरक्षत यद्यस्मात्तस्यलुंठनार्थं ५७

दैत्याद्दवकाव्यरूपस्यार्थस्यविलसस्यचोराः प्रगुणीभवंतिबहुलीभवंतीत्यन्वयः गृण्हन्त्विति यद्विवेत्यथवेत्यनेनसमानार्थलुप्तेषु अपहृतेषु स्वोल्लिखि तेति स्वयमुद्भावितेत्यर्थः वैचित्र्याणां अर्थवैचित्र्याणां अर्थांतरपर्यवसितः अर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः विशेषंव्यंग्यार्थविशेषं संघटनेति संयोजनकालेउचितंयत्कैतववचनंमिथ्यावचनं तस्यपरिहारस्तेनोपलक्षितेयथार्थवादित्वेइत्यर्थः नाहंदूतीत्यत्रहिदूतीगतमिथ्यावादित्वविशि ष्टंलक्ष्यते तदभावस्तुयद्यपिनयथार्थवादित्वंतथापितदुपलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः नरेन्द्रेति संधिकरणार्थमागतानांदूतानामुक्तिः नरेंद्राणांरा

गृह्णंतुसर्वेयदिवायथेच्छंनास्तिक्षतिःक्वापिकवीश्वराणां रत्नेषुलुप्तेषुबहुष्वमर्त्यैरद्यापिरत्नाकरएवसिंधुः अत्रप्रथमश्लोकेनप्रा र्थितस्यकाव्यार्थचोरेभ्योरक्षणस्यस्वोल्लिखितवैचित्र्याणांसमुद्गतरत्नजालवद्क्षयत्वविविक्षप्रतिषेधआक्षेपः निषेधाभासमाक्षेपं बुधाःकेचनमन्वते नाहंदूतीतनोस्तापस्तस्याःकालानलोपमः केचिदलंकारसर्वस्वकाराद्य इत्थमाहुः ननिषेधमात्रमाक्षेपः किंतुयो निषेधोबाधितःसन् अर्थान्तरपर्यवसितः किंचिद्विशेषमाक्षिपतिसआक्षेपः यथादूत्याउक्तौनाहंदूतीतिनिषेधोबाधितत्वादाभासस्तः संघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्निदानीमेवागत्यनापिकोज्जीवनीयेतिविशेषमाक्षिपति यथावा। नरेंद्रमौलेनवयंराजसंदेशहारिणः जगत्कुटुंबिनस्तेद्यनशत्रुःकश्चिदीक्ष्यते अत्रसंदेशहारिणामुक्तौनवयंसंदेशहारिणइतिनिषेधोनु

ज्ञामौलिःश्रेष्ठःसंधीतिसंधिकालेउचितंयत्कैतववचनंतत्परिहारेणोपलक्षितेइति पूर्ववदर्थः अत्राहुः संदेशहारिषुतन्निषेधस्यबाधात् संदेशहारिपदेन कैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टंलक्ष्यते। तन्निषेधेनचसत्यवादित्वरूपोविशेषोव्यज्यतेतदयमेवनिषेधेनविशेषाक्षेपोनतुसर्वजगतीपालकस्येत्यादि विशेषोनिषेधेनकेवलेनाक्षेप्तुंशक्यते तस्यजगत्कुटुंबिनइत्युत्तरार्द्धगम्यत्वात् एवंस्थितेकथमुच्यतेतवनकश्चिदपीत्यादीतितत्रोच्यते ॥ ७ ॥

नवयमितिनिषेधाभावे केवलादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात् संधिकालोचितकैतववचनत्वेनैवसंभाव्यमानत्वात् अपितु तत्कालीनसंध्यभिप्रायमात्रावगमः निषेधेन तु तत्परिहारे युक्त उक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् सत्यवादित्वादिकं तूक्तविशेषेव्यंजनीये द्वारभूतं न तु तदेव विशेषरूपमचमत्कारित्वात् अत एव नाहं दूतीत्यत्र वस्तुवादित्वादिर्विशेषो व्यज्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः वस्तुवादित्वमादिर्द्वारभूतं यस्य तादृशो विशेष इति तदर्थ इति एतेन नाहं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातं अस्यैव प्रभेदांतरमाह आक्षेपोन्य इति प्रार्थनया मरणसूचनद्वारेण ——— गर्भितः व्यंग्य

संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वेपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति आक्षेपोन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते गच्छ गच्छसि चेत्कांत तत्रैवस्याज्जनिर्मम अत्र गच्छेति विधिर्व्यक्तः मागा इति निषेधस्तिरोहितः कांतो देशाद्देशे निजजन्मप्रार्थनयात्ममरणसंसूचनेन गर्भीकृतः यथा वा न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति यदि यास्यसि यातव्यमलमाशंकयापि ते अत्रापि न चिरं मम तापायेति स्वमरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भीकृतः आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ९ त्वेनांतर्भावितः एतच्च तिरोहित इत्यस्यार्थकथनं तदेवमपन्हुतिभिन्नत्वे सति चमत्कारकारि निषेधत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् इत्यलंकारचंद्रिकायामाक्षेपालंकारप्रकरणम् आभासत्व इति। विरोधस्य आभासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोधाभासो नामालंकारः आभासत इत्याभासः विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः ईषदर्थेकेन चाङाभानस्यापातरूपत्वमर्थांतरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानपर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यं शनिरशनिश्च तमुच्चैरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणम् अप्युल्लासारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयमिति विभावनावार

पर्यवसितस्यविरोधस्यदोषत्वादपर्यवसन्नत्वंविरोधविशेषणमितिदिक् श्लेषेति हारोऽनयोरस्तीत्यर्थेविरोधः मनोहारिणावित्यर्थेनतत्परिहारः प्रतीपे
ति तस्मान्नलात् भयेनकृत्वाप्रतिकूलनृपैरिवविरुद्धधर्मैरपिभेत्तृताभेदकारितास्यक्ताकिमित्युश्लेषा यस्मात्सनलः अमित्राणांशत्रूणांजयकृदपिओ
जसामित्रस्यरवेर्जयकृत् अथचमित्रजिदेवनमित्रजिदिति विरोधः चारदृष्टिरपिविचारेदृष्टिर्यस्यतादृशः विगतचारदृगितिचविरोधः विरोधेति विरो
धसमाधानरूपोश्लेषाशिरःप्रधानंयस्यतादृशइत्यर्थः यत्तुविरोधसमाधानात्मिकयामुखस्थितयाश्लेषयाविरोधस्योत्थानमेवभग्नमितिकथमत्र
विरोधालंकारइतिकेनचित्तुमनसापिविमनसेवाभिहितं तदसारं विरोधभानमंतरेणविरुद्धधर्मैरपीत्याद्युश्लेषायाएवानुत्थानेनश्लेषमूलमाभासमानं

विनापितन्विहारेणवक्षोजौतवहारिणौ अत्रहाररहितावपिहारिणौहृद्याविति श्लेषमूलकोविरोधाभासः यथावा प्रतीपभूपैरिवकिंत
तोभियाविरुद्धधर्मैरपिभेत्तृतोज्झिता अमित्रजिन्मित्रजिदोजसासयद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत अत्रविरोधसमाधानोश्लेषाशिरस्कः
विरोधाभासइतिपूर्वस्माद्भेदः विभावनाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत् अप्यलाक्षारसासिक्तंरक्तंत्वच्चरणद्वयं ९ विरोधमुपजीव्यैव

विरोधत्यागोश्लेषाया अर्थांतरानुगृहीतायास्तत्समाधानत्वेनपश्चादवस्थितत्वादिति इत्यलंकारचंद्रिकायांविरोधप्रकरणम् विभावनेति प्रसिद्धकारणा
भावेपिकार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभाव्यतेकारणांतरंयस्यामितिव्युत्पत्तेः कारणाभावश्चशाब्द आर्थोवेतिसर्वत्रलक्षणसमन्वयोबोध्यः एतदेवतंत्रे
णसकलविभावनाप्रकारसाधारणंसामान्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणंचबोध्यम् तत्राद्यंदर्शितमेव द्वितीयंतुकारणान्विताभावकथनपूर्वकंकार्यो
त्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषबलादेवगम्यतइतिविविच्यनदर्शितं प्रतिबंधकेसतिकार्योत्पत्तिरूपेतृतीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायान्वितेति। तत्रप्रति
बंधकस्यवस्तुतःकारणाभावरूपस्यकथनेपिनकारणान्वितत्वेनकथनमितितन्निरासः प्रकारपंचकेपिकारणान्विताभावस्यार्थतोगम्यत्वात्कथनेति अप्यला

लाक्षारसेनआसमंतात्सिक्तंलाक्षारसासिक्तं पश्चात्नञ्समासः तस्याःकामिन्याः अपीतेति अपीताःपानशून्याः क्षीबामत्ताः कादंबाःकलहंसायत्र त
था असंमृष्टंसंमार्जनशून्यममलमंबरमाकाशंयत्र एवमप्रसादितंवस्त्रगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिनायस्यसाद्नंतच्छून्यंसूक्ष्मंलघ्वंबुयत्रैवंभूतंज
गन्मनोहरमासीदित्यन्वयः परमार्थतस्तुशुद्धांबित्येवकाव्यादर्शेदृष्टःपाठः विभाव्यमानेतिवर्ण्यमानेत्यर्थः वरेति वरतनोः केशपाशरचनासंपादकेनअ

अत्रलाक्षारसासेकरूपकारणाभावेपिरक्तिमाकथितः स्वाभाविकत्वेनविरोधपरिहारः यथावा अपीतक्षीबकादंबमसंमृष्टामलांबरं
अप्रसादितसूक्ष्मांबुजगदासीन्मनोरमं अत्रपानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपिक्षीबत्वादिनिबद्धं विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेनविरो
धपरिहारः यथावा वरतनुकबरीविधायिनासुरभिनखेननरेन्द्रपाणिना अवचितकुसुमापिवल्लरीसमजनिवृंतनिलीनषट्पदा
अत्रवल्लर्यांपुष्पाभावेपिभृंगालिंगनंनिबद्धंतत्रवरतनुकबरीसंक्रांतसौरभनरपतिनखसंसर्गरूपंहेत्वंतरंविशेषणमुखेनदर्शितमि
तिविरोधपरिहारः हेतूनामसमग्रत्वेकार्योत्पत्तिश्चसामता अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयतिमन्मथः अत्रजगज्जयेसाध्येहेतूना
मस्त्राणामसमग्रत्वंतीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं यथावा उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचंपकरेणवः उदस्रयंतिपांथानामस्पृशंतोविलोच
ने अत्रबाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वंस्पर्शनक्रियावैकल्यं इमांविशेषोक्तिरितिदंडीव्याजहार ८८ तएवसुरभिनखेनराज्ञोहस्तेनअवचि
तकुसुमालूनपुष्पापिलतावृंतासक्तभ्रमरासंजातेत्यर्थः हेतूनामिति असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकस्यधर्मस्यतत्संबंधस्यवावैकल्येसति अस्त्रैरिति
धर्मवैकल्योदाहरणं संबंधवैकल्येउदाहरति उद्यानेति विलोचनेकर्मभूते उदस्रयंति उद्गताश्रूणिकुर्वंतीत्यर्थः क्रियेति धात्वर्थत्वाभिप्रायंस्पर्शनस्यसंयो
गरूपत्वात् इमां द्वितीयप्रकाररूपांविभावनां व्याजहारेति गुणजातिक्रियादीनांयत्रवैकल्यदर्शनं विशेषदर्शनायैवसाविशेषोक्तिरिष्यतइतिग्रंथेन

एतेनप्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्यवैलक्षण्यंदुरूपपादमितिवदन्नपास्तः वैलक्षण्याभावेहिप्राचामलंकारांतरत्वेनकथनमत्यंतानुपपन्नमेवस्यात् अस्तिचस्वरूपतःकारणाभावकथनात्कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेणतद्विशिष्टकारणाभावकथनेसहृदयसिद्धो विच्छित्तिविशेषःप्रकारांतरास्वीकारे लाघवमितितुस्वीयलाघवोद्भावनमितिरूतमधिकेन कार्योत्पत्तिरिति प्रतिबंधकेसत्यपिकार्योत्पत्तिकथनंतृतीयाविभावना नरेंद्रानिति नरेंद्रोवार्त्ति

यतस्तत्रप्रथमोदाहरणेमन्मथस्यमहिमातिशयरूपोद्वितीयोदाहरणेचंपकरेणूनामुद्दीपकतातिशयरूपश्चविशेषःख्याप्यतइति अस्माभिस्तुतीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपिकारणविशेषाभावरूपमितिविभावनाप्रदर्शिता कार्योत्पत्तिस्तृतीयास्यात्सत्यतिप्रतिबंधके न रेंद्रानेवतेराजन्दशत्यसिभुजंगमः अत्रनरेंद्राविषवैद्याःसर्पदंशप्रतिबंधकमंत्रौषधिशालिनः श्लेषेणगृहीताइतिसत्येवप्रतिबंधकेका र्योत्पत्तिःयथावा चित्रंतपतिराजेंद्रप्रतापतपनस्तव अनातपत्रमुत्सृज्यसातपत्रंद्विषद्गणं अकारणात्कार्यजन्मचतुर्थीस्याद्विभाव ना शंखाद्वीणानिनादोयमुदेतिमहदद्भुतं अत्रशंखत्वेनकमनीयःकामिनीकंठस्तत्रवीणानिनादत्वेनतद्गीतंचाध्यवसीयतइत्यकारणात्का र्यजन्म यथावा तिलपुष्पात्समायातिचापश्चंदनसौरभः इंदीवरयुगाच्चित्रंनिःसरंतिशिलीमुखाः विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिद्वि भावनाशीतांशुकिरणास्तन्वींहंतसंतापयंतितां अत्रतापनिवर्तकतयातापविरुद्धैरिंदुकिरणैस्तापजनिरुक्ता यथावा उदितेकुमारसू र्येकुवलयमुल्लसतिभातिनक्षत्रं मुकुलीभवंतिचित्रंपरराजकुमारपाणिपद्मानि ॥ केचित्तु विषवैद्येपिकथ्यतइतिविश्वः असिःखड्गएवभुजंग मः चित्रमिति प्रतापएवतपनःसूर्यःआतपत्रंछत्रंनद्रहितमनातपत्रं आतपत्रेणसहितंसातपत्रं उदितइति कस्य चिद्राजकुमारस्यप्रतापवर्णने कु मारुरूपेसूर्येउदितेसतिकोःपृथिव्यावलयंमंडलमेवकुवलयंकुमुदमुल्लासंप्राप्नोति क्षत्रंक्षत्रियकुलेनभाति अथचनक्षत्रंभातीतिचित्रंतथापरेषांराजकु

कु॰ नं॰ अंजलिबंधात्तदाकृतीनिभवंतीत्यर्थः अविवेकीति विवेकोविशेषदर्शनं विश्लेषश्चतच्छून्यं परस्परंसंश्लिष्टत्वात् कुचयुगंकर्तृजगत्त्रयंहंतुनाम श्रुतिर्वेदः
चं॰ टी॰ कर्णश्चप्रणयःपरिचयः यशइतिकरएवदातृत्वात्कल्पतरुः अत्रपयोधिजन्यात्कल्पतरोःकारणस्यपयोधेरुत्पत्तिः षष्ठीविभावनाजातेतिजातु कदाचित्कन
६० कतलेवकनकलताकामिनीगिरिद्वयमिवस्तनद्वयं इत्यलंकारचंद्रिकायांविभावनाप्रकरणं विशेषोक्तिंलक्षयति कार्याजनिरिति पुष्कलेसहकारिसं
पन्नेकारणेसतिप्रसिद्धकारणसमूहेसतीतियावत्कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्यअनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेतिव्युत्पत्तेः अनुरा

यथावा अविवेकिकुचद्वंद्वंहंतुनामजगत्त्रयं श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तंजनमारणं पूर्वोदाहरणयोःकारणस्यकार्यविरोधित्वंस्वा
भाविकं इहतुश्रुतिप्रणयित्वरूपागंतुकगुणप्रयुक्तमितिभेदः कार्यात्कारणजन्मापिदृष्टाकाचिद्विभावना यशःपयोराशिरभूत्करं
कल्पतरोस्तव यथावा जातालताहिशैलेजातुलतायांनजायतेशैलः संप्रतितद्विपरीतंकनकलतायांगिरिद्वयंजातं कार्याजनिर्वि
शेषोक्तिः सतिपुष्कलकारणे हृदिस्नेहक्षयोनाभूत्स्मरदीपेज्वलत्यपि यथावा अनुरागवतीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरः अहोदै
वगतिश्चित्रातथापिनसमागमः असंभवोर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं कोवेदगोपशिशुकःशैलमुत्पाटयेदिति अयंवारांनिको
निलयइतिरत्नाकरइतिश्रितोस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ॥ गेति अनुरागोरक्तिमा रतिश्च पुरःसरोऽग्रवर्ती आज्ञाकरश्चपूर्वो
दाहरणेउक्तनिमित्ता इहदैवगतिवैचित्र्यस्यनिमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः इतिविशेषोक्तिप्रकरणम् असंभवइति कस्यचित्पदार्थस्यनिष्प
त्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवोनामालंकारः गोपशिशुकःगोपालबालकः निंदायांस्वार्थेवाकप्रत्ययः उत्पाटयेत् उद्धरेत् अयमिति वारांजलानां नि राम॰
लयःस्थानं तृष्णापिपासा अर्थाभिलाषश्च तरलितं चंचलीकृतं श्रितःआश्रितः मुनिरगस्त्यः एनंसमुद्रंक्षणात् आसमंतात्पास्यति ॥ ॥ ६०

इदंकोजानीतइत्यन्वयः कीदृशं निजकरपुटीकरसंपुटमेवकोटरंविलंतद्गतं तथातामप्यंतोग्लायंतस्तिमयोमत्स्यामकराश्च यस्येवंभूतमित्यर्थः इत्यसंभ
वालंकारप्रकरणम् ॥ विरुद्धमिति अदृष्टमित्यर्थः भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणत्वं विषंजलं हालाहलंच संगतस्यभावः सांगत्यं तदभावोऽसांगत्यं अ
जस्रमिति दमयंतीं प्रतिहंसोक्तिः हेदमयंतित्वं तदीयां नलसंबंधिनींदूरमत्यंतंदीर्घांसंकल्पोमनोरथस्तद्रूपसोपानपरंपरांअजस्रंनिरंतरमारोहसि सपुन
र्नलः अधिकं श्वासान् वर्षतिमुंचतीतियत्तत्तवध्यानात्तन्मयतांत्वत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः अत्रचतुर्थपादेनासंगतिसमाधानं भ्रूचापेति भ्रूचाप

कएवंजानीतेनिजकरपुटीकोटरगतंक्षणादेनंतामप्युत्तिमिमकरमापास्यतिमुनिः विरुद्धंभिन्नदेशत्वंकार्यहेत्वोरसंगतिः विषंजलध
रैःपीतंमूर्छिताः पथिकांगनाः ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वविरुद्धं तयोस्तन्निबध्यमानमसंगत्यलंकारः यथात्रविषपानमूर्छयोर्भिन्न
देशत्वं यथावा अहोखलभुजंगस्यविचित्रोयंवधक्रमः अन्यस्यदशतिश्रोत्रमन्यःप्राणैर्वियुज्यते क्वचिदसंगतिसमाधाननिबंधने
नचारुत्वातिशयः यथावा अजस्रमारोहसिदूरदीर्घांसंकल्पसोपानततिंतदीयां श्वासान्सवर्षत्यधिकंपुनर्यद्ध्यानात्तवतन्मयता
मवाप्यविरुद्धमितिविशेषणाद्यत्रकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वंनविरुद्धंतत्रनासंगतिः यथा भ्रूचापवल्लींसुमुखीयावन्नयतिवक्रतां ताव
त्कटाक्षविशिखैर्भिद्यतेहृदयंमम अन्यत्रकरणीयस्यततोन्यत्रकृतिश्चसा अन्यत्कर्तुंप्रवृत्तस्यतद्विरुद्धकृतिस्तथा अपारिजातांवसु

वल्लीं भ्रूस्वरूपधनुर्लतांयावदितिपरिमाणार्थं वक्रतांनयति आकर्षतीतियावत् तावत्परिमाणंहृदयंभिद्यतइत्यर्थः अत्रहृदयभेदधनुराकर्षणयोःकार्यका
रणयोर्भिन्नदेशत्वमेवदृष्टमितिनासंगतिरलंकारः अन्यत्रेति अन्यत्रकर्त्तव्यस्यवस्तुनस्ततोन्यस्मिन्नधिकरणेयाकृतिः करणंतदपिअसंगतिरित्यनुषज्य
ते तथा अन्यत्कार्यंकर्त्तुंप्रवृत्तस्यतद्विरुद्धकार्यकरणंतृतीयाअसंगतिः अपगतमरिजातंयस्यास्तां द्यांस्वर्गं तथापारिजाततरुरहितांअकृथाःकृतवान्

कु॰ नं॰ एवंगोत्रायाः पृथिव्या उद्धाराय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तोपि त्वं गोत्राणां पर्वतानामुद्भेदं दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः श्लेषोत्थापिता श्लेषमूलका भेदाध्यव
च॰ टी॰ सायोत्थापिता यथा वेति हे भुवनैकवीर चोलदेशाधिपसिंहसदृश तव खड्गेन खंडिता ये सपत्नाः शत्रव स्तद्विलासिनीनाम भिनवा अदृष्टपूर्वा भूषा भू
६१ षणानि भवंति यथा नेत्रेषु कंकणं जलकणमेव कंकणं वलयं भवतीत्यनुषंगः अथेति समुच्चये ऊरुषु चपत्र युक्तावल्ली सैव पत्रिकारचना करपल्लवेषु ति
लयुक्तं कंजलमेव ललाटभूषणमिति मोहमिति हे अखिलेश्वर जगत्त्रयवर्त्तिनां देहधारिणां मोहमपनेतुं एतद्रूपं कृष्णाशरीरमादाय मर्यादातिक्रांत

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि गोत्रोद्भेदं पुराकरोः अत्र कृष्णं प्रतिशक्रस्य सोपालंभवचने भुवि चिकीर्षितत्तया तत्र करणीयं अपारिजातत्वं दि
विरुतमित्येकाऽसंगतिः पुरा गोत्राया उद्धारे प्रवृत्तेन वाराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः कृतमिति द्विविधापि श्ले
षोत्थापिता यथा वा त्वत्खड्गखंडितसपत्नविलासिनीनां भूषा भवत्यभिनवा भुवनैकवीर नेत्रेषु कंकणमथोरुषु पत्रवल्ली चोलेंद्रसिं
हतिलकं करपल्लवेषु मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेतदादाय रूपमखिलेश्वरदेहभाजां निःसीमकांतिरसनीरधिनामुनैव मोहं प्रवर्द्ध
यसि मुग्धविलासिनीनां अत्राद्योदाहरणे कंकणादीनामन्यत्र कर्त्तव्यत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्यस्तं भवतिना भावनारूपा अन्यत्र कृति
राक्षिप्यत इति लक्षणानुगतिः ९९ कांतिरूपरससमुद्रेणामुनैव रूपेण सुंदरस्त्रीणां मोहं प्रवर्द्धयसीत्यन्वयः अत्रेति अनयोर्मध्य इत्यर्थः आद्योदा
हरणे इति लक्षणानुगतिरित्यन्वयः भवतिना भवत्यर्थेन भवनेनेति यावत् भावनारूपा भवनप्रयोजकव्यापाररूपा यत्तु अन्यत्र करणीयस्येत्याद्यासंग
तिप्रकारद्वयांतरकथनमयुक्तं अपारिजातामित्युदाहरणे पारिजातराहित्यचिकीर्षारूपकारणस्य कार्येण पारिजातराहित्येन वैयधिकरण्योपनिबं राम
धनेन प्राथमिकासंगतित्तो वैलक्षण्यानुपपत्तेः आलंबनाख्यविषयतासंबंधेन चिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् एवं नेत्रेषु० ६१

कंकणमित्यादौ कंकणत्वनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे विरुद्धात्का
र्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्धि भावनेत्युक्तविभावनाप्रकारेणैव गतार्थत्वाद् संगति भेदांतरकल्पनानुचिता मोहमित्यादावपिमोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयो
र्विरुद्धयोरेकत्र वर्णनाद्विरोधाभास एवेति केचिदुक्तं तदसंगतं उक्तसंबंधेन चिकीर्षाया हेतुत्वासिद्धेः नहि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरणमंत
र्भाव्योक्तसंबंधेन चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तांत्रिकसंमतं युक्तं वा अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादिनान्यत्र करणे नव्यभिचारात् अत एवैवं विधवैय्यधि
करण्यस्य विरुद्धत्वादपि न प्राथमिकासंगत्यंतर्भावसंभवः वस्तुतस्तु विषं जलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकांगना इत्यत्रैव नात्र कार्यकारणवैय्यधिकर
ण्यप्रयुक्तो विच्छित्तिविशेषोपि त्वन्यत्र कर्त्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त एवेति सहृदयमेव प्रष्टव्यं एवं नेत्रेषु कंकणमित्यत्रसत्यपि विरोधाभासेऽन्यत्र चम

विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः केयं शिरीषमृद्वंगी क्व तावन्मदनज्वरः अत्रापि मृदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोरंगनामदनज्व
रयोर्घटना

॥त्कारित्वेन कुत्रालंकारभावाऽन्यत्रकरणरूपाऽसंगतिरपि प्रतीयमाना न शक्या निराकर्त्तुं एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तो पीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारवि
षयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदरूपकार्यविरुद्धत्वाद्विरुद्धाकार्यसंपत्तिरपि विभावनेत्यपि नयुक्तं गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदनिवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् कथं
चित्तदभ्युपगमेपि अन्यत्कार्यं कर्त्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्यांतरकरणरूपाऽसंगतिरपि मोहजगत्त्रयभुवामित्यादौ चमत्कारित्वेन लब्धात्मिका न निवारयि
तुं शक्यते नचात्रापि मोहनिवर्तकान्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यम् मोहनिवर्तकस्य सिद्धवदप्रतीतेः अत एव न विरोधाभासोपि विशेषोक्तिकथनेन
चासंगतमेव नहि गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तिरूपकारणसत्त्वेपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते किंतु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनी
यम् इत्यसंगतिप्रकरणम् विषममिति परस्परमानुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटना संबंधो वर्ण्यते तत्र विषमं नामालंकारः ॥

संबंधश्चसंयोगादिः उत्पाद्योत्पादकभावश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यम् अभिलषसीति अंकं कलंकं संक्षाल्य प्रक्षाल्य अथप्र
क्षाल्य नानंतरं नोचेत्तस्या मुखं क्कलंकक इतिवदेत्यन्वयः वस्तुसती वस्तुगत्या विद्यमाना चंद्रेति चंद्रश्चवदनलक्ष्मीश्चतयोरित्यर्थः विरूपकार्यस्ये
ति कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः रूपाणिका खड्गप्रक्रमेणेति प्रक्रमः परिपाटीस्वसजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धाकार्यसंपत्तिरितिपंच
मविभावनाप्रकारेणाभेदमाशंक्याह कार्येति अयंविषमः उक्तविषमालंकारभेदः तृतीयप्रकारमाह अनिष्टस्यापीति अपिर्भिन्नक्रमः इष्टार्थस

यथावा अभिलषसियदींदोवक्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्याः पुनरपिसकृदब्धौमज्जसंक्षालयांकं सुविमलमथबिंबं पारिजातप्रसूनैःसुर
भयवदनोचेत्त्वंक्कतस्यामुखंक्कपूर्वंत्रवस्तुसतीघटना अत्रचचंद्रवदनलक्ष्म्योस्तर्किताघटनेतिभेदः विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं वि
षमंमतं कीर्तिंप्रसूतेधवलांश्यामानवकृपाणिका अत्रकारणगुणप्रक्रमेणविरुद्धाच्छ्यामाद्धवलोत्पत्तिः कार्यकारणयोर्निवर्त्य
निवर्तकत्वेपंचमीविभावना विलक्षणगुणशालित्वेत्वयंविषमइतिभेदः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चतदिष्टार्थसमुद्यमात् भक्ष्या
शयाहिमंजूषांदृष्ट्वाखुस्तेनभक्षितः इष्टार्थमुद्दिश्यकिंचित्कर्मारब्धवतोनकेवलमिष्टस्यानवाप्तिः किंतुततोनिष्टस्यापिप्रतिलंभ
श्चेत्तदपिविषमंयथाभक्ष्यप्रेप्सयासर्पपेटिकांदृष्ट्वाप्रविष्टस्यमूषकस्यनकेवलंभक्ष्यालाभः किंतुस्वरूपहानिरपीति यथावा

मुद्यमात् अनिष्टस्यावाप्तिरपिचतत् विषममित्यर्थः अपिनाइष्टानवाप्तिः संगृह्यते चकारः पूर्वोक्तविषमसमुच्चयार्थः भक्ष्येति अहिमं
जूषांसर्पपेटिकांदृष्ट्वाभक्ष्यस्याशयाप्रविष्ट आखुर्मूषकस्तेनाहिनाभक्षितइत्यन्वयः यत्तुप्रविष्टइत्यस्यागम्यमानत्वान्न्यूनपदत्वमितिकेनचिदु
क्तंतदभिनिवेशदुष्टस्वहृदयानुभवविकत्थनमित्युपेक्षणीयं अनिष्टस्यापिप्रतिलंभइत्यत्राप्यपिर्भिन्नक्रमोबोध्यः ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

गोपालइति हेकृष्णत्वंगोपालइतिहेतोर्वेद्दुग्धवांछयाश्रितःआश्रितःत्वयातुमातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यंकृतंमुक्तिदानेनेतिभावः पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या
इहत्वपिशब्दगम्येतिविशेषः इदमिति उदाहरणमितिचजातावेकवचनं दिवीति भुविसैंहिकेयस्य सिंहीपुत्रस्यसिंहस्यभयात्दिवि आकाशेचं
द्रमाश्रितवतःशशस्यसाश्रयस्याश्रयसहितस्यततःसैंहिकेयाद्राहोर्भयमेतत् हेतन्वंगिपद्येस्यन्वयः परेति परस्यानिष्टावाप्तिरूपायइष्टार्थइत्य
र्थः। तदुभयं इष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयं दिधक्षन्निति दशाननोरावणः मारुतेर्हनुमतोबालंपुच्छंदग्धुमिच्छंस्तंबालमादीप्यदीपयतिस्मेत्यर्थः प्रत्येक

गोपालइतिकृष्णत्वंप्रचुरक्षीरवांछया श्रितोमातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यंत्वयाकृतं इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्त्याव
निष्टप्रतिलंभेचोदाहरणं अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयंयथा दिविश्रितवतश्चंद्रंसैंहिकेयभयाद्भुवि शशस्यपश्यत
न्वंगिसाश्रयस्यततोभयं अत्रनकेवलंशशस्यस्वानर्थपरिहारानवाप्तिः किंतुसाश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरितिदर्शितं परानिष्टप्रापणरू
पेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयंयथा दिधक्षन्मारुतेर्वालंतमादीप्यद्दशाननः आत्मीयस्यपुरस्यैवसद्योदहनमन्वभूत् पुरस्यैवेत्यैवकारे
णपरानिष्टप्रापणाभावोदर्शितः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेतिश्लोकेः निष्टावाप्तेरपिशब्दसंगृहीतायाइष्टानवाप्तेश्चप्रत्येकमपिविष
मपदेनान्वयः ततश्चकेवलानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्यदपिविषमद्वयंलक्षितंभवति तत्रकेवलानिष्टप्रतिलंभोयथा।
पद्मातपत्ररसिकेसरसीरुहस्यकिंबीजमर्पयितुमिच्छसिवापिकायां ११ मपीति अपिनाइष्टानवाप्तिसमुच्चितायाः अनिष्टावाप्तेर्विषमप
देनान्वयः समुच्चीयते विषमपदेनविषमपरामर्शकेनतत्पदेन तथाचतात्पर्यबलाद्वाक्यमावर्त्तनीयमितिभावः यत्वनिष्टस्यैवतदुत्तरापिशब्द
समुच्चितायाइष्टानवाप्तेरप्याप्नोतिनैवान्वयोनतुतत्पदपरामृष्टेनविषमेण अन्युत्पन्नैरिति। तस्मागेवापिशब्दान्वयव्याख्यानेननिरस्तंवेदितव्यं पद्येति।

कु॰नं॰ द्यितांप्रतिनायकोक्तिः पद्मस्यातपत्रंछत्रंतत्ररसिकेहेतन्विवापिकायांसरसीरुहस्यपद्मस्यकंदंसमर्पयितुंकिमितीच्छसि यतः हे अत्रैकलियुगारू
चं॰टी॰ पः कालः इदंजगत्कृतघ्नंचनभवति ततःकिंतत्राह इदंसरसीरुहंस्थित्वातवैवमुखस्यलक्ष्मींहरिष्यतिनत्वन्यस्याइत्यर्थः खिन्नासीति विश्रमः धो
६३ रयामः वदत्सुगोपेषु शिथिलौभुजौयस्यसः भरेण शैलभारेणभुग्नावक्राः विततावित्तीर्णावाहवोयेषांतथाभूतेषुसत्सुहसन् अत्रेति नचभरभुग्ने
त्यनेनबाहुगतास्थिसंधिभंगरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षादुपात्तत्वात्सर्वांगचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्चस्फुटंगम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्य

काल: कलिर्जगदिदंनकृतज्ञमज्ञैःस्थित्वाहरिष्यतिमुखस्यतवैवलक्ष्मीं अत्रपद्मातपत्रलिप्सयापद्मबीजावापकृतवत्यास्तल्लाभोऽस्त्ये
वकिंतुमुखशोभाहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवाप्तिर्यथा खिन्नोसिशैलंबिभृमोवयमितिवदत्सुशिथिलभुजः भरभु
ग्नविततबाहुषुगोपेषुहसन्हरिर्जयति अत्रयद्यपिशैलस्योपरिपतनरूपानिष्टावाप्तिरपिप्रसक्तातथापिभगवत्करांबुजसंसर्गमहि
म्नासानजातेतिशैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रं यथावा लोकेकलंकमपहातुमयंमृगांकोजातोमुखंतवपुनस्तिलकछलेन तत्रापि
कल्पयसितन्निकलंकरेखांनार्यः समाश्रितजनंहिकलंकयंति अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः यथावा ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

तइतिवाच्यं अस्थिसंधिभंगस्याशब्दार्थत्वात् भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभाराधिक्येनवक्रतापात्रस्यशब्दोपात्तस्यचक्लेशविशेषानाधायकत्वेनानि
ष्टव्यपदेशानर्हत्वात् सुहृद्भूतानांगोपानामनिष्टप्राप्तेरिहास्यानुपपत्तेश्च अतएवनसर्वांगचूर्णीभावोपिगम्यः गर्वप्रसक्त्यभावाच्चनतदपहारोपि
यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षयागोपानांप्रवृत्तिरिहावगम्यतइतिनिरवद्यं लोकइति हेतन्विलोकेप्रसिद्धंकलंकमपहर्तुंनिवारयितुंमृ
गांकस्तवमुखंजातः तत्रापिपुनस्तिलकव्याजेनकलंकरेखांकल्पयसिकरोषि हियस्मान्नार्यः समाश्रितजनंस्वाश्रितजनंकलंकितंकुर्वतीत्यन्वयः राम ६३

T

शापोपीति मृगयायांप्रमादत्तोहतपुत्रेणतापसेनत्वमपिपुत्रशोकान्मरिष्यसीतिशापेदत्तेतंप्रतिदशरथस्योपसुक्तिः अदृष्टपुत्रमुखपंकजशोभेमयिभगव
तात्वयापातितः अयंशापोपिसानुग्रहोभवति खलुनिश्चितंइंधनैरिद्धोदीप्तोदहनः कृषियोग्यांक्षितिंदहन्नपिबीजांकुरजननींकरोतीतिदृष्टांतः परेति
परस्यदशरथस्यानिष्टप्रापणरूपंयदिष्टंतस्यानवाप्तिर्यथोक्तापसस्येत्यर्थः कुतस्तत्राह स्वतइति नियोक्तुः प्रेषयितुः यंप्रतीति मौढ्यंमूढत्वं एवंविधायां

शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभेसानुग्रहोभगवतामयिपातितोयं कृष्यांदहन्नपिखलुक्षितिमिंधनेद्धोबीजप्ररोहजननींदहनः करो
ति अत्रपरानिष्टप्रापणारूपेष्टानवाप्तिः स्वतोऽनिष्टस्यापिमुनिशापस्यमहापुरुषार्थपुत्रलाभावश्यंभावगर्भतयादशरथेनेष्टत्वेनसमर्थि
तत्वात् यत्रकेनचित्स्वेष्टसिद्ध्यर्थंनियुक्तेनान्येननियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्यस्वस्यैवेष्टंसाध्यतेतत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेवविषमं यथा यंप्रतिप्रेषि
तादूतीतस्मिन्नेवलयंगतासख्यःपश्यतमौढ्यमेविपाकंवाविधेरमुं तस्मिन्नेवलयंगतेतिनायकेदूत्याः स्वाछंद्यंदर्शितं यथावा नपुंसक
मितिज्ञात्वाप्रियायैप्रेषितंमनः तत्तुतत्रैवरमतेहताःपाणिनिनावयं एतानिसर्वथैवेष्टानवाप्तेरुदाहरणानि कदाचिदिष्टावाप्तिपूर्वकंतद
नवाप्तिर्यथा मदीयेवरदराजस्तवे भानुर्निशासुभवदंघ्रिमयूखशोभालोभात्स्वतात्प्यकिरणोत्करमाप्रभातं तत्रोद्धृतेहुतवहात्क्षणलुप्तरागे
तापंभजत्यनुदिनंसहिमंदतापः यथावा त्वद्वक्त्रसाम्यमयमंबुजकोशमुद्राभंगात्ततस्तुषमभित्रकरोपकूस्या

विपाकं परिपाकंफलमितियावत् भानुरिति हेहरेभानुः सूर्यः भवच्चरणकिरणशोभायालोभात्स्वीयकिरणसमूहं निशासुप्रभातपर्यंतंप्रताप्य रात्रौसूर्यकिर ११ मात्तत्वबुद्धेः विधेर्दैवस्य
णानामग्नौप्रवेशात्तापयित्वा तत्रतस्मिन्किरणोत्करेहुतवहादग्नेः सकाशादुद्धृतेसतिरिक्ततादर्शनात् मंदसंतापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागेनष्टलौहि
सेसत्यनुदिनंतापंभजतीत्यन्वयः त्वद्वक्त्रेति हेहरेअयंविधुःपर्वणिपूर्णिमायां अंबुजस्यकोशः कुड्मलःसएवांबुजरूपभांडारगृहंतस्यमुद्रामुकुलीभावो

सुद्रणं च तस्य भंगेनात्तागृहीतातन्मुषमातत् शोभा यैस्ताहृशा ये मित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषामुपक्रमस्यालाभेनत्वन्मुखस्य कांतिं लब्ध्वापि क्रमेण हीय
मानः क्षीयमाणः सन् अनीत्या उपचितां प्रवृद्धां श्रियं आशु नाशो यस्यास्तां शंसतिकथयतीत्यन्वयः अत्रेति आगमसिद्धं तस्माद्दिवाग्निरादित्यं प्रविशति रात्रावा
दित्यस्तमितिश्रुतिसिद्धं प्रवेशनं तत्कृतं सूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नेः प्रतापनरूपं परिकल्प्य उत्प्रेक्ष्य एवं तेषां किरणाना मरुणिमानं आरक्तत्वं च अरुणि

लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमहीयमानः शंसत्यनीत्युपचितां श्रियमाशुनाशं अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिष्वग्निप्रवेशनमागमसि
द्धं सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवच्चरणारुणिमप्राप्त्यातत्कृतं तेषामग्नौ प्रतापनं परिकल्प्य तेषामुदयकाले दृश्यमरुणिमानं च तत्प्रोद्
तनाशाचानाभिवाग्निसंतापनप्रयुक्तारुणिमानुवृत्तिं परिकल्प्य सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन तात्कालिकेष्टावाप्तिरेव जायते न सार्वकालि
केष्टावाप्तिरितिदर्शितं द्वितीयश्लोके चंद्रस्य भगवन्मुखलक्ष्मीं लिप्समानस्य सुहृत्त्वेन मित्रशब्दश्लेषवशात् सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य
कमलमुकुलविकासनं चंद्रानुप्रवेशनं च सुहृत्पाणेर्भगवन्मुखलक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रामोचनपूर्वकं ततो गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीक
स्य तया भगवन्मुखलक्ष्म्या चंद्रप्रसाधनार्थं चंद्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्यैतावतापि प्रयत्नेन पौर्णिमास्यामेव भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्ति
र्जायते न सार्वकालिकेतिदर्शितं क्वचिद्दिष्टानवाप्तावपि तदवाप्तिभ्रमनिबंधनविच्छित्तिविशेषः यथा वा वल्लालक्षोणिपालत्वदहितनगरे
संचरंती किराती रत्नान्यादाय कीर्णान्युरुतरखदिरांगारशंकाकुलांगी ११ मानुवृत्तिरूपं परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः एवमग्रेपि सुहृत्त्वेन
सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चंद्रानुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्पाणेर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चंद्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः वल्लालेति
हे एतन्नामक भूपाल त्वच्छत्रुनगरे संचरंती भिल्लीप्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उरुतरा महती या खदिरांगारस्य शंका भ्रांतिस्तया व्याकुलांगी ॥ ॥ राम
६४

तदुपरिश्रीखंडकाष्ठशकलं क्षिप्त्वा मुकुलीभूतनेत्रा फूत्कारं कुर्वती सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तै रागतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशंकां करोतीत्यन्वयः प्रभूतेति बहुले
त्यर्थः एतेषु च सर्वेषु त्याद्योत्पादकभावरूपसंबंधगर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः क्वचिद्धि लक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात्क्वचिच्चेष्टापादकत्वेनाभि
मतस्य कारणस्येष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात् सामान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः इत्यलंकारचंद्रिकायां विषमालंकारः समिति
ति अनुरूपयोरित्यनंतरसंबंधस्येति शेषः परस्परमनुरूपयोः संबंधस्य वर्णनं सम नामालंकारः सद्मस्थानं शशिखंडमंडनं चंद्रकलाभूषणं हरं ॥

क्षिप्त्वा श्रीखंडखंडं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमंती श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटलैर्धूमशंकां करोति अत्र प्रभूताग्निसंपादनोद्योगात्तत्सं
पादनालाभः पितल्लाभः भ्रमोपन्यासमुखेन निबद्धः समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः स्वानुरूपं कृतं सद्म हारेण कुचमंडलं प्रथमं
विषमप्रतिद्वंद्वीदं समं यथा वा कौमुदीव तुहिनांशुमंडलं जान्हवीव शशिखंडमंडनं पश्य कीर्तिरनुरूपमाश्रिता त्वां विभाति नरसिंह
भूपते चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्धि चित्रं जातो दैवादुचितघटनासंविधाता विधाता यन्निंबानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः पूर्वस्त्केतिपर्यवसायीदं निंदापर्यवसायीति भेदः सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः
नीचप्रवणता लक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता इदं द्वितीयविषमप्रतिद्वंद्वि समं यथा वा दवदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामवाप्य वर्षैस्तं यच्छमय
ति न युक्तं सोऽपि च दवमेव निर्दहति ॥ १९ चित्रमिति अत्र चित्रबतशब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयद्योतनाय परिणतं पक्वं स्फीतिः समृद्धिः एतस्याः फ
लसमृद्धेः कवलनकला भक्षणचातुर्यं तत्र कोविदः पंडितः सारूप्यमपीति कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः नीचेति नीचप्रवणता नीचास
क्तता जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जातायाः उचितेति जलस्य नीचदेशत्वादिति भावः दवेति घनतां मेघरूपतां वर्षैर्जलवर्षणैः शमयति नाशयति हिय

नथाचकारणस्यस्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यस्यापिधूमस्यतथात्वमुचितमित्यर्थः आदाविति विरहिण्याइयमुक्तिः सोयंचंद्रः मांकिरणैस्तपतीत्येत
त्त्रासंन्यायप्राप्तमित्यर्थः सकः यआदौहालाहलरूपेणहुतभुजाग्निनादत्तोहस्तावलंबोयस्यसः निटिलंललाटंतत्संबंधिमहसानेत्राग्निना बहूया
संबद्धयामैत्र्यानिरूढः प्रसिद्धः प्रौढोयुवाराहोमुखसंबंधिभिर्विषैरंतरंगीकृतः ग्रहणकालेसंपर्कातिशयादंतरंगतांप्रापितइत्यर्थः अत्रकार्यस्य
तापस्यकारणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वं भेदान्तरमाह विनेति अनिष्टविनायमर्थकर्त्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपिसममित्यनुवृत्त्यायोज्यं यदर्थमितिप

यथावा आदौहालाहलहुतभुजादत्तहस्तावलंबोबाल्येशंभोर्निटिलमहसाबद्धमैत्रीनिरूढः प्रौढोराहोरपिमुखवि षेणांतरंगी
कृतोयः सोयंचंद्रस्तपतिकिरणैर्मामितिप्राप्तमेतत् पूर्वत्रकारणस्वभावानुरूप्यंकार्यस्यात्रागंतुकतदीयदुष्टसंसर्गानुरूप्यमितिभे
दः विनानिष्टंचतत्सिद्धिर्यदर्थंकर्तुमुद्यमः युक्तोवारणलाभोयस्यान्नतेवारणार्थिनः इदंसममनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्यर्थसंगृहीतस्य
त्रिविधस्यापिविषमस्यप्रतिद्वंद्वि इष्टावाप्तिरनिष्टस्याप्रसंगाच्च अत्रगजार्थितयाराजानमुपसर्पतेतद्दौवारिकैर्वार्यमाणंप्रतिनर्मवच
नमुदाहरणं नचात्रनिवारणमनिष्टमापन्नमित्युदाहरणत्वंशंकनीयम् राजद्वारिक्षणनिवारणंसंभावितमितितदंगीकृत्यप्रवृत्तस्यविष
मालंकारोदाहरणेष्विवातर्कितोत्कटानिष्टापत्त्यभावात् किंचयत्रातर्कितोत्कटानिष्टसत्त्वेश्लेषमहिम्नादृष्टार्थत्वप्रतिपत्तिः तत्रापिसमा
लंकारोऽप्रतिहतएव उच्चैर्गजैरटनमर्थयमानएवत्वामाश्रयन्निहचिरादुषितोस्मिराजन् ॥ ८ ॥ यश्चासावर्थश्चेत्यर्थः युक्तइति वारणं निवारणं

वारणोगजश्च युक्तोनस्यादपितुस्यादेवेत्यर्थः शोभतइतिक्वचित्पाठः साधुरेव अपिसंगृहीतस्य अपिशब्दसंगृहीतस्य नर्मवचनंपरिहासवचनं अत्रेष्टाव
प्तिः श्लेषकल्पिताबोध्या इष्टार्थप्रतीतिरिति इष्टार्थत्वेनप्रतीतिरित्यर्थः अप्रतिहतइति अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेनज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादितिभा

वं उच्चैरसि गजैरटनमर्थयमानं ॥

इहत्वन्नगरे उषितोस्मिवासंकृतवानस्मि तदेव मत्प्रार्थ्यमानमेव उच्चाटनंदूरनिरसनमेवउच्चैर्गजैरटनंप्रति मांलंभयसे प्रापयसि हियस्मात् मह
तांसेवाविफलानभवतीतिमुखेस्तुतिः ततोदूरनिरसनरूपार्थांतरपरिग्रहेणविषमालंकारस्फूर्त्यानिंदायां पर्यवसानं एतेनवैषम्यस्यनिंदारूपस्य
व्याजस्तुतिविषयत्वेनतयाःपवादइतिनिरस्तं विषमस्यनिंदामूलत्वेनतद्रूपत्वाभावादिति इष्टार्थावाप्तिसत्वेपिवास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्वेपि नस्तिरि
ति अनिष्ट प्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादितिभावः शस्त्रमिति तदेव नखल्वेव एकपदत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तुस

उच्चाटनंत्वमपिलंभयसेतदैवमामद्यनैवविफलामहतांहिसेवा अत्रयद्यपिव्याजस्तुतौस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिविवक्षायांविषमालंकारः
तथापिप्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायांसमालंकारोननिवार्यते एवंयत्रेष्टावाप्तिसत्वेपिश्लेषवशादसतोनिष्टार्थस्यप्रतीतिस्तत्रा
पिसमालंकारस्यनक्षतिः यथा शस्त्रंनखलुकर्तव्यमितिपित्रानियोजितः तदेवशस्त्रंकृतवान्पितुराज्ञानलंघिता अत्रपितुराज्ञान
लंघितेत्यनेनविरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थंनखल्वित्यत्रपदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापिविवक्षायाःसत्वेपिनखलुनातीतिनखल्वि
त्येकपदेनवस्तुसदर्थांतरपररूपांतरमादायसमालंकारोप्यस्त्येव श्लेषलब्धासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिगतमुदाहरणं यथा स
त्यंतपःसुगत्येयत्तत्वांबुपुरविप्रतीक्षसत् अनुभवतिस्फुगतिमब्जांत्वसदज्जन्मनिसमस्तकमनीयम् ॥ इदर्थांतरपरंरूपांतरमित्यर्थः अ
र्थांतरंचवास्तविकंपदव्युत्पत्तिकथनेनदर्शितमेव श्लेषलब्धेति श्लेषेणलब्धा असतीवस्तुतोःविद्यमानायादृष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेणसमालंका
रोदाहरणमपिगतं अधिगतं मात्रपदेना निष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः युक्तोवारणलाभोयमित्यत्रकिंचिदनिष्टस्यउच्चैरित्यत्रचोत्कटानिष्टस्यप्र
तीतिसत्वादुदाहरणांतरमाह यथेति नायिकांप्रतिनायकस्योक्तिः हेतन्वितपःशोभनगत्येवभवतीतिसत्यंयद्यस्मादब्जंकमलंअंबुपुरजलेषुरविप्रती

स्ते तादृशं सत्त्ववात्तपः कृत्वा त्वत्सदृक्रूपे जन्मनि समस्तेभ्यः कमलेभ्यः कमनीयं सुंदरं सत्कगतिं शोभनां गतिमनुभवतीत्यन्वयः अत्र कमलस्योत्तम
लोकरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तल्लाभे विशोभनगमनस्य गतिशब्दश्लेषबलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेन त्वनिष्टप्रतिभासोपीति ॥
इत्यलंकारचंद्रिकायां समालंकारः विचित्रमिति फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेद्विचित्रं नामालंकारः इष्टविपरीताचरणमिति यावत् नमंतीति न
त्री भवंतीत्यर्थः समुन्नतिं उच्चतां मलिनयितुमिति मलिनीकर्त्तुमित्यर्थः विमलयति निर्मलीकरोति जगंति त्रिभुवनानि मित्रं सुहृत् मित्रः सूर्य

विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया नमंति संतस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिं यथा वा मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगं
ति देवकीर्त्तिस्ते मित्राल्हादं कर्त्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोपि अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं ब्रह्मांडानि जलेयत्र तत्र मांति नंते
गुणाः अत्र यत्र महाजलौघैः नंतानि ब्रह्मांडानि बुद्बुदकल्पानीत्याधारस्यातिविशालत्वं प्रदर्श्य तत्र न मांतीत्याधेयानां गुणानामाधि
क्यं वर्णितं यथा वा युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनो जगंति यस्यां सविकाशमासत तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभ
वा मुदः पृथ्व्याधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतं कियद्वाक् ब्रह्म यत्रैते विश्राम्यति गुणास्तव अत्रैत इति प्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनो
क्तानां गुणानां विश्राम्यतीत्यसंबाधावस्थानोक्त्याधारस्य वाग्ब्रह्मण आधिक्यं वर्णितं ॥४४ इति विचित्रालंकारः अधिकमिति पृथुलादाधे

यापेक्षया विशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालंकारः युगांतेति युगांतकाले प्रलये प्रतिसंहृतः स्वस्मिन् लयं प्रापित आत्मा स्वविलासरूपः
प्रपंचो येन तादृशस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगंति भुवनानि विकाशसहितं यथास्यात्तथा आसत स्थितानि तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्या
भ्यागमात्संभवो यासां ता मुदः प्रीतयो न ममुरित्यन्वयः पृथ्वीति विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यं तदप्यधिकं कियदिति अपरिमितमित्यर्थः वाक्शब्द एव ब्रह्म इयं च पर

अहोइति माति संमाति मातुमशक्यः अपरिमितः अत्रभुवनत्रयोदरे नन्वाधारयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशंक्याह अत्रेति नचात्राप्रस्तुतप्रशंसाशंकनीया प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति इत्थंचाधाराधेययोरन्यतरस्यतनोरप्याधिक्यवर्णनमितिसामान्यलक्षणंबोध्यम् इत्यधिकालंकारः अल्पमिति यदितिसामान्येनपुंसकं स्वापेक्षयासूक्ष्मादाधेयादाधारस्यसूक्ष्मतायत्तदल्पंनामालंकारः मणीति

यथावा अहोविशालंभूपालभुवनत्रितयोदरं मातिमातुमशक्योपियशोराशिर्यदत्रते अत्रयद्यप्युदाहरणद्वयेपिकियद्वाग्ब्रह्मेति अहोविशालमितिचाऽधारयोः प्रशंसाक्रियते तथापि तन्नुत्वनसिद्धवत्कृतयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणयशोराश्यधिकरणत्वेनाधिकलंपकल्प्यैवप्रशंसाक्रियतइतितत्प्रशंसाप्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेवपर्यवस्यति अल्पंतुसूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्यसूक्ष्मता मणिमालोर्मिकातेऽद्यकरेजपवटीयते अत्रमणिमालामयोर्मिकातावदंगुलिमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मासापिविरहिण्याः करेकंकणवत्प्रवेशितातस्मिन्जपमालावल्लंबतइत्युक्त्यातत‌ोपिकरस्यविरहकार्श्यादतिसौक्ष्म्यंदर्शितं यथावा यन्मध्यदेशादपितेसूक्ष्मंलोलाक्षिदृश्यते मृणालसूत्रमपितेनसंमातिस्तनांतरे अन्योन्यंनामयत्रस्यादुपकारःपरस्परं त्रियामाशशिनाभातिशशीभातित्रियामया यथावा यथोर्ध्वाक्षः पिबत्यंबुपथिकोविरलांगुलिः तथाप्रपापालिकापिधारांवितनुतेतनुं ९ मणिपंक्तिरूपाऊर्मिका अंगुलीयकंतेकरेअद्यविरहावस्थायांजपमालायतइत्यर्थः वटशब्दस्यगुटिकापर्यायत्वात् अतिसूक्ष्मता आधेयभूतमालापेक्षयापिसूक्ष्मता यदिति हेचंचलाक्षितवमध्यभागादपियत्सूक्ष्मंदृश्यतेतत्मृणालसूत्रमपितवस्तनयोरंतरेमध्येनमातीत्यन्वयः इत्यल्पालंकारः अन्योन्यमिति यत्रपरस्परमुपकारःस्यात्तत्रान्योन्यंनामालंकारः त्रियामारात्रिः यथेति ऊर्ध्वाक्षःऊर्ध्वनयनः प्रपापालिका प्रपादानाधिकृताकाचिद्वनिता धारांजलधारांतनुंसूक्ष्माम् ॥ ॥

T

कु॰ नं॰ अत्रेति प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः स्वासक्त्येत्यादि प्रपापालिकाया विशेषणं संपादनेन करणभूतेन एवं प्रपापालिकयापि पथिक
चं॰ टी॰ स्योपकारः कृत इत्यन्वयः यत्तु स्वमुखावलोकनमभिलषंत्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पांथबोधकत्वं यद्विशेषणघट
६७ कत्वेन स्वनिजादिशब्दा उपात्तास्तद्बोधका इति व्युत्पत्तिरिति कैश्चिदुक्तं तदयुक्तं मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव स्वनिजादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामि
त्वव्युत्पत्तेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं न तु गुणभूतदेवदत्तगामित्वं अत एवेदृशस्थल एव निजतनुस्व

अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासक्त्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषंत्या विरलांगुलिकरणात् चिरं पानी
यदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः तथा प्रपापालिकयापि पानीयपानव्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य धारा
तनूकरणात् चिरं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वोपकारसद्भावेपि परस्परोपकारोपि न निवार्यते
विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं गतेपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिंदंति तत्कराः यथा वा कमलमनंभसि कमले कुवलयमेतानि
द्वितीये त्वंभसः प्रसिद्धाधारस्याभावेपि कमलकुवलययोरन्यत्रावस्थितिरुक्ता क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधारांतरनिर्देशं विनैवाप्रलयमव

च्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवो दंडपादो भवान्या इत्यत्राभवन्मतयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां अन्यत्र तु
न स्वविशेष्यगामित्वनियमः स्वाश्रितानां विप्राणामयं पालकः स्वाज्ञाकारिणां भृत्यानामयं कल्पवृक्ष इत्यादौ व्यभिचारात् न चैवं स्वदाररतानां विप्राणामहं भ
क्त इत्यत्र मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्त्यभावादिति इत्यन्योन्यालंकारः विशेषइति ख्यातं प्रसिद्धम् राम
६७

तदुक्तेर्विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्यव्यवस्थितिरिति छिंदंति नाशयंतितत्क राः सूर्यकिरणाः रात्रावादित्यस्याग्नौप्रवेशश्रवणाद्दीपस्थत्वं कमलमिति
अग्रकमरुत्वादिनामुखादेरध्यवसानंबोध्यम् कुवलयेनेत्रेएतानिकमलकुवलयानि कनकलतारूपायांकामिन्यां साचकनकलतिकाच निर्देशः
कथनंआप्रलयंप्रलयपर्यंतं दिवमिति दिवमुपयातानामपियेषामनल्पगुणगणयुक्तागिरः आकल्पंकल्पपर्यंतं जगंति भुवनानिरमयंतीत्यन्व

यथा दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषां रमयंतिजगंतिगिरःकथमिवकवयोनतेवंद्याः अत्रकवीनामभावेपितद्गि
रामाधारांतरनिर्देशंविनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णिता विशेषः सोपियदेकंवस्त्वनेकत्रवर्ण्यते अंतर्बहिः पुरःपश्चात्सर्वदिक्ष्वपिसैव
मे यथावा हृदयान्नापयातोसिदिक्षुसर्वासुदृश्यते वत्सरामगतोसीतिसंतापेनानुमीयसे किंचिदारंभतोशक्यवस्त्वंतरकृतिश्चसः लां
पश्यतामयालब्धंकल्पवृक्षनिरीक्षणं यथावा स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनंत्वांसृजतानवद्यविद्य विधिनाससृजेनवोमनोभूर्भुः
विसत्यसविताबृहस्पतिश्च अत्राद्येराजदर्शनारंभेणकल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः द्वितीयेराजसृष्ट्यारंभेणमनोभवादि
सृष्टिरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः स्याद्व्याघातोन्यथाकारितथाकारिक्रियेतचेत् यैर्जगत्प्रीयतेहंतितैरेवकुसुमायुधः यद्यत्साधन
त्वेनलोकैःवगतंतत्केनचित्तद्विरुद्धसाधनंक्रियेतचेत्सव्याघातः ॥ यः प्रभेदांतरमाह यदीति तृतीयंप्रकारमाह किंचिदिति किंचित्पदार्थी
रंभेणाशक्यस्यवस्त्वंतरस्यकृतिः करणंचसः विशेषःत्वामितिप्रभुंप्रतियाचकोक्तिः स्फुरदिति उत्कटःप्रतापरूपोज्वलनोग्निर्यस्येत्यर्थः उक्तविशेषणं
त्वांसृजताविधिनाभुविनवोमनोभवादिः ससृजेसृष्टइतिसत्यमित्यन्वयः अत्रचोक्तभेदत्रयान्यतमत्वंसामान्यलक्षणंबोध्यम् इतिविशेषालंकारः
स्यादिति तथाकारितत्कार्यसाधनंवस्तुअन्यथाकारितत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनंचेत्क्रियेततदाव्याघातोलंकारःस्यादित्यर्थः येरिति येःकटाक्षविभ्रमादिर्जगती

T

विरूपाक्षस्यहरस्य जयिनीः विजयकारिणीः स्तुवेस्तौमि भेदांतरमाह सौकर्येणेति कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः निबद्धा कविवर्णिता कार्यविरोधि
नी पराभिमतकार्यविरुद्धा दृयेति दिग्विजयायप्रस्थितंराजानंप्रतियुवराजस्योक्तिः बालइत्यतोमयिदयायोवराज्येस्थापनरूपाचेन्नदा तस्मादेवहेतो
रहंतवापरित्याज्यएव किंतु त्वेनसहनेतव्यइत्यर्थः अर्थादिति हेतौपंचमी अन्वयश्चास्यसमर्थ्यतेइत्यनेन अन्येन वक्त्रा जैत्रेति जयसाधने

यद्यमसाधनतयाकेनचिदुपात्तंतदन्येनतत्प्रतिद्वंद्विनातद्विरुद्धसाधनंक्रियेतचेत्सोपिव्याघातः तत्राद्यउदाहृतः द्वितीयोयथा दृशादग्धंमन
सिजंजीवयंतिदृशैवयाः विरूपाक्षस्यजयिनीस्तास्तुवेवामलोचनाः सौकर्येणनिबद्धापिक्रियाकार्यविरोधिनीदयाचेद्बालइतिमय्यपरि
त्याज्यएवते कार्यविशेषनिष्पादकतयाकेनचित्संभाव्यमानादर्थादन्येनकार्यविरोधिक्रियासौकर्येण समर्थ्यतेचेत्सोपिव्याघातः कार्य
विरुद्धक्रियायांसौकर्यंकारणस्यसुतरांतदानुगुण्यं यथा जैत्रयात्रोन्मुखेनराज्ञायुवराजस्यराज्यएवस्थापनेयत्कारणत्वेनसंभावितं
बाल्यंतेनत्वत्र तु तद्विरुद्धस्यसहनयनस्यैवकारणतयायुवराजेनपरित्यागस्यायुक्तत्वदर्शयतासमर्थ्यते यथावा लुब्धोनविसृजत्य
र्थंनरोदारिद्र्यशंकया दातापिविसृजत्यर्थंतयैवननुशंकया अत्रपूर्वोत्तरार्द्धेपक्षप्रतिपक्षरूपेकयोश्चिद्वचनेइतिलक्षणानुगतिः गुंफः
कारणमालास्याद्यथाप्राक्प्रांतकारणैः नयेनश्रीःश्रियात्यागस्त्यागेनविपुलंयशः ९९ त्यर्थः लुब्धइति तयैवशंकया दारिद्र्यशंकयैव ननुनि

श्चितं अत्रपूर्वार्धेलुब्धस्यदानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशंकारूपपूर्वपक्षनिरूपणंदातुस्तुसैवविरुद्धदानसाधकत्वेनसंमतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपण
मुत्तरार्द्धे यद्यपिदारिद्र्यस्यतात्कालिकत्वेनजन्मांतरीयत्वेनचशंकाभिन्नातथाप्यभेदाध्यवसायान्नलक्षणासमन्वयइतिबोध्यम् सामान्यलक्षणं पूर्व
वदन्यतमघटितमनुसंधेयमितिदिक् इतिव्याघातालंकारः गुंफइति रचनेत्यर्थःकेनत्याह यथेति प्राक्चप्रांतंचप्राक्प्रांते ते अनतिक्रम्येति

यथाग्राक्रांतं यानि कारणानि तैः पूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरं प्रतिकारणैश्चेत्यर्थः एवं चोत्तरोत्तरेत्यादिव्युत्क्रमेणाभिधानमुदाहरणक्रमानुरोधेनेति
ज्ञेयं इति कारणमाला गृहीतेति वक्ष्यमाणया गृहीतमुक्तरीत्यानिबद्धार्थपंक्तिरेकावलिरलंकारः नेत्रइति तस्य भूभुज इति सर्वत्र संबध्यते दोस्तंभयोर्भु
जस्तंभयोर्दोलितमांदोलनं ययोस्तौ दोलनाविति पाठे दोलादोलनं ययोरस्तीति विग्रहः रत्नमुकुरो रत्नदर्पणः दिक्कालेति दिक्काला त्मभिस्तुल्यायस्याका
शस्य विभुता यश्च तत्राकाशे विशेषेण द्योतते सूर्यः यत्र च चंद्रे अमुष्य सूर्यस्य किरणा अमृतरूपा भवंति स च चंद्रो यासामपां राशेः समुद्रादभूत् यश्चा

उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतो गुंफः कारणमाला आद्योदाहृता द्वितीयो यथा भवंति नरकाः
पापात्पापं दारिद्र्यसंभवं दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावलिर्मता नेत्रे कर्णांत विश्रांते कर्णौ दो
स्तंभदोलिनौ दोस्तंभौ जानुपर्यंतप्रलंबनमनोहरौ जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य हि भूभुजः उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपू
र्वस्य उत्तरोत्तरविशेषणभावो वा गृहीतमुक्तिरीतिः तत्राद्यः प्रकार उदाहृतः द्वितीयो यथा दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र वि
द्योतते यत्रामुष्य सुधी भवंति किरणा राशेः स यासामभूत् यस्तत्सित्तमुषस्सु यो ॰ स्य हविषे यस्तस्य जीवातवे वोढा यद्गुणमेषमन्मथरिपो
स्ताः पातु नो मूर्तयः दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः अत्र स्थितिरिति पदमेकं स्मरे
ण तस्या हृदये स्थितिः कृता हृदयेन त्वयि स्थितिः कृते त्येवं वाक्यद्वयान्वयि अतो दीपकं ॥ ग्रस्तासामपां पित्तं भवति श्रुतिरप्येत्तमिति को
शात् यश्च यजमान उषस्सु प्रातः कालेषु अस्य वन्हेर्हविषे हविर्दानाय भवति यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवातवे जीवनौषधाय भवति
यस्याश्च पृथिव्या गुणो गंधः एषा वायुर्वोढा ताः एता मन्मथरिपोर्हरस्याष्टौ मूर्तयो वो युष्मान्पांत्वित्यन्वयः इत्येकावली मालादीपकमिति मालादीप

एकमितिवाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्वितं अतइति एतावन्मात्रेणदीपसादृश्याद्दीपकंनतुप्रागुक्तदीपकालंकारः प्रकृताप्रकृतानांसादृश्यस्यागम्यत्वेनतदंगीका
रादितिभावः संग्रामेति कोदंडेनधनुषाशराः समासादिताःशरैःशत्रुमस्तकंसमासादितंतेनशत्रुमस्तकेनापिभूमंडलंतेनभूमंडलेनत्वंपालकः समासा
दितः भवताकीर्तिरासादिताकीर्त्याचलोकत्रयंसमासादितमित्यनुषंगेणान्वयः इतिमालादीपकं सारइति सारोनामालंकारः तस्याःसुधातः अंतरि

गृहीतमुक्तरीतिसमुद्गावादेकावलीचेतिदीपकैकावलीयोगः यथावा संग्रामांगणमागतेनभवताचापेसमारोपितेदेवाकर्णययेनयेनस
हसायद्यत्समासादितं कोदंडेनशराःशरैरिशिरस्तेनापिभूमंडलं तेनत्वंभवताचकीर्त्तिरतुलाकीर्त्याचलोकत्रये अत्रयेनयेनसह
सायद्यत्समासादितमितिसंक्षेपवाक्यस्थितमेकंसमासादितपदंकोदंडेनशराइत्यादिषुषट्स्वपिविवरणवाक्येषुतत्तदुचितलिंगव
चनविपरिणामेनान्वेतीतिदीपकंशरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावादेकावलीचेतिदीपकैकावलीयोगः उत्तरोत्तरमुत्कर्षःसारइत्य
भिधीयते मधुरंमधुतस्माच्चसुधातस्याःकवेर्वचः यथावा अंतर्विष्णोस्त्रिलोकीनिवसतिफणिनामीश्वरेसोपिशेतेसिंधोःसोप्ये
कदेशेतमपिचुलकयांकुंभयोनिश्चकार धत्तेखद्योतलीलामयमपिनभसिश्रीनृसिंहस्फीतींद्रत्वत्कीर्तेःकर्णनीलोत्पलमिदमपिचप्रे
क्षणीयंविभाति अयंश्लाघ्यगुणोत्कर्षः अश्लाघ्यगुणोत्कर्षोयथा तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपिचयाचकः वायुनाकिन्ननीतो
सौमामयंप्रार्थयेदिति उभयरूपोयथा गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभोमहत् नभसोपिमहद्ब्रह्मततोप्याशागरीयसी ॥ ॥

ति विष्णोरंतः उदरे त्रयाणांलोकानांसमाहारस्त्रिलोकी सोपिविष्णुरपिफणिनांनागानामीश्वरेशेषेशेतेनिद्राति सोपिशेषोपिसिंधोरेकदेशेतिष्ठतीति
शेषः तमपिसिंधुमपिकुंभयोनिः अगस्त्यःचुलकयांचकार पीतवान् अयमगस्त्योपिनभसिगगनेखद्योतशोभांधत्ते इदंगगनमपिप्रेक्षणीयंसुंदरंत्व

तूलः कार्पासः प्रकृतार्थाशायां प्रकृतार्थरूपायामाशायामिति सारालंकारः यथासंख्यमिति क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथासं
ख्यं नामालंकारः शरणमिति कृपणेन धनानि यत्न त्यज्यन्ते तत्किं तानि शरणं प्रपन्नानि यच्च न भुज्यन्ते तत्किं विषवन्मारयन्तीति क्रमेणान्वयः केचिद्दूमनाः
यः इति यथासंख्यालंकारः पर्याय इति पर्यायेण क्रमेण अनेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वं तदुक्तं एवं क्रमेणानेकस्मिन्पर्याय इति पद्ममिति रात्रौ पद्मसं

अत्र ब्रह्मपर्यन्तेषु महत्त्वं श्लाघ्यगुणः प्रकृतार्थेत्वाशायामश्लाघ्यगुणः यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः शत्रुं मित्रं विपत्तिं च
जय रञ्जय भञ्जय यथा वा शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयन्ति वा न त्यज्यन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् असुं क्रमालंकारमिति केचि
द्व्याजह्रुः पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रं कामिनीवदनोपमा अत्रैकस्य कामिनीवदनसादृश्यस्य क्रमे
ण पद्मचन्द्ररूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः यद्यपि पद्मसंश्रयणं कण्ठतो नोक्तं तथापि पद्मं मुक्त्वेति तत्परित्यागोक्त्या प्राक्तत्संश्र
याक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः अतएव श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् धत्ते
वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं त्वद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेनेत्यत्र पर्यायं काव्यप्रकाशकृदुदाजहार सर्वत्र
शाब्दः पर्यायो यथा नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि

कोचास्यागः अतएव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव श्रोणीति जघनबन्धस्तनुतां कृशतां त्यजति मध्यभागस्तां सेवते आश्रयति वक्षः स्थलं कुचसचिवतां
कुचसहितत्वं धत्ते वक्त्रं त्वद्वितीयं अत्र पूर्ववक्षसोः द्वितीयत्वावगमात्सर्वोपसंभवोत्तेयः अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वं चैकत्वेनाध्यवसितं ए
वं चोदाहरणद्वयेऽपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यं उत्तराधारसमाश्रयणं शाब्दमिति सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशे नन्विति हे कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्ट

पदं स्थानं यस्यां तादृशी इयमाश्रयस्थितिस्तवकेनोपदिष्टेत्यन्वयः हृदये अभ्यंतरे अवसइतिशेषः अथानंतरं वृषलक्ष्मणो हरस्य कंठे अधुनापुनरि तिसंबंधः अनुद्भुः संकोचविकासाभिश्रितः प्राय इति शैत्यंप्रायोःशर्वांवसुधांहेमंते चरित्वाततोवसंते तरूणांछायासु विश्रम्यसंप्रति ग्रीष्मे तिग्मभानौ स्तूर्ये प्रौढिं प्रागल्भ्यं प्राप्ते सति शनैरपांजलानामंतरभ्यंतरे अयासीत् गच्छतिस्मेत्यर्थः बिंबोष्ठ एवेति बिंबफलसदृशे ओष्ठे रागो रक्तिमा अनुरागश्च एषःरागः अत्ररागस्यभेदेप्यभेदाध्यवसायादेकत्वं यत्तुएकसंबंधनाशोत्तरमपरसंबंधेसत्येवलोकेपर्यायपदप्रयोगात् श्रीणी बन्धइतिप्रकाशोदा

सर्वोप्ययंशुद्धपर्यायः संकोचपर्यायोयथा प्रायश्चरित्वावसुधामशेषांछायासुविश्रम्यततस्तरूणां प्रौढिंगतेसंप्रतितिग्मभानौशैत्यंशनैरंतरपामयासीत् अत्रशैत्यस्योत्तरोत्तरमाधारसंकोचासंकोचपर्यायः विकासपर्यायोयथा बिंबोष्ठएवरागस्तेतन्विपूर्वमदृश्यत अधुनाहृदयेप्येषमृगशावाक्षिदृश्यते अत्ररागस्यपूर्वाधारापरित्यागेनाधारांतरसंक्रमणमितिविकासपर्यायः एकस्मिन्यद्यनेकंवापर्यायः सोपिसमतः अधुनापुलिनंतत्रयत्रस्रोतःपुराजनि यथावा पुराभूदस्माकंप्रथममविभिन्नातनुरियंततोनुत्वंप्रेयान्वयमपिहताशाःप्रियतमाः इदानींनाथस्त्वंवयमपिकलत्रंकिमपरंहतानांप्राणानांकुलिशकठिनानांफलमिदं अत्रदंपत्योःप्रथममभेदः ततःप्रेयसीप्रियतमभावः ततोभार्यापतिभावः इत्याधेयपर्यायः ॥ हृनेतश्चैवदृष्टत्वाच्चबिंबोष्ठएवेत्यत्रपर्यायकथनमयुक्त

मितिकेनचिदुक्तंतत्प्रकाशएवबिंबोष्ठइत्युदाहरणेपर्यायसमर्थनात् भ्रांतप्रलपनमिवोपेक्षणीयं आलंकारिकपरिभाषितानांशब्दानांलोकव्यवहारविसंवादस्याकिंचित्करत्वाच्चेतिदिक् भेदांतरमाह एकस्मिन्निति पर्यायेणेत्यनुवर्त्तते एकस्मिन्नाधारेक्रमेणयद्यनेकंभवति सोपिपर्यायालंकारःसमतइत्यर्थः पुरेति अस्माकमित्यस्मदोद्वयोश्चेतिद्वयोरपिबहुवचनं पुरेत्यनेनस्थूलोतीतकालउच्यते तत्रापिप्रथममंतनुरविभिन्नाऽभूत् ततोनुवितर्केत्वंप्रिय

इदानींतुत्वंनाथःपतिःवयंभार्याः इतोपरंकिमनिष्टमितिशेषः कुलिशंवज्रं अत्रत्वंप्रेयानित्येकवचनेनएकस्यप्रेमपात्रत्वंव्यज्यते प्रियतमाइत्यादिबहुवचनेनैकरू पतद्व्यतिरेकइतिबोध्यं इतिपर्यायः परिवृत्तिरिति न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परंविनिमयः परिवृत्तिरलंकारः जग्राहेति कटाक्षपूर्वकं एकंशरंमुक्त्वारिपोःश्रियंजग्रा हेत्यर्थः तस्यचेतिप्रवयसोऽतिवृद्धस्यजटायुषोगृध्रविशेषस्यस्वर्गंगतवतः किमिवशोचनीयंनकिंचित् जर्जरंजीर्णतरंकलेवरंशरीरंतस्यव्ययोरावणेनसह

परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः जग्राहैकंशरंमुक्त्वाकटाक्षात्सरिपुश्रियं यथावा तस्यचप्रवयसोजटायुषः स्वर्गिणः किमिवशोच्य तेधुना येनजर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकिरणोज्ज्वलंयशः परिसंख्यानिषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयंत्रणं स्नेहक्षयः प्रदीपेषुनस्वांतेषुनत भ्रुवां यथावा विलंघयंतिश्रुतिवर्त्मयस्यांलीलावतीनांनयनोत्पलानि बिभर्तियस्यामपिवक्रिमाणमेकोमहाकालजटार्धचंद्रः आद्योरा हरणेनिषेधःशाब्दः द्वितीयेत्वार्थः विरोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता सद्यःशिरांसिचापान्वानमयंतुमहीभुजः॥ अत्रसंधिवि ग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थितयोर्युगपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः यथावा पतत्यविरतंवारिनृत्यंतिचकलापिनः। अद्यकांतःकृतांतोवादुःखस्यांतंकरिष्यति प्रियसमागमश्चेन्नमरणमाशंसनीयंमरणेतुनप्रियसमागमसंभवइतितयोराशंसायांविकल्पः बहूनांयुगपद्भावभाजांगुंफः समुच्चयः नश्यंतिपश्चात्पश्यंतित्रस्यंतिचभवद्द्विषः अविरोधेनसंभावितयौगपद्यानांनाशादीनांगुंफनंसमुच्चयः

युद्धेत्यागस्तस्माद्यशःक्रीतंशरीरंदत्वायशोगृहीतमित्यर्थः इतिपरिवृत्त्यलंकारः परिसंख्येति एकंवस्तुप्रतिषिध्यापरस्मिन्वस्तुनोनियंत्रणंनियमनंपरिसंख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्तैलादिस्निग्धद्रव्यं अनुरागश्च स्वांतेषुचित्तेषु विलंघयंतीति यस्यामुज्जयिनीपुर्यां श्रुतिःकर्णःवेदश्च वर्त्ममार्गं वक्रिमाणंकौटिल्यं वक्राकारतांचम हाकालइतितत्रैवख्यातंशिवलिंगं इतिपरिसंख्यालंकारः संधिविग्रहप्रमाणेति संधिविग्रहयोः कर्त्तव्यताबोधकप्रमाणेत्यर्थः इतिविकल्पः बहूनामिति युगपद्भावो भवनंतद्भाजांबहूनांगुंफोनिबंधः वर्णनमितियावत् ससमुच्चयालंकारः

विभ्राणेति नायकंप्रतिदूत्याइयमुक्तिः हेसाधोत्वयाहृदयेविनिहितंप्रेमाभिधानंनवंशल्यंधारयंतीविधुरिताविरहविह्वलासानायिकायद्विदधाति तदाकर्ण्येतामित्यन्वयः किंतदित्यपेक्षायामाह शेतेनिद्राति ताम्यतिग्लानिंप्राप्नोतिप्रकर्षेणम्लायति प्रेंखति चलति प्रणश्यति नैर्बल्यातिशयेनमृतप्रायाभवति गलति खेदातिशयात् त्रुट्यति क्षीणाभवतीति कासांचित् शयनभ्रमणादीनां शतपत्रस्य कमलस्य "पत्रशतंदलशतं अहंप्राथमिकेति अहंपूर्विके त्यर्थः अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियामित्यमरः एककार्यान्वयेएककार्यसाधकत्वे स समुच्चयालंकारः अहमहमिकया परस्पराहंकारेण आभि

यथावा विभ्राणाहृदयेत्वयाविनिहितंप्रेमाभिधानंनवंशल्यंयद्विदधातिसाविधुरितासाधोतदाकर्ण्यतां शेतेशुष्यतिताम्यतिप्रलपति प्रम्लायतिप्रेंखतिभ्राम्यत्युल्लुठतिप्रणश्यतिगलत्युन्मूर्छतित्रुट्यति अत्रकासांचित्क्रियाणांकिंचित्कालभेदसंभवेपिशतपत्रपत्रशतभेदन्यायेनयौगपद्यंविरहातिशयद्योतनायविवक्षितमितिलक्षणानुगतिः अहंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेपिसः कुलंरूपंवयोविद्याधनंचमदयत्यमुं यत्रैकःकार्यसिद्धिहेतुत्वेनप्रक्रांतस्तत्रान्येपियद्यहमहमिकयाखलेकपोतन्यायेनतत्सिद्धिंकुर्वंतिसोपिसमुच्चयः यथामदेआभिजात्यमेकंसमग्रंकारणंतादृगेवरूपादिकमपितत्साधनत्वेनावतरतीति यथावा प्रदानंप्रच्छन्नंगृहमुपगतेसंभ्रमविधिर्निरुत्सेकोलक्ष्म्यामनभिभवगंधाःपरकथाः प्रियंकृत्वामौनंसदसिकथनंचाप्युपकृतेः श्रुतेत्यंतासक्तिः पुरुषमभिजातंकथयति ॥

१जात्यं कुलीनत्वं समग्रंपुष्कलं प्रदानमिति प्रच्छन्नंगुप्तं गृहंप्रत्युपगतेःर्थादतिथौ लक्ष्म्यांसत्यांनिरुत्सेकोगर्वाभावः अभिभवोनिंदातद्गंधशून्याःमौनं अनुद्घाटनं सदसिसभायांपरेणकृतायाउपकृतेः कथनं श्रुतेशास्त्रश्रवणे सर्वप्रथमंतातानांपुरुषमभिजातंप्रथयतीत्यनेनान्वयः अभिजातंकुलीनं प्रथयतिकथयति॥ ॥इतिसमुच्चयालंकारः॥ ॥

क्रमिकेति क्रमिकाणामर्थोन्क्रियाणामेककारकगतानांगुंफोनिबंधः कारकदीपकंनामालंकारः तदुक्तं सैवक्रियासुबह्वीषुकारकस्येतिदीपकमिति सैवसकृद्
तिः पश्यति सार्थं पृच्छतिमार्गे निद्रातीति हेअब्धिकन्येप्रभूणामुद्यतदंडैर्द्वारि अधिकृतैर्द्वारपालैरित्यसकृद्वारितानतएवदीनानस्मान्सरसिरुहद्युतीनांपरमपरिचितैः
रपांगैः कटाक्षैः पश्येत्यन्वयः इतिकिं प्रभुर्निद्रातीत्यादि अंतः अंतःपुरेअक्षैः पाशैर्दीव्यति क्रीडति भूयः पुनः छायासादृश्यंमुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रकारेणअसंभवादि

क्रमिकैकगतानांतुगुंफःकारकदीपकं गच्छत्यागच्छतिपुनःपांथःपश्यतिपृच्छति यथावा निद्रातिस्नातिभुंक्तेचलतिकचभरंशोषयत्यंतरास्तेदीव्य
त्यक्षैर्नचायंगदितुमवसरोभूपआयाहियाहि इत्युद्दंडैःप्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितानद्वारिदीनानस्मान्पश्याब्धिकन्येसरसिरुहरुचाम
तरंगैरपांगैः आद्योदाहरणेश्रुतस्यपांथस्यकर्तृकारकस्यैकस्यगमनादिष्वन्वयः द्वितीयेतुअध्याहृतस्यप्रभुकर्तृकारकस्यनिद्रादिष्वन्वय
इत्येकस्यानेकवाक्यार्थान्वयेनदीपकच्छायापत्त्याकारकदीपकंप्रथमसमुच्चयप्रतिद्वंद्वि समाधिःकार्यसौकर्यंकारणांतरसंनिधेः उत्कंठि
तावततरुणीजगामास्तंचभानुमान् यथावा मानमस्यानिराकर्त्तुंपादयोर्मेपतिष्यतः उपकारायदिष्ट्येदमुदीर्णंघनगर्जितं केनचिदारीप्सितस्य
कार्यस्यकारणांतरसन्निधानाद्यत्सौकर्यंतत्सम्यगाधानात्समाधिः द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वी अयंसमाधिः तत्रबहूनांप्रत्येकंसमर्थानांखलेक
पोतिकान्यायेनयुगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः अत्रत्वेकेनकार्येसमारीप्सिते अन्यस्यकाकतालीयन्यायेनापतितस्यतत्सौकर्याधायकत्व
मात्रं अत्रोदाहरणमुत्कंठितेतिउत्कंठैवप्रियाभिसरणेपुष्कलंकारणंनांधकारागममपेक्षते अत्यारूढोहिनारीणामकालज्ञोमनोभवइतिन्या

तिभावः प्रतिद्वंद्वी विपरीतं इतिकारकदीपकालंकारः समाधिरिति कारणांतरसंनिधेर्वशात्कार्यस्यसुकरत्वंसमाधिरलंकारः उत्कंठिता नायकसमीपंगंतुं मा
नमिति मानंनिराकर्त्तुमस्याः पादयोःपतिष्यतोममोपकारायदिष्ट्याभाग्येनेदंघनगर्जितमुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः समुच्चयेकारणानांतुल्यकक्षत्वमिहतुतद्विपरीत

कु॰ न॰ मतुल्यकस्सत्वमितिप्रतिहंहिल्वंतत्रेत्यादिनादर्शितं इतिसमाध्यलंकारः प्रत्यनीकमिति बलवतःशत्रोःपक्षेपक्षांतःपातिनितदीयेयःपराक्रमस्तत्प्रत्यनीकंना
चं॰ टी॰ मालंकारः। अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् जैत्रेति उत्पलाभ्यांस्वजयकारिनेत्रानुसारिणोकर्णौअधःकृतौतिरस्कृतौ अवतंसतयातेदुपरिस्थितत्वादधस्तात्कृ
७२ तौचेतिश्लेषः ममेति भुविभूलोकेममरूपख्यातिंयोहृतवान् तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तंहृदयंयस्यास्तस्यानुप्र विष्टहृदयंयस्यावातादृगियमितित्वयिमः
सरादिवखलुनिश्चितंनिरस्तद्योमदनस्तांक्षिणोतिक्षीणांकरोतीत्यन्वयः अत्रमत्सरादिवेतिहेत्वंशेउत्प्रेक्षासत्वेपितद्धेतुकप्रतिपक्षसंबंधिबाधनंप्रत्यनी

दैवादापततात्वंधकारेणतत्सौकर्यमात्रंकृतमिति एवंद्वितीयोदाहरणेपियोज्यं प्रत्यनीकंबलवतःशत्रोःपक्षेपराक्रमः जैत्रनेत्रानुगौक
र्णाववुत्पलाभ्यामधः कृतौ यथावा ममरूपकीर्तिमहरद्भुवियस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति त्वयिमत्सरादिवनिरस्तदयः सुतरांक्षिणोतिखलु
तांमदनः एवंबलवतिप्रतिपक्षेप्रतिकर्तुमशक्तस्यतदीयबाधनंप्रत्यनीकमितिस्थितेसाक्षात्प्रतिपक्षेपराक्रमः प्रत्यनीकमितिकैमुतिक
न्यायेनफलति यथा मधुव्रतौघःकुपितःस्वकीयमधुप्रपापद्मनिमीलनेन बिंबंसमाक्रम्यबलात्सुधांशोः कलंकमंकेध्रुवमातनोति
कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते सजितस्त्वन्मुखेनेंदुः कावार्तासरसीरुहां अत्रसइत्यनेनपद्मानियेनजिता ॥ ॥

कालंकारस्यविविक्तोविषयइतिबोध्यम् अतएवमम्मटभट्टैरपित्वंविनिर्जितमनोभवरूपःसाचसुंदरभवत्यनुरक्ता पंचभिर्युगपदेवशरैस्तांतापयत्यनु
शयादिवकामइत्युदाहृतं एवंचहेतूत्प्रेक्षयैवगतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरंभवितुमर्हतीतिकस्यचिद्वचनमनादेयं कैमुतिकेति तत्संबंधिबाधनापेक्षया
साक्षात्तद्बाधनेविशेषादितिभावः मध्विति भ्रमरौघः स्वकीयमधुप्रपारूपस्यपद्मस्यनिमीलनेनकुपितःसन्सुधांशोर्बिंबंबलात्समाक्रम्यतस्यांकेमध्यभा राम
गेकलंकंध्रुवमातनोतीत्यन्वयः॥ ॥इतिप्रत्यनीकालंकारः कैमुत्येनेति कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः काव्येलंकाररूपार्थापत्तिःकाव्यार्थापत्तिः ॥ ॥ ७२

दंडापूपिकेति दंडाकर्षणे तदवलंबिनामपूपानामाकर्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थः व्यावर्त्तनायेति लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः अधरोयमिति बंधुजीवं बंधूकपुष्पं तस्य भाहरः बंधुभूतानां जीवानां प्रभाहरश्च यत्वे तल्लक्षणमयुक्तं कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः यथा तवाग्रे यद्दरिद्रस्य स्थितं भूपद्विजन्मनां शनैः सवितुरप्यग्रे तमःस्थास्यत्यसंशयं अत्र शनैः शब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्याग्रे तमोवस्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादापाद्यते ननु कैमुतिकन्यायेनेति केनचिदुक्तं तत्रेदं वक्तव्यं केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थांतरस्यापत्तिरर्थापत्तिरिति तदुक्तलक्षणमयुक्तं कावार्तासरसीरुहामित्यादि कैमुत्यन्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादापादनाप्रतीतेश्चेति नचा

नीति विवक्षितं तथा च सोपि येन जितस्तेन पद्मानि जितानीति किमु वक्तव्यमिति दंडापूपिकान्यायेन पद्मरूपस्यार्थस्य संसिद्धिः काव्यार्थाप-त्तिः तांत्रिकाभिमतार्थापत्तिव्यावृत्तेनायकाव्येति विशेषणं यथा वा अधरोयमधीराक्ष्या बंधुजीवप्रभाहरः अन्यजीवप्रभां हंत हरतीति कि मद्भुतं स्वकीयं हृदयं भित्वा निर्गतौ यो पयोधरौ हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा तयोः समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगे समर्थने जितो सि मंदकंदर्पमच्चित्तः स्तित्रिलोचनः ॥ अत्र कैमुत्यन्यायतामात्रं न त्वलंकारत्वमिति युक्तं अलंकारत्वाभियुक्तानां प्राचीनानां शून्यहृदयताया

अपामरेण संभावयितुमशक्यत्वात् लोकव्यवहारेपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायेन तस्यालंकारतासिद्धेश्च इत्थं चत्वदुक्तार्थापत्त्यु दाहरणे वक्ष्यमाणः संभावनालंकारो यो ऽन्यैर्यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमिति यद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः यद्यर्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थविश्रां तत्वमिह त्वापादकस्य सिद्धत्वमापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति वैचित्र्यं तु तदवांतरभेदतायाः साधकं न तु तद्बहिर्भूततायाः इति न तत्राव्याप्तिशंकापीत्य लं विस्तरेण इत्यर्थापत्तिः समर्थनीयस्येति समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्गमलंकारः अर्थान्तरन्यासवारणाय समर्थनापेक्षस्येति ॥

T

कु॰ नं॰ यदात्वर्थान्तरन्यासप्रकरणेवक्ष्यमाणरीत्यासामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वंनिवेश्यतेतदानोपादेयमेवैतदितिबोध्यं दुष्करविषयत्वात्दुष्करविषयरूप
चं॰ टी॰ त्वात् समर्थनापेक्षस्येत्यनंतरमर्थस्येतिशेषः नव्याप्यिकेति नव्याप्यिकाभिमतलिंगस्यलक्ष्यतावारणायेत्यर्थः भस्मोद्धूलनेति संबोधनं शुभमस्त्विति
७३ शेषः गिरिसुताकांतस्यशिवस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूतेसोपानपंक्ते इत्यपिसंबोधनं हेतिदैन्ये विभुनाप्रभुणाशिवेन युष्माकंयासपर्यापूजा त

अत्रकंदर्पजयोपन्यासोदुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः तस्यमच्चित्तेस्तित्रिलोचनइतिस्वांतःकरणेशिवसन्निधानप्रदर्शनेनसमर्थनं
काव्यलिंगं व्याप्तिधर्मतासापेक्षनैय्यायिकलिंगव्यावर्त्तनायकाव्यविशेषणं इदंवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगंपदार्थहेतुकं यथा भस्मो
द्धूलनभद्रमस्तुभवतेरुद्राक्षमालेशुभंहासोपानपरंपरेगिरिसुताकांतालयालंकृते आद्याराधनतोषितेनविभुनायुष्मत्सपर्यासुखालोको
च्छेदिनिमोक्षनामनिमहामोहेनिलीयामहे अत्रमोक्षस्यमहामोहत्वमप्रसिद्धमितितत्समर्थनेसुखालोकोच्छेदिनीतिपदार्थोहेतुः क्व
चित्पदार्थवाक्यार्थौपरस्परसापेक्षौहेतुभावंभजतः यथावा चिकुरप्रकराजयंतितेविदुषीमूर्द्धनियान्बिभर्त्तिसा पशुनाप्यपुरस्कृतेन
तत्तुलनामिच्छतुचामरेणकः अत्रचामरस्यदमयंतीकुंतलभारसाम्याभावेविदुषीमूर्द्धनियान्बिभर्त्तिसेतिवाक्यार्थः पशुनाप्यपुर
स्कृतेनेतिपदार्थश्चेत्युभयंमिलितंहेतुः क्वचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थेवाक्यार्थपदार्थौ हेतुः यथावा वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं
जन्मनिपुरापुरारेनक्वापिक्वचिदपिभवंतंप्रणतवान् नमन्मुक्तःसंप्रत्यहमतनुरग्रेप्यनतिमानितीशक्षंतव्यंतदिदमपराधद्वयमपि ॥

त्सुखस्यालोकःप्रकाशस्तदुच्छेदके निलीयामहेवयमित्यर्थात् चिकुरेति चिकुरप्रकाराःकेशपाशाः विदुषीपंडितासादमयंती अपुरस्कृतेन अनादृतेनपुरोभा
गेअनिहितेनच पदार्थश्च अनेकपदार्थश्चवपुरिति पुरापूर्वस्मिन्क्वापिजन्मनिक्वचिदपिक्षणेभवंतंप्रणतवानितीदंवपुषःशरीरस्यप्रादुर्भावादनुमितंसंप्रतिनम

समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयम् अस्पष्टार्थत्वात् अस्पष्टहेतुकत्वात् अत्रअनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थे अग्रेप्यनतिमानितिवाक्यार्थे ॥
अत्रापि अतनुत्वेपि नमन्युक्तइत्यस्यावाक्यत्वादाह अनेकपदार्थोवेति असोढेति तपस्यंतीमुमांप्रतिबटुवेषेणागतस्यहरस्यवर्णनं कपटेनयोब
टोर्ब्रह्मचारिणोवेषस्तस्यापनयनेत्यागेत्वराशैथिल्याभ्यांयुगपदभियुक्तआक्रांतःत्वराशैथिल्यहेतुगर्भंक्रमेणविशेषणद्वयमाह तत्कालेउल्लसन्नादु

अत्रतावदपराधद्वयंसमर्थनीयं अस्पष्टार्थत्वात् तत्समर्थनंचपूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यांवाक्यार्थभूताभ्यांक्रियते अत्रद्वितीयवाक्यार्थैः
तनुत्वमेकपदार्थोहेतुः अत्रापिसंप्रतिनमन्युक्तइतिवाक्यार्थोनेकपदार्थोवाहेतुः क्वचित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरुभयोः क्रमा
दुभौहेतुभावंभजतः यथा असोढातत्कालोल्लसदसहभावस्यतपसःकथानांविस्रंभेष्वथचरसिकः शैलदुहितुः प्रमोदंवोदिश्यात्कप
टबटुवेषापनयनेत्वराशैथिल्याभ्यांयुगपदभियुक्तःस्मरहरः अत्रशिवस्ययुगपत्कृत्रिमब्रह्मचर्यवेषापनयनत्वरातदनुवर्त्तनेच्छये
विरुद्धयोः क्रमाद्गिरिजातीव्रतपसोसहिष्णुत्वंतत्संलापकौतुकंचेत्युभावर्थौहेतुत्वेननिबद्धौ क्वचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनी
ययोरेकएवहेतुः यथाजीयादंबुधितनयाधररसमास्वादयन्मुरारिरयं अंबुधिमथनक्लेशंकलयन् विफलंचसफलंच अत्रविफलत्वस
फलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरेकएवांबुधितनयाधररसास्वादोहेतुः इदंकाव्यलिंगंहेत्वलंकारइतिकेचिद्व्याजह्रुः हेगोदावरिदेवि
तावकतटोद्देशेकलिंगः कविर्वाग्देवीबहुदेशदर्शनसर्वांत्यक्त्वाविरक्तिंगतः ११ भवन्नसहभावोदुःसहत्वमर्थान्नैर्यापस्यताहृशस्यतपसअसोढास

हनासमर्थः शैलकन्यायाः कथानांविस्रंभेषुविश्वासेषुरसिकश्चेतिब्रह्मचर्यंब्रह्मचारिवेषः जीयादिति अंबुधेस्तनयायालक्ष्म्या अधररसमास्वादयन्नयंमुरा हृ
रिर्जीयात्सर्वोत्कर्षेणवर्त्ततां कीदृशःसमुद्रमथनक्लेशंएवंविधांगनालाभात्सफलंकलयनजानन् एतदधरमाधुर्येसत्यमृतस्यवैयर्थ्याद्विफलंचकलयन्नि

हिगोदावरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषणस्यान्यसनं श्लेषाख्यो गुणः इति जयदेवेनोक्तमित्यन्वयः तावकतटोद्देशे त्वदीयतीरभूमौ कलिंगाख्यः कवि:
बहूनां देशानां दर्शने सहचारिणीं विरक्तिं मुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रतिगमयन नयेति संबंधः कीदृशं अर्णवमध्ये सुप्तो यो मुरभिन्मुरारिस्तन्नाभिक
मलस्थं श्लेषोः विघटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादको योऽर्थस्तस्य वर्णनं श्लेषाख्यो गुण इत्यर्थः प
एनामर्णवमध्यसुप्तमुरभिन्नाभीसरोजासनं ब्रह्माणं गमयसि तौ कथमसावेकाकिनी स्थास्यति इत्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथं गोदाव
र्या कर्तव्यमित्यसंभावनीयोऽर्थोपपादकस्यार्णवमध्येत्यादितद्विशेषणस्यान्यसनं श्लेषाख्यो गुण इति श्लेषो विघटमानार्थघटकार्थ
स्य वर्णनमिति श्लेषलक्षणमिति च जयदेवेनोक्तं वस्तुतस्त्वत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमेव तद्भेदकाभावात् ननु साभिप्रायपदार्थवाक्या
र्थविन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिंगस्य किं भेदकं उच्यते परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानार्थौ वाच्योपस्कारकतां भजतः काव्य
लिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः ननु यद्यपि सत्स्वावलोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे अग्रेप्यनतिमानि
त्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे च पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतस्तथापि पशुनाप्यपुरस्कृतेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मचि
नेस्ति त्रिलोचनद्रुतिवाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थस्यापि हेतुकोऽनुप्रवेशो दृश्यते पशुनेति ह्यविवेकित्वाभिप्रायगर्भम् विदु
पीत्यस्य प्रतिनिर्दिश्यत्वात्त्रिलोचन इति च कंदर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भं कंदर्पजयोपयोगित्वात्तस्य सत्यं तथापि न तयोः परिक
दार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं पदार्थवाक्यार्थेति द्वंद्वः प्रतीयमानोऽर्थः व्यंग्योऽर्थः प्रतिनिर्दिश्यत्वादिति निर्दिश्यते उच्चार्यत इति निर्देशः शब्दः तेन विपरीतार्थक
शब्दत्वादित्यर्थः तस्य नादृशतृतीयलोचनत्वस्य तथा चोभयत्र परिकरालंकारसत्त्वात्काव्यलिंगोदाहरणत्वमनुपपन्नमिति भावः तयोः पशुनेत्याद्युक्तोदा

तदुत्थापितं परिकरोपपादितं व्यंग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः एतदेव विवृणोति प्रतीयमानेति वाच्यस्यैवेत्येवकारः सूचितव्यंग्याद्व्यारकत्वं न हीत्यादिना विवृतं तदयमर्थः यदि पश्चादिपदव्यंग्यं केशपाशसाम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदात्र परिकर एव स्यान्न काव्यलिंगं न त्वेवमस्ति पश्चपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादनासंभवात् किंतु तद्विशिष्टपश्चपुरस्कृतत्वाभाव एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटिनिविष्टं व्यंग्यं काव्यलिंगरूपस्य

किंतु तदुत्थापितं काव्यलिंगमपि प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन पशुनाप्यपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्य प्रतीयमानं कंदर्पदाहकतृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य चित्ते सन्निधानस्य च वाक्यार्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात् न हि तयोर्वाच्ययोर्हेतुभावे ताभ्यां प्रतीयमानेन मध्ये किंचिद्धारमस्ति यथा सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेन प्रतीयमानं शरीरस्यासेव्यत्वं तथा च वाक्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्यायोक्तविधया तत्तद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानेनाहं व्यास इत्यादि तस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचन इत्यत्र च प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावोपपादकतया काव्यलिंगस्यांगमेव यथा यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिंदीवरमित्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे त्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकानि इंदीवरशशिहंसविशेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति तत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगे पदार्थहेतुककाव्यलिंगमंगमिति न तयोः काव्यलिंगोदाहरणत्वं काचिदनुपपत्तिः ॥ तस्यांगमेव व्यंग्यं

तरं तु नोक्तकाव्यलिंगगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति ननु स्वयमन्योपपादकस्य काव्यलिंगस्याप्युपपादके क्व दृष्टमित्याशंक्योदाहरति यत्त्वन्नेत्रेति एतत्प्रतीपालंकारे प्राग्रुदाहृतं अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थे —————————— हेतुत्वमिति ज्ञेयं हेतुभावोपपादकानीति इंदीवरस्य नेत्रसमानकांतित्वं विना पटादेरिव तद्दर्शनस्य दैवगतकांतासादृश्यविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वासंभवादि

विभावः समाहितः मधुरूपमंदेहाली

कु॰नं॰ तयोःपश्चुनापीतिमन्वितेस्तीत्येतयोः इतिकाव्यलिंगालंकारः प्रस्तुतव्यंजकतयेति अप्रस्तुताभिधानंयुज्यतइत्यनुषज्यते एवमग्रेपि विस्रब्धेति खलस्य

चं॰टी॰ विश्वस्तघातरूपोदोषःस्वस्यैववधायभवतियतोवीराणांकोपकारकः सिंहनिंद्रापहारीनवतस्भंगजन्यध्वनिःकरिणोवधाययथेत्यर्थः तदृदर्शनात् उपमा

७५ नत्वादर्शनात् ननुमहापुरुषाकृतिरिवगंभीरे यमस्याकृतिरित्यादौसामान्यस्याप्युपमानताहष्टेत्यरुचेराह उपमानतेति इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उ

उक्तिरर्थांतरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः हनुमानब्धिमतरद्दुष्करंकिंमहात्मनां गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्यातिस्वल्पोपिगौरवं पुष्पमालानुषंगेनसूत्रंशिरसिधार्यते सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थांतरन्यासस्तयोश्चैकेप्रस्तुतं अन्यदप्रस्तुतंभवतिततश्चविशेषेप्रस्तुतेतेनसहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्यसामान्येप्रस्तुतेतेनसहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थांतरस्यन्यसनमर्थांतरन्यासइत्युक्तंभवति तत्राद्यस्यद्वितीयाद्युदाहरणंद्वितीयस्यद्वितीयश्लोकः नन्वयंकाव्यलिंगान्नातिरिच्यते तथाहि उदाहरणद्वयेप्यप्रस्तुतयोःसामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोःकथमुपकरोतीतिविवेक्तव्यं नहिसर्वथैवप्रस्तुतानन्वय्यप्रस्तुताभिधानंयुज्यते नतावदप्रस्तुतप्रशंसायामिवप्रस्तुतव्यंजकतयाप्रस्ततयोरपिविशेषसामान्ययोःस्वशब्दोपात्तत्वान्नाप्यनुमानालंकारइवप्रस्तुतप्रतीतिजनकतयातद्धिहिव्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावात्—— ॥

नापिदृष्टांतालंकारइवउपमानतया विस्रब्धघातदोषःस्ववधायखलस्यवीरकोपकरः नवतस्भंगध्वनिरिवहरिनिद्रातस्करःकरिणइत्यादिषुसामान्येविशेषस्योपमानत्वदर्शनेपिविशेषेसामान्यस्यक्वचिदपितदृदर्शनात् उपमानतयातदन्वयेसामंजस्याप्रतीतेश्च तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोगइहापिवक्तव्यः ततश्चवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमेवात्रापिस्यान्नालंकारांतरस्यावकाशइतिचेत्

पमानतयाऽन्वयस्यसामंजस्येनाप्रतीतेरित्यर्थः इहापीत्यपिनाकाव्यलिंगसमुच्चयः प्रतीतिवैभवात् प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात् प्रयोजनस्यापिहेतुत्ववि

उक्तैवलक्षणमुदाहरणनिष्ठतयादर्शयति नहीत्यादिना इत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव अथेत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषु प्रसक्तं तस्य समर्थनार्थित्वं नह्य
स्तीति संबंधः शरदा शशांके उपगूढे आलिंगिते सति अथानंतरं शांता तडिद्रूपाः कटाक्षा यस्याः साप्रारूढ्यपयोगतवती उक्तं विशेषरूपसमर्थसामान्यरूपेणा
र्थांतरेण समर्थयति परिभ्रष्टपयोधराणां कासामंगनानां सौभाग्यगुणो ननष्टइति पयोधराः कुचा मेघाश्च दिवाकरादिति कुमारसंभवे हिमालयवर्णनं

अत्र केचित्समर्थ्यसापेक्षस्यार्थस्य समर्थने काव्यलिंगं निरपेक्षस्यापि प्रतीतिवैभवात्समर्थनेऽर्थांतरन्यासः नहि यत्वन्नेत्रसमानकांती ९
त्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव अथोपगूढे शरदा शशांके प्रारूढ्य योशांततडित्कटाक्षा कासां न सौभाग्यगुणोंगनानां नष्टः परिभ्रष्टप
योधराणां दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवांधकारं क्षुद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव इत्याद्यर्थांतरन्या
सोदाहरणेषु प्रसक्तं तस्य समर्थनापेक्षत्वमस्तीति वस्तुतस्तु प्रायेणादोयं अर्थांतरन्यासेपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्षत्वेपि सामा
न्यं विशेषेण समर्थनमपेक्षत एव निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन बहूनामप्यसाराणां संयोगः कार्यसाधक इत्यादि सामान्यस्य तृणै ९
रारभ्यते रज्जुस्तया नागोपि बध्यत इत्यादि संप्रतिपन्नविशेषावतरणं विना बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवात् नचात्र सामान्यस्य कासां न सौ
भाग्यगुणोंगनानामित्यादि विशेषसमर्थनार्थसामान्यस्येव लोकसंप्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीति श्लो
केतन्न्यसनेनापेक्षितमस्तीति वाच्यं सामान्यस्य सर्वत्र लोकसंप्रतिपन्नत्वनियमाभावात् ९ यो हिमालयः ममत्वं मदीयता बुद्धिः शिरोम ९

स्तकं शिखरं च समर्थनार्थित्वं समर्थनापेक्षत्वं अयं अर्थांतरन्यासे समर्थना--नपेक्षत्वरूपः सामान्यस्येत्यस्य बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवादित्यनेनान्वयः सं
प्रतिपन्नेति वक्तृश्रोतृसंमतेत्यर्थः विशेषावतरणं विशेषावगमं तत्र बहूनामित्यादौ सामान्यस्येति विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीत्यग्रिमेणा

लिंगं तन्मध्यगं १८ कौस्तुभादिविशेषलक्षणं ॥

T

कु॰नं॰ नन्वेवमप्यर्थान्तरन्यासे क्वचिदेव समर्थनापेक्षा काव्यलिंगे तु सर्वत्रेत्यनयोर्भेद इत्याशंक्याह किंचेति कविकुलक्षुण्णत्वेन कविसमूहाभ्यस्तत्वेन तदा

चं॰टी॰ स्यदास्येन त्वन्मुखदास्ये पर्वणि पूर्णिमायां भवः पार्वणः शर्वरीश्वरश्चंद्रः नवि षेणेत्यादेः स्त्रियः कृता इत्यनेनान्वयः अपितु स्त्रीभिरेव यतः प्रतीकाररहितं

७६

नहि यो यो धूमवान्सोऽग्निमानिति व्याप्तिरूपसामान्यस्य लोकसंप्रतिपन्नतया यथा महानस इति तद्विशेषरूपदृष्टांतानुपादनसंभवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासेपि तद्विशेषरूपदृष्टांतोपन्यासनैरपेक्ष्यं संभवति नचैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्थलेपि क्वचित्तस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावेन तस्य बुद्धावारोहाय पुनर्विशेषांतरस्य न्यासप्रसंग इति वाच्यम् इष्टापत्तेः अत्रैव विषये विकस्वरालंकारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् किंच काव्यलिंगेपि न सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्वनियमः चिकुरप्रकरा जयंतीत्यत्र तदभावादुपमानवस्तुषु वर्णनीयसाम्याभावेन निंदायाः कविकुलक्षुण्णत्वेनात्र समर्थनापेक्षाविरहात् नहि तदास्यदास्येपि गतोधिकारितां न शारदः पार्वणशर्वरीश्वर इत्यादिषु समर्थनं दृश्यते नवि— षेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः इत्यादिकाव्यलिंगविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहेपि अप्रतीकारपारुष्या इत्यादिना समर्थनदर्शनाच्च नहि तत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं समर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वात् तस्मादुभयतो व्यभिचारात्समर्थनापेक्षसमर्थनेन काव्यलिंगं तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थान्तरन्यास इति न विभागः किंतु समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषसंबंधेऽर्थान्तरन्यासस्तदितरसंबंधे काव्यलिंगमित्येव व्यवस्थावधारणीया प्रपंचश्चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनं यथा

॥ पारुष्यं क्रौर्यं यासां तथाभूताः उभयतः राम

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपि तदास्यदास्येपीत्यादौ तदभावात् न विषेणेत्यादावपेक्षाविरहेपि समर्थनसत्वात् अप्रकृतेनेति ॥ ७ ॥ ७६

आद्येमहात्मनांसर्वसुकरत्वेनाप्रकृतेनसामान्येनहनूमदब्धितरणस्यप्रकृतविशेषस्यस मर्थनं द्वितीयेपुष्पमालासूत्रवृत्तांतेनाप्रकृतेनविशेषरूपेणप्रकृतस्य
गुणवत्संगप्रयुक्तपूज्यत्वस्यसामान्यरूपस्यसमर्थनमित्यर्थः यदुच्यतइतिहे पार्वतिरूपं आकृतिसौंदर्यं पापवृत्तयेदुष्टाचरणायनभवति यत्राकृतिस्तत्रगु
णावसंतीतिन्यायादितियदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारियथार्थं तथाहि उदारंरमणीयंदर्शनंयस्यास्तथाभूतेपार्वतितवशीलंआचरणं तपस्विनामप्युपदेशरू
पतांप्राप्तमितिप्रकृतेनविशेषेणाप्रकृतस्यसमर्थनं दानमिति दानंवितरणं मदजलंच जलैरुदकैःजडैश्च लडयोरभेदात् अधिरूढे आक्रांतेसति विद्यमानग
तिःसगतिकः बुद्धिमांश्चकः आसितुंस्थातुंउत्सहेतशक्नुयात् यस्मात्तिमिंसंक्षोमज्जनंकर्त्तुमिच्छोरितिनोगजस्यकटोगंडएवकटाहस्तस्यतटादग्रादलीनांपट
सामान्यस्य
यदुच्यतेपार्वतिपापवृत्तयेनरूपमित्यव्यभिचारितद्वचः तथाहितेशीलमुदारदर्शनेतपस्विनामप्युपदेशतांगतं यथावा दानंददत्य
पिजलैःसहसाधिरूढेकोविद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत यद्दंतिनःकटककटाहतटान्मिमंक्षोर्मक्षूदपातिपरितःपटलैरलीनां यस्मि
न्विशेषसामान्यविशेषाःसविकस्वरःसनजिग्येमहांतोहिदुरुधर्षाः सागराइव यत्रकस्यचिद्विशेषस्यसमर्थनार्थंसामान्यंविन्यस्यत
तत्सिद्धावपिअपरितुष्यताकविनातत्समर्थनायपुनर्विशेषांतरमुपमानरीत्यार्थांतरन्यासविधयावाविन्यस्यतेतत्रविकस्वरालंकारः ।
लैःसमूहैःपरितोमंक्षुशीघ्रंउदपातिउत्पतितमित्यन्वयः अत्रापिपूर्वार्द्धोक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्द्धोक्तेनप्रकृतेनविशेषेणासमर्थितं॥ ॥इत्यर्थांतरन्या
सालंकारः॥ ॥यस्मिन्निति यस्मिन्काव्येइत्यर्थात् निबध्यतइतिशेषः समर्थ्यसमर्थकभावापन्नत्वंतुनलक्षणेनिवेशनीयम् तद्विनाचमत्कारा
भावेनचमत्कारित्वविशेषणमावश्यवक्तव्येनैवानतिप्रसंगात् एवमेवार्थांतरन्यासलक्षणेपिबोध्यम् सनति सप्रकृतोराजानजिग्येनजितः यतस्तै
रितिशेषः प्रकृतः तत्समर्थनंमहांतोहिदुर्धर्षा अनाक्रमणीयाइतिसामान्येन तस्यापि सागराइवेतिविशेषोपमयेतिज्ञेयं प्रसिद्धेरल्पत्वात्तत्रापरितोषाबोध्यः

यथाकथंचिदिति महतामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेनतत्समर्थनापेक्षाभावाच्चंद्रालोकगतमेतन्नसमंजसमितिभावः इदंवक्ष्यमाणं व्यक्तमिति गुणसमुदाये एकस्मिन्दोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धतयासमर्थनापेक्षमिंदोरित्यादिविशेषणसमर्थ्यतइत्यतःस्फुटमित्यर्थः कर्णेति हेकाककर्णयोररुंतुदं पीडाजनकंरणितंशब्दितं अंतरेणविनास्वयंमकरंदःपुष्परसस्तच्छालिनंमाकंदमाम्रवृक्षंगाहस्व आश्रय इहाम्रतरौत्वांवयंकोकिलंमन्महेजानीमहे यतःस्थलवैभवेनस्थानमाहात्म्येनकतिचिद्वस्तूनिधन्यानिभवंतीतिसामान्येनपूर्वोक्तविशेषसमर्थनं अत्रापितदाकांक्षायांविशेषरूपमर्थान्तरं

उत्तरार्द्धंयथाकथंचिदुदाहरणं इदंतुव्यक्तमुदाहरणं अनंतरत्वप्रभवस्ययस्यहिमंनसौभाग्यविलोपिजातं एकोहिदोषोगुणसन्निपाते निमज्जतींदोःकिरणेष्विवांकः इत्युपमानरीत्याविशेषांतरस्यन्यसनेउदाहरणं अर्थांतरन्यासविधयायथा कर्णारुंतुदमंतरेणरणितं गाहस्वकाकस्वयंमाकंदमकरंदशालिनमिहत्वांमन्महेकोकिलं धन्यानिस्थलवैभवेनकतिचिद्वस्तूनिकस्तूरिकां नेपालक्षितिपालभालपतितेपंकेनशंकेलकः मालिन्यमब्जशशिनोर्मधुलिट्कलंकौधत्तोमुखेतुतवदृक्तिलकांजनाभां दोषावितःक्वचनमेलनतोगुणत्वं वक्तुर्गुणोहिवचसिभ्रमविप्रलंभौ प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौतद्धेतुत्वप्रकल्पनं कचाः कलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः कार्यातिशयाहेतौतद्धेतुत्वप्रकल्पनंप्रौढोक्तिः

८८न्यसति नेपालभूमिपालस्यभालेपतितेपंकेकस्तूरिकाकोनशंकेतापितुसर्वइति मालिन्यमिति मधुलिड्भ्रमरः कलंकश्चैतौ अब्जशशिनोर्मालिन्यंधत्तःकुरुतः तवमुखेतुदृक्चतिलकांजनेचतयोराभांशोभांधत्तइत्यनुषज्जते अंजनाभेइतिपाठेद्वितीयोहिवचनं उक्तमर्थंसामान्येनसमर्थयति दोषावपिक्वचित् मेलनतोमिथोमिलनात्गुणत्वंइतः प्राप्नुतइति कथमेतत्तत्राह हियतःवक्तुर्वचसिभ्रमविप्रलंभौभ्रांतिप्रतारणेगुणौभवतः घटवतिघटाभावंनिर्णीयपरप्रतारणायघटोस्तीतिप्रयुक्तेवाक्येप्रभाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमितिभावः इतिविकस्वरालंकारः

उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनंप्रौढोक्तिः कलिंदजा यमुना स्तोमः समूहः मेचकाः श्यामाः रोहणे उद्भवे कल्पेति एषराजाकल्पवृक्षादीनांक्र
मेणरजोभरादिभिः पंचभिर्भूतैरचितइत्यन्वयः धनदः कुबेरः शंखोनिधिविशेषः रजोभरः परागसमूहः पयोदुग्धंश्वासः प्रसिद्धः अंतरांबरं शंखाभ्यंत
रमाकाशं अतिशायीत्यग्रिमवितरणेनान्वितं अहेतौपंचनिर्मितत्वेइतिसामानाधिकरण्येनान्वयः इतिप्रौढोक्तिः संभावनेति ऊहस्तर्कः कस्तूरिके

यथातमालगतनैल्यातिशयाहेतोयमुनातटरोहणेतद्धेतुत्वप्रकल्पनं यथावा कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिंतामणिधनदशंखानां रचितो
रजोभरपयस्तेजः श्वासांतरांबरैरेषः अत्रकल्पवृक्षाद्येकैकवितरणातिशायिवर्णनीयराजवितरणातिशयाहेतौकल्पवृक्षपरागादि
रूपपंचभूतनिर्मितत्वेनतद्धेतुत्वप्रकल्पनंप्रौढोक्तिः संभावनायदीत्थंस्यादित्यूहोन्यस्यसिद्धये यदिशेषोभवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणा
स्तव यथावा कस्तूरिकामृगाणामंडाद्गंधगुणमखिलमादाय यदिपुनरहंविधिःस्यांखलजिव्हायांनिवेशयिष्यामि यद्यर्थोक्तौचकल्प
नमतिशयोक्तिभेदइतिकाव्यप्रकाशकारः किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थंमिथ्यार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यांवशयेत्खस्रजंवहन्
अत्रवेश्यावशीकरणस्यात्यंतासंभावितत्वसिद्धयेगगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थांतरकल्पनंमिथ्याध्यवसितिः यथावा अस्य
क्षोणिपतेःपरार्धपरयालक्षीकृताः संख्ययाप्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याः किलाकीर्तयः ॥ ति अहंयदिसृष्टिकर्त्तास्यांतदाकस्तू

रिकामृगाणामंडादखिलंगंधरूपंगुणमादायखलजिव्हायांनिवेशयिष्यामीत्यन्वयः इतिसंभावना किंचिदिति कस्यचिदर्थस्यमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्याभू
तार्थांतरकल्पनंमिथ्याध्यवसितिरलंकारः वेश्यामित्युदाहरणं खस्रजं गगनमालां अत्रखपुष्पमालाधारणमिववेश्यावशीकरणमितिनिदर्शनापिबोध्या
अस्येति परार्धपरयापरार्धसंख्यामतिक्रांतया लक्षीकृताउपलक्षिताःप्रज्ञाचक्षुषा अंधेनावेक्ष्यमाणाश्चताबधिरश्राव्याश्चेतिकर्मधारयः ॥ ॥

कल्पताकुर्वताप्रकरेणसमूहेन कूर्मरमणीकच्छपी रोधसितीरे मिथ्याध्यवसितेरित्यस्यभेदइत्यत्रान्वयः कल्पनाविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्त
विच्छित्तिविशेषेणकल्पनात्मनेतिपाठेकल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् विच्छित्तिविशेषेणेतिचतस्यैवविशेषणं विच्छित्तेर्विशेषोयस्मादि
तिविच्छित्तिंविशेषयतिव्यावर्त्तयतीति वाव्युत्पत्तेः एतेनप्रौढोक्त्यैवगतार्थतामाचक्षाणानिरस्तावेदितव्याः नचमिथ्याध्यवसितेरलंकारांतरत्वे हरि
श्चंद्रेण संजग्धाः प्रगीताधर्मसूनुना खेलंतिनिगमोत्संगेमातर्गंगेगुणास्तवेत्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधाद्गुणानांसत्यताप्रतीतेः सत्याध्यवसितिरपितथास्या

गीयंतेस्वरमष्टमंकलयताजातेनवंध्योदरान्मूकानांप्रकरेणकूर्मरमणीदुग्धोदधेरोधसि अत्राद्योदाहरणंनिदर्शनागर्भं द्वितीयंतुस्फुटं अ
संबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तितोमिथ्याध्यवसितेः किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्यार्थांतरकल्पनात्मनाविच्छित्तिविशेषेणभेदः वर्ण्यस्या
द्यप्यवृत्तांतप्रतिबिंबस्यवर्णनं ललितंनिर्गतेनीरेसेतुमेषाचिकीर्षति प्रस्तुतेधर्मिणियोवर्णनीयोवृत्तांतस्तमवर्णयित्वातत्रैवतत्प्रतिबिं
बरूपस्यकस्यचिदप्रस्तुतवृत्तांतस्यवर्णनंललितं यथाकंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकांतरासक्तनायका
नयनार्थंसखींप्रेषयितुकामांनायिकामुद्दिश्यसख्यावचनेनतद्व्यापारप्रतिबिंबभूतगतजलसेतुबंधवर्णनं नेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्र
स्तुतधर्मिकत्वात् नापिसमासोक्तिः प्रस्तुतवृत्तांतेवर्ण्यमानेविशेषणसाधारण्येनसारूप्येणवाअप्रस्तुतवृत्तांतस्फूर्त्यभावात् ॥ ॥

दितिवाच्यं सत्यताप्रतीत्यर्थंकस्याप्यर्थस्यकविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेनशब्दमात्रेणालंकारतायाअसंभवात् कविप्रतिभामात्रकल्पिताअर्थाः काव्येअलं
कारपदास्पदमितिविषमालंकारप्रकरणेत्वयैवाभिधानादित्यलंविस्तरेण इतिमिथ्याध्यवसितिः प्रस्तुतइति ललितमितिलक्ष्यनिर्देशः निर्गतइत्युदाहर
णं दाक्षिण्येत्यादिकृत्प्रत्ययांतचतुष्टयंनायकविशेषणम् दाक्षिण्यं अनुरोधशीलत्वं तद्व्यापारेति सखीप्रेषणरूपनायिकाव्यापारसरूपेत्यर्थः ॥

सारूप्यंचात्र नैरर्थक्यं कृतालंकारेष्वन्तर्भावमाशंक्य निराकरोतिनेयमित्यादिना प्रस्तुताप्रस्तुतेति तथाचप्राकृतेः प्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादाना
न्निदर्शनानयुक्तेतिभावः ननूभयोः शब्दोपात्तत्वइवाप्रस्तुतमात्रस्यतत्वेपिनिदर्शनास्त्वित्याशंक्याह यदिति प्रतिबंधाताकासरिहरति तर्हिसारू
प्येति एकस्मृतीशकुंतेषुयोन्यप्रशंक्ष्यान्नयाचतइत्यादावित्यर्थः अप्रस्तुतेति अप्रस्तुतस्यशकुंतादेस्तत्रवर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थलेचवापीकापी

अप्रस्तुतवृत्तांतादेवसरूपादिहप्रस्तुतवृत्तांतस्यगम्यत्वात् नापिनिदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमा
रोपएवतस्याः समुन्मेषात् यदिविषयविषयिणोः शब्दोपात्तयोः प्रवर्तमानएवालंकारोविषयिमात्रोपादानेपिस्यात्तदारूपकमे
वभेदेप्यभेदरूपापा अतिशयोक्तेरपिविषयमाक्रमेत् ननुतर्हिअत्रप्रस्तुतनायकादिनिगरणेनतत्रशब्दोपात्ताप्रस्तुतनीरायभेदा
ध्यवसायइतिभेदेअभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु एवंतर्हिसारूप्यनिबंधनाअप्रस्तुतप्रशंसाविषयेपिसर्वेवातिशयोक्तिःस्यात् अप्रस्तुत
धर्मिकत्वान्नभवतीतिचेत् तत्राप्यप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यापिप्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेष्विवप्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसंभवात्।
नन्वप्रस्तुतप्रशंसायांसरूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते नत्वतिशयोक्ताविवविषयवाचकेस्तत्तत्सदेविषयाले
स्यंतइतिभेदइतिचेत् तर्हिइहापिप्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तांतरूपाद्वाक्यार्थात्तत्तदप्रस्तुतवृत्तांतरूपोवाक्यार्थोवगम्यतइत्येवा
तिशयोक्तितोभेदोस्तु वस्तुतस्तुसोऽपूर्वोरसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलंदृष्टिःसामदविस्मृतस्वपरदिक्किंभूयसोक्तेनवा ॥॥

त्यादौवापीत्वादिनाप्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्ण्यत्वान्नातिशयोक्तिस्तत्रापादयितुंशक्येतिभावः अप्रसिद्धोयंहेतुरित्याह तत्रेति प्रसिद्धेति वापीकापीत्यादिसर्वसं
मतेत्यर्थः तदन्तेति प्रस्तुतगतेत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसायांक्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकालेदृश्यते ललितेतुनक्वा

कु॰नं॰ रसनाविपर्ययः अभिशापात्कारिणां जिह्वापरिवृत्तिः पूर्वविपरीताभिधानंच कर्णचापलं प्रसिद्धं पिशुनप्रतार्यत्वंच मदःप्रसिद्धःगर्वश्च तेनविस्मृतास्वपरयो
च॰टी॰ र्दिक्मार्गः आम्नानाम्नविभागश्च ययासादृष्टिः वारणोगजः वारकश्च शून्यः सरंध्रः धनरहितश्च करःशुंडाहस्तश्च ग्रहआग्रहः कुतोनघटतेतत्राह अप्रस्तु
७९ तइति एतच्च भ्रमरासेव्यत्वइत्यस्यविशेषणं भ्रमरनिरासकरणस्येतिचकरणंचापलमात्रस्येत्यस्य कोडीकारः स्वार्थेनसममभेदाध्यवसायः अप्रस्तुत

पूर्वनिश्चितवानसिभ्रमरहेयद्वारणोद्याप्यसावंतः शून्यकरोनिषेव्यतइति भ्रातःकएषग्रहः इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेप्रथमप्रतीता
दप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोविगम्यतइत्येतन्नघटते अप्रस्तुते वारणस्य भ्रमरासेव्यत्वेकर्णचापलमात्रस्य भ्रमरनिराक
रणहेतुत्वसंभवेपिरसनाविपर्ययांतः शून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासंभवेनमदस्यप्रस्तुततत्सेव्यत्वएवहेतुत्वेनचरसनादिविपर्ययादीनांत
त्रहेतुत्वान्वयार्थंवारणपदस्यदुष्प्रभुरूपविषयकोडीकारेणैवप्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् एवंसत्यपियद्यप्रस्तुतसंबोधनादिविच्छित्तिविष
यात्तत्राप्रस्तुतप्रशंसायाअतिशयोक्तितोभेदोघटते तदात्रापिप्रस्तुतंधर्मिणंस्वपदेननिर्दिश्यतत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्यविच्छित्तिविशे
षस्यसद्भावात्ततोभेदःस्फुतरांघटते पश्यनीलोत्पलद्वंद्वान्निरसंतिवापीकापीस्फुरतिगगनेतत्सरस्त्वम्पश्येत्यादिषुतुप्रस्तुतस्यक
स्यचिद्धर्मिणःस्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवैतेनगतजलसेतुवंधवर्णनादिष्वसंबंधेसंबंधातिशयोक्तिरस्त्वितिशंकापिनिरस्ता ।
तथासतिकस्त्वंभोःकथयामीत्यादावपितत्प्रसंगात्सारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिरूपविच्छित्तिविशेषालंकारांतरकल्पनंविहापि

संबोधनादित्ति आदिनासारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः अत्रापिललितालंकारेपि वर्णनारूपस्येति चमत्कारितारूपायाविच्छित्तेस्तदवच्छेदक
वर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः कस्यचित् नेत्रद्वंद्वादेः स्ववाचकेनेत्यस्यपदेन अनिर्दिष्टत्वात् अप्रतिपादितत्वात् अतिशयोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिरेवास्तो

संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वयोरसंबंधेपिसंबंधवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगात् अलंकारांतरंकस्त्वमित्यादावप्रस्तुतप्रशंसाप्रकृतेतुललित मिति तत्प्रति
बिंबेति प्रस्तुतार्थप्रतिबिंबरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः आदौपूर्वार्द्धे विषमेति स्वमतिसूर्यवंशयोरत्यंतानानुरूपत्वरूपेत्यर्थः तात्पर्यस्य तादृशमतिक
रणकसूर्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य अनापीति नलंप्रतिदमयंत्याउक्तिः हेनलअद्यत्वयाकतमोदेशः वसंतमुक्तस्यवनस्यदशामनायिप्रापितः त्व
यिप्राप्तसंकेततयाकृतार्थासंज्ञानामापि अनेनमल्ल — स्णेनजनेन नश्राव्यानश्रवणार्हाअपितुश्राव्येवेति अत्रचतादृशवनदशारूपस्याप्रस्तुना

तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदंललितं यथावा क्वसूर्यप्रभवोवंशः क्वचाल्पविषयामतिः तितीर्षुर्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरं अ
त्रापिनिदर्शनाभ्रांतिर्नकार्या अल्पविषयामत्यासूर्यवंशवर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तांतानुपन्यासात्तत्प्रतिबिंबभूतस्यउडुपेन
सागरंतितीर्षुरस्मीत्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यवर्णनेनादौविषमालंकारविन्यसनेनचकेवलतत्प्रतात्पर्यस्यगम्यमानत्वात् यथावा अनापि
देशःकतमस्त्वयाद्यवसंतमुक्तस्यदशांवनस्य त्वदाप्तसंकेततयाकृतार्थाश्राव्यापिनानेनजनेनसंज्ञा अत्रकतमोदेशस्त्वयापरित्यक्त
इतिप्रस्तुतार्थमनुपन्यस्यवसंतमुक्तस्यवनस्यदशामनायीतितत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारः उत्कंठितार्थसंसि
द्धिर्विनायत्नंप्रहर्षणं तामेवध्यायतेतस्मैनिसृष्टासैवदूतिका ॥ र्थस्यप्रस्तुतेदेशेकथनात्प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्तरूपस्यप्रतीतिः नचात्रवारणे

द्रलीलामितिवसदार्थेनिदर्शनायुक्तेतिवाच्यं तत्रपूर्वार्द्धेनप्रकृतवृत्तांतोपादानेनसादृश्यपर्यवसानरूपनिदर्शनासत्वेप्यत्रतदनुपादानेनतद्योग्यताप्रयुक्त
विच्छित्तिविशेषवत्वेनललितालंकारस्यैवोचितत्वात् एतेनदशापदलक्षितनिःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारेणकारणस्यराजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधाना
त्पर्यायोक्तमित्यपिनिरस्तं उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकराच्चेतिसंक्षेपः इतिललितम् तामेवेति दूतिकामेवेत्यर्थः निसृष्टा प्रेषिता ॥ ॥

T

कु० नं० ससंकल्पां मनोरथसहितां मेघैरिति मेदुरं तुंदिलं नक्तं रात्रिरस्तीति शेषः नंदनिदेशतः नंदस्याज्ञावशात् प्रत्यध्वकुंजद्रुमं अध्वसंबंधिकुंजद्रुमं द्रुमं प्रति ग्रंथका
चं० टी० रेण गीतगोविंदकृता चातक इति यत्तु चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थितया जलदकर्तृकेण अंभसा विश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावादप्युक्तमुदाहरणमिति
८० तन्तुच्छं हेत्वसिद्धेः नहि स्फुटपशमायतत्स यो सान्नमात्रार्थिनस्तदधिकान्नलाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यते तदानीमुपयोगाभावेपि स्वस्यैव का

उत्कंठा इच्छाविशेषः सर्वेंद्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते तत्राशीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुरित्युक्तलक्षणात्तद्विषयस्या
र्थस्य तदुपायसंपादनयत्नं विना सिद्धिः प्रहर्षणं उदाहरणं स्पष्टं यथा वा मेघैर्मेदुरमंबरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमे
व तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्थं नंदनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधामाधवयोर्जयंति यमुनाकूलरहःकेलयः अत्र राधामा
धवयोः परस्परमुत्कंठितत्वं प्रसिद्धतरमग्रे च ग्रंथकारेण निबद्धमित्यत्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः वांछितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्र
हर्षणं दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः स्पष्टं यथा वा चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया सोपि पूरयति वि
श्वमंभसा हंत हंत महतामुदारता यत्नादुपायसिध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्य च निध्यंजनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः फलोपा
यसिध्यर्थाद्यत्नान्मध्ये उपायसिद्धिमनपेक्ष्य साक्षात्फलस्यैव लाभोपि प्रहर्षणं यथा निध्यंजनसिध्यर्थं मूलिकां खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः
यथा वा उच्चित्य प्रथममवस्थितं मृगाक्षी पुष्पौघं श्रितविटपं गृहीतुकामा ॥ लांतरे तदुपयोगसत्त्वात् नच चातकस्य जलसंग्रहानुपयोगाद्वैष
म्यं शंकनीयम् चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुततया तद्व्यंग्ये प्रस्तुते दातृयाचकवृत्तांते काव्यस्य पर्यवसानादिति तृतीयप्रभेदमाह यत्नादिति प्रहर्षणमित्यनुवर्तते
निध्यंजनेति निधिदर्शनसाधनं यदंजनं तत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः साधितो लब्धः उच्चित्येति अधःस्थितं वृक्षस्याधोदेशे स्थितं अवस्थितमिति पाठे समीपाशोक

श्रिता आश्रिताः विटपाः शाखा येनेति पुष्पौघविशेषणं अदधात् आहितवती यष्टिः स्कंधः तेन पादाघातेन पुनरप्यामूलं पुष्पिताभूदर्थादशोकयष्टिः अत्र
चतदसाध्यकयत्नात्तल्लाभ इति प्रकारत्रयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् इति प्रहर्षणं इष्यमाणविरोधोयार्थस्तत्संप्राप्तिर्विषादनमलंकारः उ
द्योजयेत् उद्दीप्तं कुर्यात् उद्योजये द्यावदित्यनेन तदिच्छामात्रं न तु तत्करणमिति विषमाद्भेदः एवमग्रिमोदाहरणेपीच्छामात्रं न विशेषः सत्यनुकूल्यं च

आरोढुं पदमदधादशोकयष्टावामूलं पुनरपि तेन पुष्पिताभूत् अत्र पुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिध्यर्थासदनिधानात्तत्रैव पुष्पग्रहणलाभः
इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनं दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः यथा वा रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानु
देष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे हा हंत हंत नलिनीं गज उज्जहार एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोन्यस्य तौ
यदि अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जान्हवी काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वांछंत्यः पादपद्मयोः निंदंति च विधातारं त्वद्धाटीष्वरियो
षितः तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं लाभोयमेव भूपालसेवकानां न चेद्वधः यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन
दोषो दोषेण गुणो वा वर्ण्यते स उल्लासः द्वितीयाद्यमाद्यस्योदाहरणं तत्र पतिव्रतामहिमगुणेन तदीय स्नानतो गंगायाः पावनत्वगुणो वर्णि
तः द्वितीयश्लोके द्वितीयस्यस्योदाहरणं तत्र राज्ञो धाटीषु वने पलायमानानामरातियोषितां पादयोर्धावनपरिपंथिमार्दवदोषेण तयोः का
ठिन्यमस्तु श्लाघ्यं यं कुचयोस्तत्स्रष्टवेत्ता धातुर्निन्द्यत्वदोषो वर्णितः ११रणमिति इति विषादनं एकस्येति एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य तौ गुणदोषौ य
दि भवतस्तदोल्लासालंकारः अपीति अपि संभावनायां साध्वी पतिव्रता स्नात्वा मां पावयेदिति जान्हवीच्छतीत्यन्वयः तव धाटीषु युद्धयात्रासु कुचयोः स्रष्टुं
काठिन्यं पादपद्मयोर्वांछंत्यो रियोषितः विधातारं निंदंतीत्यन्वयः स्रष्टुमिति पाठे कुचयोः काठिन्यं पादयोः स्रष्टुमिच्छंत्य इत्यन्वयः लाभोयमिति भूपालसे

कु.नं. यद्द्यमिति रथस्यसंक्षोभाच्चलनाद्धद्यमंसोंसेनार्थाद्दयिताया निपीडितः संघृष्टः ममांगेषु मध्येसएवैकः कृतीकुशलः अवशिष्टमंगंभूमेर्भारमित्यर्थः
चं.टी. दुर्वंशैर्दुष्टवेणुभिः दुष्कुलैश्चेत्यादिः श्लेषोबोध्यः वननाशरूपः वनसंबंधीनाशरूपः वनस्येतियुक्ततरः पाठः तत्प्रतिक्षेपोभ्रमरनिरासः गजस्यदो
८१

तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणं तत्रसज्जनमहिमगुणेनधनस्यतद्नाश्रयणंदोषत्वेनराज्ञः कौर्यदोषेणतत्सेवकानांवधं विनाविनिर्गमनंगुणत्वेनवर्णितं॥अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि यद्रथसंक्षोभाद्दंसेनांसोनिपीडितः एकःकृतीमदंगेषुशेषमं गंभुवोभरः अत्रनायिकांसोदयगुणेनतदंसनिपीडितस्यस्वांसस्यकृतित्वगुणोवर्णितः लोकानंदनचंदनद्रुमसखेनास्मिन्वनेस्थी यतांदुर्वंशैः परुषैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्वनं तेह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्वान्येवकुलानिकेवलमिदंसर्वंद हेयुर्वनं अत्रवेणूनांपरस्परसंघर्षेणसंजातदहनसंकुलत्वदोषेणवननाशरूपदोषोवर्णितः दानार्थिनोमधुकरायदिकर्णतालैर्दूरी कृताःकरिवरेणमदांधबुध्या तस्यैवगंडयुगमंडनहानिरेषाभृंगाःपुनर्विकचपद्मवनेचरंति अत्रभ्रमराणामलंकरणत्वगुणेनगज स्यतत्प्रतिक्षेपोदोषत्वेनवर्णितः आघ्रातंपरिचुंबितंपरिमुहुर्लीढंपुनश्चर्वितंत्यक्तंवाभुविनीरसेनमनसातत्रव्यथांमाकृथाः हेसद्र त्नतवैवदेवकुशलंयद्वानरेणादरादंतःसारविलोकनव्यसनिनाचूर्णीकृतंनाश्मना अत्रवानरस्यचापलदोषेणरत्नस्यचूर्णनाभा वोगुणत्वेनवर्णितः अत्रप्रथमचतुर्थयोरुल्लासोन्वर्थः मध्यमयोश्छत्रिन्यायेनलासपिकः ॥ षत्वेनेतिसंबंधः आघ्रातमिति मुहुःपरि
लीढंआस्वादितंनीरसेनमनसाकरणभूतेनवानरेणकर्त्रा तत्रतस्मिन्सतिविचारणाव्यसनिना विचारणतत्परेण अश्मनापाषाणेन प्रथमचतुर्थयोः
गुणेनगुणोदोषेणवागुणइति भेदयोः उल्लासः उल्लासशब्दः अन्वर्थइति उत्कर्षोल्लासः सुरत्वप्नेत्यर्थानुगतइत्यर्थः छत्रिन्यायेनेति ॥ ९ ॥ राम
८१

केषुचिच्छत्रसंबंधाच्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिणो यांतीतिवदित्यर्थः इत्युल्लासः प्रस्थंप्रस्थपरिमाणपात्रं मदुक्तिरिति ममोक्तिः कवितासुधियोंतःकरणं सूधीभूयामृती भूयचेन्महृपतितोषयति तदाऽस्यामदुक्तेः अरसानांनीरसानांपुरुषाणामनादरसमूहैः किंनामस्यान्न किंचिदित्यर्थः क्वचिदलसेतिपा ठःपरमरमणीयापि केत्र रमणीस्त्रीयूनस्तरुणस्ययथांतःकरणहरणंकुरुते तद्वत्कुमाराणांवालानामित्यन्वयः त्वंचेदिति शिवप्रतिकस्यापिकवेरु

ताभ्यांतौयदिनस्यातामवज्ञालंकृतिस्तुसा स्वल्पमेवांबुलभतेप्रस्थंप्राप्यापिसागरं मीलंतियदिपद्मानिकाहानिरमृतद्युतेः ताभ्यांगुण दोषाभ्यांतौगुणदोषौ अत्रकस्यचिद्गुणेनान्यस्यगुणालाभेद्वितीयाद्दमुदाहरणं दोषेणदोषस्याप्राप्तौतृतीयार्धं यथा। मदुक्तिश्चेदंतर्मद्य तिसुधीभूयसुधियः किमस्यानामस्यादलसपुरुषानादरभरैः यथायूनस्तद्वत्सरमरमणीयापिरमणीकुमाराणामंतःकरणहरणंनैवकु रुते त्वंचेत्संचरसेवृषेण लघुताकानामदिग्दंतिनांव्यालैःकंकणभूषणानिकुरुषेहानिर्नहेम्नामपि मूर्द्धन्यंकुरुषेसितांशुमयशः किन्नामलो कत्रयीदीपस्यांबुजबोधवस्यजगतामीशोसिकिंब्रूमहे अत्राद्यकवितारमणीगुणाभ्यामलसबालकयोर्हृदयोल्लासरूपगुणाभावोवर्णि तः द्वितीयेपरमेश्वरानंगीकरणदोषेणदिग्गजादीनांलघुतादिदोषाभावोवर्णितः दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञातत्रैवगुणदर्शनात् विपदःसंतुनः शश्वद्यासुसंकीर्त्यतेहरिः यथावा मय्येवजीर्णतांयातुयत्त्वयोपकृतंहरे नरःप्रत्युपकारार्थीविपत्तिमभिकांक्षति इयंहनुमंतंप्रतिराघव स्योक्तिः अत्रप्रत्युपकाराभावोदोषस्तदभ्युपगमेहेतुर्गुणोविपत्याकांक्षायाअप्रसक्तिः साचव्यतिरेकमुखप्रवृत्तेनसामान्येनविशेषसम

र्थ्योक्तिः जलांशुंचंद्रंपक्षेजडांशुं अंबुजबोधवःसूर्यः उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासरूपस्यगुणस्याभावः इत्यवज्ञा दोषस्येति अभ्यर्थनाइच्छा तत्रैवदोषएव अनुज्ञेतिलक्ष्य निर्देशःशश्वन्निरंतरंसंकीर्त्यतइत्यनेनान्वयि मय्येवेति जीर्णतां प्रत्युपकारासमतां हरिशब्दोवानरार्थः व्यतिरेकंमुखेति वैधर्म्यमुखेत्यर्थः अस्यचार्थांतरन्यासेने

कु॰ नं॰ वैधर्म्यविपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकांक्षतीत्यर्थपर्यवसानादितिभावः भजेमेति हे प्रमथनाथहर पैशाचिकीं पिशाचसंबंधिनीं प्रकृतिं पिशाचत्व
चं॰ टी॰ मित्यप्राप्य भवतोंतिकं समीपदेशं भजेम अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे यतो मघवदादिभिरिंद्रप्रमुखैरपि भवद्भवनदेहलीषु विकटतुंडस्य वक्रतुंडस्य
८२ दंडाघातैः स्फुटन्मुकुटाग्रे भूयत इत्यर्थः इत्युक्ता लेशइति लक्ष्यनिर्देशः प्रवसतीतिसति सप्तम्यंतं शुकस्य निंदायाः निंदाव्याजेन स्तुतौ चेत्यन्वयः संतद

यथावा भजेम भवदंतिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं किमित्यमरसंपदः प्रमथ नाथनायामहे भवद्भवनदेहलीविकटतुंडदंडाहतित्रुटन्मुकु
टकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छंदचारिषु शुकपंजरबंधस्ते मधुरा
णां गिरां फलं दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं च लेशः उदाहरणं राज्ञोऽभिमते विदुषि पुत्रे चिरं राजधान्यां प्रवसति तद्दर्श
नोत्कंठितस्य गृहे स्थितस्य पितुर्वचनं अप्रस्तुतप्रशंसारूपं तत्र प्रथमार्द्धे इतरविहंगानामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छंदचरणानुकूलतया
गुणत्वं कल्पितं द्वितीयार्द्धे मधुरभाषित्वस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुतया दोषत्वं कल्पितं नचात्र व्याजस्तुतिराशंकनीया नह्यत्र विहंगांतरा
णां स्तुतिव्याजेन निंदायां शुकस्य निंदाव्याजेन स्तुतौ च तात्पर्यं किंतु पुत्रदर्शनोत्कंठितस्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमानस्वारस्यं लोके निबद्धः य
थावा संतः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवंति दुःखं सदा अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सतां नैवास
ताव्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः दंडीत्वत्रोदाजहार सुवेषगुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः रणोत्सवे म
नः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ ति सच्चरितस्योदयो वृद्धिः तद्व्यसनिनस्तत्पराः प्रादुर्भवद्यंत्रणं स्वेच्छाचरणनिरोधो येषां ते सर्वत्रैव विषये दुःखमि राम
ति क्रियाविशेषणं अव्युत्पन्नमतिः अनिपुणमतिः सतां समीचीनेन न कृतेनाचरणेन प्राकृतो नीचः सुवेषइति वरार्थिनीं कन्यकां प्रति सखीवचनम् ७ ॥ ८२

चपल इत्यादिचनाथिकायाः सखीं प्रति उक्तेः कइतिपाठे प्युत्कर्षस्य वार्थः कन्यायादोषत्वेन भासतामित्यन्वयः निर्वर्तितुमिच्छा निर्विवर्तिषा तद्रूपदोषत्वेने त्यर्थः निर्विवित्सोरितिपाठे राज्ञो विशेषणं कुतस्तर्हि गुणत्वेन वर्णनं तत्राह राजप्रकोपेति अन्येनाविदितं यथास्यादितिक्रियाविशेषणं लेशत एवेति तदुक्तं दंडिनैव लेशमेके विदुर्निंदास्तुतिं वालेशतः कृतामिति लेशमात्रस्येतिकृतस्त्वार्थकं उदाहरणयोः अखिलेष्वित्याद्योः भिन्नविषयेति अ

चपलो निर्दय श्वासौ जनः किं तेन मे सखि आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः अत्राद्यश्लोके राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुतिः कन्याया निरंतरसंभोग निर्विवित्सो दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोप परिजिहीर्षया स एव दोषो गुणत्वेन वर्णितः उत्तर श्लोके सखीभिरुपदिश्यमानं कर्तुमशक्तयापि तदग्रतो मानपरिग्रहात्तु गुण्यं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशंकमानया सखीनामुपहासं परि जिहीर्षन्त्या नायिकया नायकस्य चाटुकारिता गुण एव दोषत्वेन वर्णितः न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निंदापर्यवसायिनी द्वितीयश्लोके निन्दास्तुतिप र्यवसायिनीति व्याजस्तुतिराशंकनीया राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निंदास्तुत्योरन्याविदिततया लेशत एवोद्घाटनेन न तो विशेषादिति वस्तुतस्त्विह व्याजस्तुतिसद्भावेपि न दोषः नह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंतर्भावः प्रसज्जते तद्संकीर्णयोरपि लेशोदाहरण योर्दर्शितत्वात् नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भावः प्रसज्जते भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु कस्त्वं वानर रामचंद्रभवने लेखार्थ संवाहको यद्वा त्वं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः विषयैक्येपि इंद्रो लक्ष्मीं त्रिपुरजयिनः कंठमूलं मुरारिर्दिङ्नागानां मदजलमषीभाजि गंडस्थलानि न्यनिंदयान्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमादिरूपे लेसर्थः ननु तथाप्येकविषयाव्याजस्तुतिर्न लेशाद्भिद्येतेत्याशंक्याह विषयैक्येपीति लेशास्पर्शनादित्य

कु॰ नं॰ हेउर्वीवलयतिलकरूपाजनत्वदीयैर्यशोभिः किंधवलितंतद्धृदयतोऽद्यापिइंदुलक्ष्म्यादीनिश्यामलिम्नाश्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासंतेइत्यन्वयः लक्ष्म
चं॰ टी॰ लांछनं दिङ्नागानांदिग्गजानांमदजलमेवमषीतदंजितयुक्तानि परिसंख्येति एतान्येवश्यामानीत्येवंरूपस्यार्थः विषयांतरं दोषीकृताद्भिन्नगुण
८३ रूपमालंबनं सर्वदेति अरयः पृष्ठमर्थांत्तवनलेभिरेप्राप्तवंतः पलायनाभावात् दीनारःपरिमाणविशेषपरिछिन्नासुवर्णमुद्रा एवंचलेशव्याजस्तुत्यो

अद्याप्युर्वीवलयतिलकश्यामलिम्नानुलिप्तान्याभासंतेवदधवलितंकिंयशोभिस्त्वदीयैरित्याद्युदाहरणेषुलेशास्पर्शनात् तत्रहींदुलक्ष्म्या दीनांधवलीकरणाभावदोषएवगुणत्वेननपर्यवस्यति किंतुपरिसंख्यारूपेणततोन्यत्सर्वंधवलितमित्यन्योगुणःप्रतीयते क्वचिद्व्याज स्तुत्युदाहरणेगुणदोषीकरणासत्वेपिस्तुतेर्विषयांतरमपिदृश्यते यथा सर्वदासर्वदोसीतिमिथ्यासंस्तूयतेबुधैः नारयोलेभिरेपृष्ठंनवक्षः परयोषितः अत्रहिवाच्ययानिंदयापरिसंख्यारूपेणततोन्यत्सर्वमर्थिनामभिमतंदीनारादिदीयतइतिस्तुत्यंतरमपिप्रतीयते एवंचयेषु उदाहरणेषुकस्तेशौर्यमदोयोद्धुमित्यादिषुगुणदोषादिषुगुणदोषीकरणादिकमेवव्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्रलेशव्याजस्तुत्योःसं करोस्तु इत्थमेवहिव्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपिप्राक्संकरोवर्णितः सूच्यार्थसूचनंमुद्राप्रकृतार्थपरैःपदैः नितंबगुर्वीतरुणीदृग्युग्म विपुलाचसा अत्रनायिकावर्णनपरेणयुग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभोयुग्मविपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनंमुद्रा यद्यप्यत्रग्रंथेवृत्तनाः म्नोनास्तिसूचनीयत्वं तथाप्यस्योत्तरार्धस्यलक्ष्यलक्षणयुक्तछंदःशास्त्रमध्यपातित्वेनतस्यसूचनीयत्वमस्तीतितदभिप्रायेणलक्षणयोज्यं

रसंकीर्णविषयसत्वेच गुणदोषीकरणादिकमित्यादिपदेनदोषगुणीकरणसंग्रहः येष्वित्युपक्रमात्तत्रेतिपाठोयुक्ततरः अत्रेत्यपियुक्तएव इदमोपियच्छब्दार्थपराम रम
र्शकत्वात् इतिलेशः सूच्यार्थेति सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः मुद्रेतिलक्ष्यनिर्देशः दृग्युग्मंविपुलंयस्याःसा अत्रग्रंथेअस्मिन्नलंकारग्रन्थे ॥ ॥ ७ ॥ ८३

रत्नमालाशब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावली विशेषउच्यते रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदघटनेन तत्तन्नामकजातिसूचनं तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्न
जातिसूचनं नक्षत्रमालाशब्दार्थोपि पूर्वोक्तएव अग्न्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तैर्हेवत्सानोसूचनंबोध्यं वक्ष्यमाणेति यथाअनर्घ्यराघवेयांतिन्या
यप्रवृत्तस्यतिर्यंचोपिसहायतां अपंथानंतुगच्छंतंसोदरोपिविमुंचतीतिसूत्रधारवचनेनवक्ष्यमाणरावणवृत्तांतसूचनमितिबोध्यं इतिमुद्रा क्रमिकमि
ति प्रकृतार्थानांक्रमिकंप्रसिद्धक्रमानुसारिन्यसनंप्रतिपादनंरत्नावलिरलंकारः प्रकृतत्वंचयथाकथंचित्प्रकृतसंबंधत्वंबोध्यम् चतुरेति चतुरमास्यंयस्य
सः चतुर्मुखश्च रत्याप्तेति हेबालेभवत्याःस्तनेश्रीरमणस्यविष्णोरवतारदशकंभातीत्यन्वयः कीदृशे रतावाप्तंप्राप्तंप्रियस्यलांछनंचिन्हंनखक्षतांगरागादि

एवंनवरत्नमालायांतत्तद्रत्ननामनिवेशेनतत्तन्नामकजातिसूचनंनक्षत्रमालायामग्न्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्रसूचनमित्याद्यावयमेवालं
कारः एवंनाटकेषुवक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि क्रमिकंप्रकृतार्थानांन्यासंरत्नावलींविदुः चतुरास्यःपतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वंमहीपते अ
त्रचतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्यब्रह्मविष्णुरुद्रात्मताप्रतीयतइतिप्रसिद्धसहपाठानांक्रमेणनिवेशनंरत्नावली यथावा रत्याप्तप्रियलां
छनेकठिनतावासेरसालिंगिते प्रह्लादैकरसेक्रमादुपचिते भूभृद्गुरुत्वापहे ॥ कंयेनतथाभूते कठिनतायाआवासेस्थानभूते रसेनालिंगिते

प्रकृताह्लादैकरसेतत्परे क्रमाद्बदरामलकादिपरिमाणलाभेनोपचितेप्रवृद्धे भूभृतांपर्वतानांगुरुत्वमपहंतिनाशयतितादृशे ततोपिमहत्वात् चक्रवाक
स्पर्द्धाशीले तत्सदृशत्वात् भोगःसुखंशरीरंवातदङ्गाङ्गि जनितमदने खेष्विंद्रियेषुलीनाआसक्ताउत्सुखायस्मिन्तादृशे एतैरेवविशेषणैरवतारदशकरूपता
पिस्तनस्यबोध्या तद्यथा रत्याप्राप्तःप्रियःकामस्तस्यलांछनंमत्स्यस्तद्रूपे कठिनतायाआवासेकूर्मेरसयापृथिव्यास्वोद्धरणकालआलिंगितेवराहे प्र
ह्लादैकोरसः प्रीतिर्यस्यतस्मिन्नृसिंहे क्रमःपादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचितेप्रवृद्धेवामने भूभृतांराज्ञांगौरवनाशकेभार्गवे ॥ ९ ॥ ९ ॥

कोक स्पर्द्धिनिसीताविप्रयोगातुरतयाचक्रवाकशापदेशमे भोगःफणातद्भाजिशेषावतारेबलभद्रे जनितमनंगं अंगस्यशरीरस्यविरहंमौनभोगत्यागसमाधि प्रभृतियेनतस्मिन्बुद्धेखलीनमश्वस्यवल्गातद्वन्मुखेकल्किनीति क्रमानन्नुसरणेपीति तथाचप्रसिद्धसहपाठानामर्थानांन्यसनेरत्नावलिरितिसामान्य लक्षणं॥सक्रमाक्रमत्वेतत्प्रभेदावितिभावः यस्येतियस्यप्रतापः निहतानांप्रतिशत्रुभूतानामंतःपुरेषुपंचमहाभूतमयोमूर्त्तइवादृश्यतेस्यन्वयः पंचमहा भूतमयत्वमेवविशेषणैर्दर्शयतिवन्हिमयइत्यादि अंगेषुस्समामयःपृथ्वीमयः पीडाभरसेहिष्णुत्वात् स्वांतेष्वंतःकरणेषु आकाशमयः तेषांशून्यतासत्त्व

कोकस्पर्द्धिनिभोगभाजिजनितानंगेखलीनोन्मुखेभातिश्रीरमणावतारदशकंबालेभवत्याः स्तने यथावा लीलाब्जानांनयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः कुंभावैभोकुचपरिकरःपूर्वपक्षीचकार भ्रूविभ्रांतिर्मदनधनुषोविभ्रमानन्ववादीद्वक्त्रज्योत्स्नाशशधररुचंदूषयामासयस्याः अ त्रपत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानिबुधजनप्रसिद्धक्रमेणन्यस्तानिप्रसिद्धसहपाठानांप्रसिद्धक्रमानन्नुसरणेप्ययमेवालं कारः यथावा यस्यवन्हिमयोहृदयेषुजलमयोलोचनपुटेषुमारुतमयः श्वसितेषुस्समामयोंऽगेषुआकाशमयः स्वांतेषुपंचमहाभूतमयो मूर्त्तइवादृश्यतनिहतप्रतिसामंतांतःपुरेषुप्रतापः एवमष्टलोकपालनवग्रहादीनांप्रसिद्धसहपाठानांयथाकथंचित्प्रकृतोपमानोपरंज कतादिप्रकारेणनिवेशनेरत्नावल्यलंकारः प्रकृतान्वयंविनाक्रमिकतत्तन्नाम्नांश्लेषभंग्यानिवेशनेक्रमप्रसिद्धरहितानांप्रसिद्धसहपाठ नानवरत्नादीनांनिवेशनेप्ययमेवालंकारः ९ त्वात् यथाकथंचिदित्यस्यप्रपंचनंप्रकृतोपमानेत्यादि उपमानंचोपरंजकंचोपमानोपरंजके तयोर्भावस्त

त्ताप्रकृतंप्रस्तुपमानता उपरंजकताचेत्यर्थः उपरंजकतारोप्यमाणता तदुक्तं उपरंजकतामेति विषयीरूपकंतदेति तत्रोपमानता रविरिवप्रतिदिवसोप जायमानोदयइत्यादिवत् उपरंजकतातु चतुरास्यइत्याद्युदाहरणे वन्हिमयइत्यादिप्रतापवर्णनेचस्पष्टेति प्रकृतान्वयंविनेति मित्रचंद्रमुखीवालालोहि

तद्भावेपि गुरुणा जघनेनैषा तरुणी मंदगामिनीत्यादावप्ययमलंकार इति बोध्यं इति रत्नावली तद्गुण इति स्वगुणत्यागादनंतरं अन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणालंकारः पद्मेति नवनासामौक्तिकमधरकोत्थापद्मरागवदाचरतीत्यर्थः वीरेति हे वीर त्वदरिकामिनी वनभुवि परिधानकर्तुं पल्लवानि करेण संस्पृश्य पांडुपत्रबुध्या न हरति न गृह्णाति कीदृशानि निजकररुहाणां नखानां रुच्या श्वेतकांत्या खचितानि व्याप्तानीत्यर्थः इति तद्गुणः पुनरिति स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः हरेति नीलोपीति युक्तः पाठः विभिन्नेति माघे रैवतकगिरिवर्णनं गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा मिश्रितवर्णाः सूर्यस्य रथ्या

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा यथा वा वीर त्वद्रिपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य न हरति वनभुवि निजकररुहरुचिखचितानि पांडुपत्रधिया पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं हरकंठांशुलिप्तोपि शेषस्त्वद्यशसा सितः यथा वा विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरंत्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः अयमेव तद्गुण इति केचिद्व्यवजह्रुः पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि दीपे निर्वापिते प्यासील्लोकाचीररत्नैर्महन्महः लक्षणे चकारात्पूर्वरूपमिति लक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः यथा वा द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगंडैर्गजैरंतः कंचुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ॥

अश्वा यत्र गिरौ वंशांकुरवन्नीलै रत्नैः परितः स्फुरंत्या रुचा स्वां स्वं नीलद्युतिं आनिन्यिरे आनीतवंतः रुचा विभिन्नवर्णा इति वान्वयः केचिदित्यस्वरसबीजं तु पद्मरागायत इत्युदाहरणे तद्गुणालंकारो न स्यात् न चेष्टापत्तिः अनुभवसिद्धचमत्कारस्य निरालंबनत्वापत्तेरित्यूहनीयं अथवायं तद्गुण एवेत्येवकारक्रमभंगेन काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयं तैरत्र तद्गुणस्योदाहृतत्वात् अत्र हि पूर्वमश्वानामरुणगुणत्वं अनंतरं रैवतकरत्नैरुभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषामभिमतं पूर्वेति वस्तुनि विकृते विगते सत्यपि पूर्वावस्था या अनुवृत्तिरपि पूर्वरूपमलंकारः महः प्रकाशः द्वारमिति ॥

कु॰ नं॰ हेराजन् तवविद्विषांमंदिरेशून्येपिचिरंतनः प्रणयोयस्याः सैवराज्यस्यस्थितिर्मर्यादास्तीतिशेषः यतोहारंखड्गिभिर्गंडकाख्यपशुभिरेवखड्गधारिभिरावृत्तं
चं॰ टी॰ बहिरपिभूमयः मदप्रस्विन्नगंडैर्गजैरध्यासिताः अंतःपुरभूमयः बिलसन्मणिधारिभिः कंचुकिभिः सर्पैरेवसौविदल्लैरध्यासिताः शयनं तल्पंमहिषीभिर्वनि
८५ ताभिरेवमहिषस्त्रीभिराक्रांतमित्यन्वयः इतिपूर्वरूपं संगतेति संगतः स्वसंबद्धो योन्यः परार्थस्तद्गुणानंगीकारमतद्गुणालंकारमाहुः चिरमिति रागिणि

आक्रांतंमहिषीभिरेवशयनंतल्वद्विद्विषांमंदिरेराजन्सैवचिरंतनप्रणयिनीशून्येपिराज्यस्थितिः संगतान्यगुणानंगीकारमाहुरतद्गुणं
चिरंरागिणिमच्चित्तेनिहितोपिनरज्जसि यथावा गंडाभोगेविहरतिमदैः पिच्छिलेदिग्गजानांवैरिस्त्रीणांनयनकमलेष्वंजनानिप्रमार्ष्टि य
च्चाप्येषाहिमकरकराद्वैतसौवस्तिकीतेकीर्त्तिर्दिक्षुस्फुरतितदपिश्रीनृसिंहक्षितींद्र ननुचान्यगुणेनान्यत्रगुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्ला
सावज्ञालंकाराभ्यांतद्गुणातद्गुणयोः कोभेदः उच्यते उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दोदोषप्रतिपक्षवाची अन्यगुणेनान्यत्रगुणोदयत
द्दनुदयौचनतस्यैवगुणस्यसंक्रमणासंक्रमणे किंतुसद्गुरूपदेशेनसदसच्छिष्ययोर्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिवत्तद्गुणजन्यत्वेनसंभावितयोर्गु
णांतरयोरुत्पत्त्यनुत्पत्ती तद्गुणातद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दोरूपरसगंधादिगुणवाची तत्रान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणेचरक्तस्फटिकवस्त्रमालि
न्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानुरंजनाननुरंजनेविवक्षिते तथैवचोदाहरणानिदर्शितानि येद्यप्यवज्ञालंकृतिरतद्गुणश्च ॥ ॥

अनुरागिणि मंजिष्ठादिरंजनद्रव्ययुक्तेच निहितोपित्वंनरज्जसिरक्तोनुरागयुक्तश्चनभवसीतिश्लिष्टं गंडेति हेश्रीमन्नृसिंहाख्यभूपतेएषातवकीर्त्तिः मदैः पि
च्छिलेपंकिलेदिग्गजानांगंडप्रदेशेयद्यपिविहरति तथावैरिस्त्रीणांनयनकमलेषुस्थितान्यंजनानिप्रमार्ष्टिप्रोंछति तदपितथापिदिक्षुहिमकरस्य चंद्रस्ययत्कि राम
रणाद्वैतंतस्यसौवस्तिकीस्वस्तीत्याहेत्यर्थेतदाहेतिमाशब्दादिभ्यष्ठग्वाच्यइत्यनेनठक्प्रत्ययः तत्सदृशीतियावत्स्फुरतिप्रकाशतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८५

विशेषाकारेणेति प्राक्लक्षितविशेषरूपेणेत्यर्थः इत्यतद्गुणः प्रागिति परसन्निधिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षः अनुगुणो नामालंकारः नीलोत्पला
नि कर्णावतंसीकृतानि कपिरिति कापिशायनमद्यं इत्यनुगुणः मीलितमिति लक्ष्यनिर्देशः रसइति स्वभावलोहिते चरणे लाक्षायारसो नालक्षि नराः तः म
ल्लिकेति सौमं दुकूलं तद्धारिण्यः इति मीलितं सामान्यमिति लक्ष्यनिर्देशः विशेषोव्यावर्त्तकधर्मः पद्मानामाकरः रत्नस्तंभेष्विति वालिसूनुना अंगदेन एकेन

विशेषोक्ति विशेषावेव कार्याजनि विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे इति तत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् तथाप्युल्लासतद्गुणप्रतिहेतुहेतूना विशेषा
कारेणालंकारांतरतया परिगणिताविति ध्येयं प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां कपि
रपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य अत्र कपित्वजात्यास्वतः सिद्धस्य वैकृतस्य मद्या
दिभिरुत्कर्षः मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे यथा वा मल्लिकामाल्यधारिण्यः सर्वांगी(
णार्द्रचंदनाः क्षौमवत्यो न लक्ष्यंते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः अत्रा चरणालक्तकरसयोरारुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः द्विती
योदाहरणे चंद्रिकाभिसारिकाणां धवलिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते पद्माकारप्रविष्टानां
मुखं नालक्षि सुभ्रुवां यथा वा रत्नस्तंभेषु संक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्वृतः लंकेश्वरः सभामध्ये न ज्ञातो वालिसूनुना मीलितालंकारे एकेनापर
स्य भिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपावभासेऽपि व्यावर्त्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः मीलितोदा
हरणे हि चरणादेर्वस्त्वंतरत्वेनागंतुकं यावकादि न भासते सामान्योदाहरणे तु पद्मानां मुखानां च व्यक्त्यंतरतया भानमस्त्येव ॥ चरणज्योत्स्नादिना

अपरस्य लाक्षारसाऽभिसारिकादेः भिन्नरूपेति मुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेऽपीत्यर्थः उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतया विशदयति मीलितोदाहरणे ही

तत्प्रतिबिंबानांच व्यक्तंपंतरत्तयाभानमस्त्वेवेत्यनुषंगः केचिदित्यस्याहुरित्यग्रिमेणान्वयः केचित्प्रकाशकारादयः तदुक्तं समेनलक्ष्मणावस्तुवस्तुनायन्नि
गृह्यते निजेनागंतुनावापितन्मीलितमितिस्मृतमिति तयोर्मध्ये एवंचेत्यस्येत्यत्रमीलितालंकारइत्यग्रेतनेनान्वयः अपांगेति अपांगस्तरलोयथोस्ते त
रलाः सत्वरोच्चारणात् वक्रावक्रोक्तिगर्भाः वर्णायासुताः गिरोवाक्यरूपाः इतिप्रकारेणमृगदृशामंगकेलीलयास्वतः स्वभावात्स्फुरितंप्रकटीभूतंतत

यथारावणदेहस्यतत्प्रतिबिंबानांच किंचिदंपद्ममिदंमुखमयंबिंबोयंप्रतिबिंबइतिविशेषः परंनोपलक्ष्यते अतएवभेदतिरोधानान्मी
लितं तदतिरोधानेपिसाम्येनव्यावर्त्तकानवभासेसामान्यमित्युभयोरप्यन्वर्थता केचित्तु वस्तुद्वयस्यलक्षणसाम्यात्तयोः केनचिद्वली
यसातदन्यस्यस्वरूपतिरोधानेमीलितं स्वरूपप्रतीतावपिगुणसाम्याद्भेदतिरोधानेसामान्यं एवंच अपांगतरलेदृशौतरलवक्रवर्णा
गिरोविलासभरमंथरागतिरतीवकांतंमुखं इतिस्फुरितमंगकेमृगदृशांस्वतोलीलयातदत्रनमदोदयः कृतपदोपिसंलक्ष्यते इत्यत्र
मीलितालंकारः अत्रहिदृक्तारल्यादीनांनारीवपुषःसहजधर्मत्वान्मदोदयकार्यत्वाच्च तदुभयसाधारण्यादुत्कृष्टतारल्यादियोगि
नावपुषामदोदयस्यस्वरूपमेवतिरोधीयते लिंगसाधारण्येनतज्ज्ञानोपायाभावात् मल्लिकामालभारिण्यइत्यादिषुतुसमान्यालंकार
इत्याहुः तन्मतेपद्माकरप्रविष्टानामित्यादौभेदाध्यवसायेपिव्यावर्त्तकास्फुरणेनालंकारांतरेणभाव्यं सामान्यालंकारांतरभेदेनवा ॥

स्मादत्रांगकेकृतपदः कृतस्थितिः भेदाध्यवसायेपीति मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थः व्यावर्त्तकास्फुरणेनहेतुना अलंकारांतरेणेति स्वरूपातिरोधा =
नेनमीलितासंभवात् भेदातिरोधानेनचसामान्यस्याप्यसंभवादितिभावः सामान्येति तथाचगुणसाम्याद्विशेषाग्रहइतिसामान्यालंकारसामान्य ८८
लक्षणं विशेषाग्रहश्च क्वचिद्भेदेगृह्यमाणे क्वचिच्चागृह्यमाणइत्याद्यप्रकारांतर्गतिरत्रनसंभवेस्यादितिभावः अवांतरभेदेनवेत्यनंतरंभाव्यमित्यनुष

पूर्वस्मिन्निति मीलितं यद्विसादृश्यादित्यादिपूर्वोक्तचंद्रालोकलक्षणमतइत्यर्थः स्वरूपतिरोधाने अपांगतरल इत्यादिस्वरूपतिरोधानस्थले अलंकारांतरेणेत्यादि
स्वरूपतोज्ञायमाने साहश्याद्भेदाग्रहणं मीलितमित्यंगीकारे प्रथमःपक्षः साहश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रमीलितलक्षणांगीकारेण द्वितीयइतिभावः इ
तिसामान्यं भेदेति वैशिष्ट्यंवैजात्यं उन्मीलितंविशेषकश्चक्रमेणालंकारौ मग्नं भेदाग्रहात्तदंतर्गतं लक्षितानीति संकुचितत्वादिति भावः सामान्यरीत्या सा
मान्यालंकारन्यायेन एवंच वेत्रलचातुल्यरुचांवधूनांकर्णाग्रतोगंडतलागतानि भृंगाःसहेलंयदिनापतिष्यन्कोवेदयिष्यन्नवचंपकानीत्यपिविशेषको

पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधाने लंकारांतरेणभाव्यं मीलितावांतरभेदेनवा भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ हिमाद्रिंत्वद्यशोम
ग्नंसुराः शीतेनजानते लक्षितान्युदितेचंद्रे पद्मानिचमुखानिच मीलितन्यायेन भेदानध्यवसायेप्राप्तेकुतोपि हेतोर्भेदस्फूर्तौमीलितप्र
तिद्वंद्व्युन्मीलितं तथासामान्यरीत्याविशेषास्फुरणेप्राप्तेकुतश्चित्कारणात् विशेषस्फूर्तौतत्प्रतिद्वंद्वीविशेषकः क्रमेणोदाहरणद्वयं त
द्गुणरीत्यापिभेदानध्यवसायप्राप्तावुन्मीलितंदृश्यते यथा नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रसरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभिधावल्यंनीयमाने त्रिजग
तिपरितः श्रीनृसिंहस्मितेंदु नेहग्यद्येषनाभीकमलपरिमलप्रौढिमोसादयिष्यद्देवानांनाभविष्यत्कस्यमपिकमलाकामुकस्यावबोधः।

दाहरणंबोध्यं यत्वनुमानालंकारेणैवगतार्थत्वान्नानयोरलंकारांतरत्वमिति तदयुक्तं उदाहृतस्थले भेदविशेषस्फूर्त्योर्विशेषदर्शनहेतुक प्रत्यक्षरूपत्वात् अ
थापिस्वकपोलकल्पितपरिभाषयाऽनुमानालंकारतांब्रूषे तथापिसादृश्यमहिम्नाप्रागनवगतयोर्भेदवैजात्ययोःस्फुरणात्मनाविशेषाकारेणामीलितसामान्यप्रति
द्वंद्विनायुक्तमेवालंकारांतरत्वं अतद्गुणावृत्तयोरिवविशेषोक्त्यलंकारादित्यलंविस्तरेण नृत्यदिति नृत्यंकुर्वतोभर्गस्यहरस्ययोऽट्टहासस्तस्यसरस्यसमू
हस्यविस्तारस्यवासहचरैःसदृशैरित्यर्थः ईदृक्कीर्तिवल्लुकः एषःकमलाकामुकः नाभीकमलपरिमलस्यप्रौढिंसमृद्धिंयदिनासादयिष्यन्नाधास्यिष्यदि

यत्तुतद्गुणस्यात्रनिर्बोधकत्वात्कथंतत्रातिहूंहिल्वमुन्मीलितस्येतितदनुक्तोपालंभरूपत्वादुपेक्ष्यं तद्गुणेनभेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात् वाराणसीति तृती यल्लोचनादिचिन्हेसाधारणेपिसतीत्यन्वयः पार्थोर्ज्जुनस्तेनकृतोयः प्रहारस्तेनव्रणोपत्रतादृशमुत्तमांगंशिरः पूर्वत्रस्वाभाविकगुणसाम्यं इहत्वागंतुकगुण साम्यमितिभेदः इत्युन्मीलितविशेषकौ किंचिदिति किंचिदभिप्रायसहितंगूढमुत्तरं उत्तरंनामालंकारः वेतसीवेतसल्लता स्फरवेनतरितुंयोग्यास्फुतरा।

काकःकृष्णःपिकःकृष्णःकोभेदःपिककाकयोः वसंत समयेप्राप्तेकाकःकाकःपिकःपिकः इदंविशेषकस्योदाहरणं अत्रद्वितीयकाकपि कशब्दौकाकत्वेनज्ञातःपिकत्वेनज्ञातइत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यौ यथावा वाराणसीवासवतांजनानांसाधारणेशंकरलांछनेपि पार्थप्र हारव्रणमुत्तमांगंप्राचीनमीशंप्रकटीकरोति किञ्चिदाकूतसहितंस्याद्गूढोत्तरमुत्तरं यत्रासौवेतसीपांथतत्रेयंसुतरासरित् सरित्तर णमार्गंपृच्छंतंप्रतितंकामयमानाया उत्तरमिदं वेतसीकुंजेस्वाच्छंद्यमित्याकूतगर्भं यथावा ग्रामेस्मिन्प्रस्तरप्रायेनकिंचित्पांथविद्यते पयोधरोन्नतिंदृष्ट्वावस्तुमिच्छसिचेद्वस आस्तरणादिकमर्थ्यमानेपांथप्रत्युक्तिरियं स्तनोन्नतिंदृष्ट्वावस्तुमिच्छसिचेद्वस अविदग्ध जनप्रायेस्मिन्ग्रामेकश्चिदवगमिष्यतीत्येतादृशंप्रतिबंधकंकिंचिदपिनास्तीतिहृदयं इदमुन्नेयप्रश्नोदाहरणं निबद्धप्रश्नोत्तरंयथा। कुशलंतस्याजीवतिकुशलंपृच्छामिजीवतीत्युक्तं पुनरपितदेवकथयसिमृतांनुकथयामियाश्वसितीति ईर्ष्यामानानंतरमनुतप्ताया नायिकायाः सखीमागतांप्रतितस्याःकुशलमितिनायकस्यप्रश्नः जीवतीतिसख्याउत्तरं जीवत्याःकुतःकुशलमितितदभिप्रायः ॥ ७ ॥ ७ ॥

ग्रामइति प्रस्तरप्रायेपाषाणबहुलेपाषाणतुल्येच प्रायोबाहुल्यतुल्ययोरितिकोशात् किंचिदास्तरणादिकं समागमप्रतिबंधकंच पयोधरोमेघः स्तनश्च कश्चिदवगमिष्यतिज्ञास्यतीत्येतादृशंइत्यादिरूपं उन्नेयः कल्प्याः प्रश्नो येनतादृशस्योत्तरस्य ईर्ष्यामानेति ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः ॥

अनुतप्ता यः पश्चात्तापयुतास्मः प्रश्नोत्तरेति प्रश्नश्च उत्तरांतरं च प्रश्नोत्तरांतरे ताभ्यामभिन्नमुत्तरं चित्रमित्युच्यत इत्यर्थः केदारेति केदाराणां पोषणे रताः
के इति प्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य पोषणे रता इति तदेवोत्तरं केखेटाः खे आकाशे अटंतीति प्रश्नस्य यदुत्तरं वयः पक्षिण इति तत्किंचलमिति प्रश्नस्य यदुत्तरां त
रं वयस्तारुण्यादीति तेनाभिन्नं इत्युत्तरं सूक्ष्ममिति पराशयाभिज्ञस्य इतरस्मिन्पर विषये साभिप्रायं चेष्टितं सूक्ष्मालंकारः पराशयाभिज्ञश्चासावितरश्च

अन्यस्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः कुशलं पृच्छामीति प्रश्नः पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्या वचने स
खीवचनस्याभिप्रायोद्घाटनार्थं पुनरपि तदेव कथयसीति नायकस्याक्षेपः मृतां नु कथयामि या श्वसितीति स्वाभिप्रायोद्घाटनं सति मर
णे खलु तस्याः कुशलं भवति मदागमनसमयेऽपि श्वासेषु सत्वरत्सु कथं मृता कथ्येयमित्यभिप्रायः प्रश्नोत्तरांतराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्य
ते केदारपोषणरताः के खेटाः किंचलं वयः अत्र केदारपोषणरता इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं केखेटाः किंचलमिति प्रश्नद्वयस्य वय इत्येकमुत्तरं
उदाहरणांतराणि विदग्धमुखमंडने द्रष्टव्यानि सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितं मयि पश्यति सा केशैः सीमंतमणिमावृणोत् का
मुकस्यावलोकनेन संकेतकालप्रश्नभावं ज्ञातवत्याश्चेष्टयं अस्तंगते सूर्ये संकेतकाल इत्याकूतं यथा वा संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद
ग्धया आसीन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं पिहितं परवृत्तांतं ज्ञातुः साकूतचेष्टितं प्रिये गृहागते प्रातः कांता तल्पमकल्पयत् ।
रात्रौ सपत्नीगृहे जागरणेन श्रांतासीति तल्पकल्पनाकूतं वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुंकुमं कापि कंठे ९९ तस्य साकूतचेष्टितस्य पो

त्यरविषय इति चार्थः संकेतेति संकेतकाले मनो यस्य तं जिज्ञासुमिति यावत् विटं जारं नेत्राभ्यामर्पितमाकूतं यस्मिन् तादृशं लीलासंबंधि पद्मं नेत्रेत्यादिक्रियाविशे
षणं वा इति सूक्ष्मं पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः तल्पं शयनं वक्त्रेति वक्त्रे प्रस्रवणशीलानां स्वेदबिंदूनां प्रबंधैर्धाराभिः कंठे भिन्नं लग्नं कुंकुमं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मि

कु·ने· पुंस्त्वंव्यंजयतीसतीतन्व्याः पाणेरवङ्गलेखांलिलेखेत्यन्वयः सूक्ष्मालंकारेपराभिप्रायमवगत्यसाकूतचेष्टितेनोत्तरसमर्पणं पिहितालंकारेतुगूढंपरवृत्तांतंज्ञात्वा
चं·टी· साकूतचेष्टयातत्प्रकाशनमितिभेदोबोध्यः इतिपिहितं व्याजोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः चौर्यरतेकृतं यत्संकेतभूतभूमिपृष्ठलुंठनमित्यन्वयः उपपतिना जारेण न
८८ पुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयंतीवयस्मास्मितापाणौखङ्गरेखांलिलेख अत्रस्वेदानुमितंपुरुषायितंपुरुषोचितखङ्गलेखनेनप्रकाशितं व्याजो
क्तिरन्यहेतूक्त्यायदाकारस्यगोपनं सखिपश्यगृहारामपरागैरस्मिधूसरा अत्रचौर्यरतकृतसंकेतभूपृष्ठलुंठनलग्नधूलिजालस्यगोपनं
यथावा कस्यवानभवेद्रोषः प्रियापाः सव्रणेधरे सभृंगपद्ममाघ्रासीर्वारितापिमयाधुना उपपतिनाखंडिताधरायाः नायिकायाः सकाशमा
गच्छंतप्रियमपश्यंत्येवसख्यानायिकाप्रतिहितोपदेशव्याजेनतंप्रतिनायिकापराधगोपनं छेकापन्हुतेरस्यास्त्वायंविशेषः तस्यांवच
नस्यान्यथानयनेनापन्हवः अस्यामाकारस्यहेत्वंतरवर्णनेनगोपनमितिलक्षणेलक्ष्यनाम्नि चोक्तिग्रहणमाकारस्यगोपनार्थंहेत्वं
तरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं ततश्चआयांतमालोक्यहरिंप्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुरागमेका रोमांचकंपादिभिरुच्यमानं
भामाजुगूहेप्रणमंत्यथैनं इत्यत्रापिव्याजोक्तिरेव तत्रह्यनुरागकृतस्यरोमांचाद्याकारस्यभक्तिरूपहेत्वंतरप्रत्यायकेनप्रणामेनगो
पनंकृतं सूक्ष्मपिहितालंकारयोरपिचेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणं ततश्चनलिनीदलैवलाकामरकतपात्र इ
वदृश्यतेश्रुक्तिः इतिममसंकेतभुविज्ञात्वाभावंतदाब्रवीदालीमित्यादिष्वपिसूक्ष्मालंकारः प्रसरति अत्रश्लोकेनावत्किमावयोः संकेतस्था
नंभविष्यतीतिप्रश्नाशयंसूचयतिकामुकेतदभिज्ञयाविदग्धयातदासखींप्रतिसाकूतमुक्तमितिसूक्ष्मालंकारोभवति
तमिति प्रतोल्यां रथ्यायां एकाकाचिद्वामावनितासख्याः पुरस्तात रोमांचकंपादिभिरनुभावैर्व्यज्यमानमनुरागंसनंहरिंप्रणमंतीसतीजुगूह गोपितवतीत्यन्वयः ९ स्यांछेकापह्नुतौ आयां

एवमिति सूक्ष्मालंकारवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः उदाहर्त्तव्यमिति यथावञ्चस्यंदीतिपद्यएव आलींबालांसस्मितंप्राह मंदंमुग्धाक्षित्वामद्यपश्यामि
नाथमित्युत्तरार्द्धनिर्माणेनाथमित्युक्त्याप्रकाशनमितिबोध्यं वस्तुसौंदर्येति वेतसीनिकुंजरूपवस्तुसौंदर्यस्यर्थः ध्वनिभावास्पदत्वात् ध्वनित्वाश्रयत्वात् उ

यतोत्रबलाकायामरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्त्युपमयातस्यानिश्चलत्वेनाश्वस्तत्वंतेनतस्यप्रदेशस्यनिर्जनत्वंतेनतदेवावयोः संकेतस्थानमि
तिकामुकंप्रतिसूचनंलक्ष्यते नचात्रध्वनिराशंकनीयः दूरेव्यज्यमानस्यापिसंकेतस्थानप्रश्नोत्तरस्यस्वोक्त्यैवाविष्कृतत्वात् एवंपिहित्ता
लंकारेप्युदाहार्यं इदंचान्यदत्रावधेयं यत्रासौवेतसीपांथेत्यादिषुगूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेषुभावोनस्वोक्त्याविष्कृतःकिं
तुवस्तुसौंदर्यबलादूह्यबोद्धव्यविशेषविशेषिताह्रम्यः तत्रैववस्तुतोनालंकारत्वंध्वनिभावास्पदत्वात् प्राचीनैःस्वोक्त्याविष्करणेसत्यलं
कारास्पदतास्ती—त्युदाहृतत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि शक्यंहियत्रासौवेतसीपांथतत्रेयंसुतरासरित् इतिपृष्ठंतमध्वानंकामिन्याह
ससूचनं इत्याद्यर्थान्तरकल्पनयाभावाविष्करणमित्यतः प्राकृलिखितोदाहरणेषुसंकेतकालमनसंपुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयंतीभामाज्जुगू
हेतिभावाविष्करणमस्तितेष्वेवतत्तदलंकारइति गूढोक्तिरन्योद्देश्यंचेद्यदन्यंप्रतिकथ्यते वृषापेहिपर—क्षेत्रादायातिक्षेत्ररक्षकः यंप्र
तिकिंचिद्वक्तव्यंतत्तटस्थेमाज्ञासीतितद्वेवतदन्यंकंचित्प्रतिश्लेषेणोच्यतेचेत्सागूढोक्तिः वृषेत्याद्युदाहरणं परकलत्रंभुंजानंकामुकं
प्रतिवक्तव्यंपरक्षेत्रेसस्यानिभक्षयंतंकंचिदुक्षाणंसमीपेचरंतंनिर्दिश्यकथ्यते नेयमप्रस्तुतप्रशंसा कार्यकारणादिव्यंग्यत्वाभावात् ना
पसंहरति अतइति येष्वित्यस्यभावाविष्करणमस्तीत्यनेनान्वयः इतिव्याजोक्तिः गूढोक्तिरिति पद ॥ विश्लेषमात्रप्रकृतार्थस्यप्रकृतार्थान्वयित्वेनावि
न्योद्देश्यकंवाक्यंतत्तदन्यंप्रतिकथ्यतेचेत्गूढोक्तिरलंकारः क्षेत्रंसस्यादेः कलत्रंच अपेहिदूरीभव अविवक्षितत्वादिति अयंभावः प्रकृताप्रकृतश्लेषेःसावुद्य

स्वीक्रियन्तेसर्वथैवप्रकृतासेबद्धस्याप्रकृतार्थस्यकथनेःसंबंधार्थाभिधायकत्वापत्तेरतःप्रकृतेपिश्लेषवादिनाःप्रकृतस्यप्रकृतसंबंधोवाच्यः सचनसंभवति।
विवक्षाविरहादिति कुतस्तर्ह्यप्रकृतार्थकथनं तत्राह तस्येति अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः ननुतादृशविवक्षाविरहेपिनानार्थविन्यासमात्रेणास्तुश्लेषएवेत्याशंक्या
ह विच्छित्तिविशेषेति तथाचश्लेषसत्वेपिविच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवश्यमंगीकार्येत्याशयः अतएवश्लेषमात्रमितितन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रांतंनतुश्लेषनिराक
रणमिति नाथइति विपणिःपण्यवीथिकापुष्पिणी रजस्वला आगमेनवेदेनलालनीयःस्तुत्यः आगमनेनलालनीयश्च रजनींव्याप्येत्यत्यंतसंयोगेद्वितीया

तस्यकेवलमितरवंचनार्थंनिर्दिष्टतयाविच्छित्तिविशेषसद्भावात् यथावा नाथोमेविपणिंगतोनगणयत्येषासपत्नीचमांसत्वामामिहपुष्पि
णीतिगुरवःप्राप्ताःगृहाभ्यंतरं शय्यामात्रसहायिनींपरिजनःश्रांतोनमांसेवत्तेस्वामिन्नागमल्लालनीयारजनींलक्ष्मीपतेरक्षमां अत्रलक्ष्मी
पतिनाम्नोजारस्यागमनंप्रार्थयमानायास्तदस्थवंचनायभगवंतंप्रत्याक्रोशस्यप्रत्यायनं विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तंकविनाविष्कृतंयदि वृषा
पेहिपरक्षेत्रादितिवक्तिसस्तूचनं श्लिष्टगुप्तंवस्तुयथाकथंचित्कविनाविष्कृतंचेद्विवृतोक्तिःवृषापेहीत्युदाहरणेपूर्वेवहुप्तंवस्तुसस्तूचन
मितिकविनाविष्कृतं यथावा वत्सेमागाविषादंश्वसनमुरुजवंसंत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं कंपःकोवागुरुस्तेकिमिहबलभिदाजृंभितेनात्रयाहि
प्रत्याख्यानंसुराणामितिभयशमनच्छद्मनाकारयित्वायस्मैलक्ष्मीमदाद्वः सदहतुदुरितंमंथमुग्धःपयोधिः इदंपरवंचनायगुप्ताविष्क

इतिगूढोक्तिः श्लिष्टगुप्तमिति श्लिष्टेत्युपलक्षणं अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापिगच्छाम्यच्युतेत्यादौसंग्राह्यत्वात् वत्सेइति वत्सेलक्ष्मि विषादंखेदंहरंच उरु
जवंमहावेगंऊर्ध्वप्रवृत्तंश्वसनंस्वासंपवनंचसंत्यजकंजलंपातीतितथावरुणः कंपश्च गुरुर्महान्बृहस्पतिश्च बलंप्रसिद्धं तद्भिदानाशकेन वलाख्यदैत्यना
शकेनेंद्रेणच अत्रश्रीकृष्णसन्निधौयाहि इतिप्रकारेणाभयनिवारणव्याजेनसुराणांप्रत्याख्यानंवर्जनं कारयित्वामंथोमंथनंतेनमुग्धःपयोधिर्यस्मैलक्ष्मीमदात्सवोदु

त्रपेति लज्जया गुप्तस्येत्यर्थः दृष्टेनेति गोपेत्वयियोरागआसक्तिस्तद्धृतया अपहृतया गवांपरागैर्धूलिभिर्व्याप्तयाच गोपेति संबोधनंवा किंचित्समवि
षमं युक्तायुक्तंच इह त्वयि भूमौ च पत्युर्भावः पतितानां पतनं प्राप्तानां च विषमेषुः पंचशरस्तेन खिन्नमनसां विषमेषु संकटेषु खिन्नमनसांच अबलानां
स्त्रीणां बलरहितानांच सलेशंसस्सूचनं गोष्ठंगोस्थानं चेतोनलमिति लंकां न अर्पतेन गच्छतीत्यर्थः नलंकामयते इच्छतीत्यर्थो गुप्तः तदाविष्करणं

त्रपागुप्ताविष्करणंयथा दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किंचिन्नदृष्टं मयातेनेह स्खलितास्मिनाथपतितां किन्नामनालंबसे एकस्त्वंविष
मेषु खिन्नमनसांसर्वाबलानांगतिर्गोप्यैवंगदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरं अत्रकृष्णस्य पुरतो विषमे परिस्खलनमभिहितंव
त्यास्तंकामयमानायागोपिकायावचने विषमपथिस्खलनपतनत्राणसंप्रार्थनरूपेण झटितिप्रतीयमानेनार्थेन गुप्तं विवक्षितमर्थान्तरं स
लेशं सस्सूचनमित्यनेनाविष्कृतं एवं नैषधादिषु चेतोनलंकामयते मदीयमितिदमयंतीवाक्यादिकमप्युदाहरणं इदंशब्दशक्तिक्रोडीकृत
गुप्ताविष्करणं अथ शक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणंयथा गच्छाम्यच्युतदर्शनेनभवतः किंतृप्तिरुत्पद्यते किं चैवंविजनस्थयोर्हतजनः संभा
वयत्यन्यथा इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन् पुलकोत्करांचिततनुर्गोपींहरिः पातुवः अत्रगच्छाम्यच्युते
त्यामंत्रणेन त्वया रंतुकामेच्छयास्थितं तन्नलब्धमित्यर्थः शक्तिलभ्यं वस्तु तृतीयपादेनाविष्कृतं ॥ चक्षीणा दृष्टाचेत्यनेनेति बोध्यम् श

ब्दशक्तीति शब्दश्लेषवशेनेत्यर्थः क्रोडीकृतः संगृहीतः गच्छाम्येति अच्युतमद्विषये अस्खलितेति गुप्तोर्थः चिरकालंत्वद्दर्शनेनापिनतृप्तिरित्य
र्थेनदर्शनेनतृप्तिरपितुसंभोगेनेत्यर्थो गुप्तः विजनस्थयोरेकांतगतयोः हतश्वासोजनः अन्यथारत्यर्थं स्थिताविति संभावयति तेनहृयोरकीर्ति
र्जातैवचट यैवात्मानंवंचयाव इति गुप्तार्थः आमंत्रणस्याच्युतेत्यादेर्भंग्यारचनयासूचितो योवृथावस्थानखेदस्तेनालसां॥ ॥ ८९ ॥ ८९ ॥

कविनिबद्धेति कविनिबद्धेनवक्त्राऽगुप्तस्येत्यर्थः सुभ्रुत्वमिति शोभनभ्रूर्दयिता दृष्टिश्च तयोः संबोधनं कोपोरोषः विकारश्च रागिण्यनुरागिणीति अवनतेनम्रेइतिचमयीत्यस्यविशेषणं पसेरागिणि रक्तिमशीले नम्रे इतिदृक्संबोधनं एवंदृष्टेइत्यपि उच्चारणेनेति स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः

सर्वमेतत्कविनिबद्धवक्त्रगुप्ताविष्करणोदाहरणं कविगुप्ताविष्करणंयथा सुभ्रुत्वंकुपितेत्यपास्तमशनंत्यक्ताः कथायोषितां दूरादेवविवर्जिताःसुरभयःस्रग्गंधधूपादयः कोपंरागिणिमुंचमय्यवनतेदृष्टेप्रसीदाधुनासत्यंतद्विरहाद्भवंतिदयितेसर्वाममांधादिशः अत्रतावद्दीर्घमानकलुषितदयिताप्रसादनव्यापारविधिः प्रतीयते दृष्टिरोगार्तस्यदृष्टिंप्रत्याक्रोशोविवक्षितार्थः सचदृष्टेइत्यस्यपदस्यप्लुतोच्चारणेनसंबुद्धिरूपतामवगमय्याविष्कृतः कविनिबद्धवक्त्रगुप्तपरवंचनार्थे कविगुप्तेस्वप्रौढिकथनार्थमितिभेदः युक्तिःपरातिसंधानंक्रियया ममगुप्तये लामालिखंतीदृष्ट्वान्यधनुःपौष्पंकरेलिखत् अत्रपुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथोमयालिखित इति भ्रांत्युत्पादनेनस्वानुरागरूपमर्मगोपनायपरवंचनं विवक्षितं यथावा दंपत्योर्निशिजल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौनिगदतस्तस्यातिमात्रंवधूः कर्णालंबितपद्मरागशकलंविन्यस्यचंचूपुटेव्रीडार्त्ताविदधातिदाडिमफलव्याजेनवाग्बंधनं अत्रशुकवाङ्मुद्रणयातन्मुखेनस्वकीयरहस्यवचनशुश्रूषुजनवंचनंकृतं व्याजोक्तावाकारगोपनं युक्तौतदन्यगोपनमितिभेदः यद्वा व्याजोक्तावुक्त्यागोपनमिहतुक्रिययागोपनमितिभेदः एवंचआयांतमालोक्यहरिंप्रतोल्यामितिश्लोकेपियुक्तिरेव ९८

इतिविवृतोक्तिः युक्तिरिति स्वस्यमर्मगोपनायक्रियया परस्यातिसंधानंवंचनंसायुक्तिरलंकारः त्वामिति नायकंप्रति दूतीवचनं पुष्पस्येदंपौष्पं दंपत्योरिति तस्यशुकस्य अतिमात्रं अत्यर्थंनिगदत इतिसंबंधः फलशब्दोबीजपरः गोपनीयविषयभेदस्यविच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वादेह यद्वेति नन्वेवंसत्यायांतमालोक्येत्यादौव्याजोक्तिरेवेतिप्रागुक्तंविरुध्येतेत्याशंक्याह एवं

एवंचपूर्वग्रंथआद्यपक्षाभिप्रायेणेतिभावः इतियुक्तिः लोकेति अनुकृतिरनुकरणं सहस्वेति अर्थोह्यहं मासानभिव्याप्येत्यर्थः नामैवेति हेवरदत्तवना
मैववांछितदातृत्वमाख्यातिकथयति अतस्त्वंवरदानमुद्रामितरदैवतवन्नधारयसि यतोविश्वप्रसिद्धतरेविप्रकुलेप्रसूतिरुत्पत्तिर्यस्यतादृशस्येत्य
र्थः इतिलोकोक्तिः छेकोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः अर्थांतरगर्भिता अर्थांतरव्यंजकतासमीपस्थं यद्वृत्तांतः पृष्टस्तत्समीपस्थं सचायंचेति पृच्छ्यमानवृत्तां

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरितिभण्यते सहस्वकतिचिन्मासान्मीलयित्वाविलोचने अत्रलोचनेमीलयित्वेतिलोकवादानुकृतिः यथावा
मदीयेवरदराजस्त्वे नामैवतेवरदवांछितदातृभावंव्याख्यात्यतोनवहसेवरदानमुद्रां विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूतेर्यज्ञोपवीतवहनं
हिनखल्वपेक्ष्यं अत्रोत्तरार्द्धेलोकवादानुकारः छेकोक्तिर्यदिलोकोक्तेःस्यादर्थांतरगर्भिता भुजंगएवजानीतेभुजंगचरणंसखे केन
चित्कस्यचित्तद्वृत्तांतंपृष्टस्यसमीपस्थमन्यंनिर्दिश्यायमेवतस्यवृत्तांतंजानातीत्युक्तवतोयमहेःपादानहिरेवजानातीतिलोकवादानु
कारः अत्रसचायंचलोकविदितेधनार्जनादिव्यापारेसहचारिणाविति विदितविषयतयालोकोक्त्यनुवादस्यप्रयोजनेस्थितेरहस्येप्य
नंगव्यापारेतस्यायंसहचरइतिमर्मोद्घाटनमपितेनगर्भीकृतं यथावा मलयमारुताव्रातायाताविकसितमल्लिकापरिमलभरोभ
ग्नोग्रीष्मस्त्वमुत्सहसेयदि घनघटयितुंतंत्वन्निःस्नेहंयएवनिवर्तनेप्रभवतिगवांकिन्नःश्छिन्नःसएवधनंजयः अत्रधनलिप्सयाप्रो
षितांगनासखीवचनेयएवगवांनिवर्तनेप्रभवति

॥तस्तत्समीपस्थश्चेत्यर्थः तेनलोकोक्त्यनुवादेन मलयेति व्राताः समूहाः याताःगताः वि
कासिनांमल्लिकाकुसुमानांपरिमलस्यभरोयस्मिन्तादृशोग्रीष्मोभग्नोनष्टः हेघनत्वं यद्युत्सहसेउत्साहवान्भवसितदातंनिःस्नेहंनायकंघटय अन
यासहसंयोजयगवांनिवर्तनेपरापहृतानांव्यावर्तनेयएवप्रभवतिसएवधनंजयोर्जुनइत्यन्वयः लिप्सया प्रोषितस्ययांगनातत्सखीवचनइतिसंबंधः

ओंधास्तेलंगाः इमांमत्सखीं गोप्रायोगोतुल्यः इतिछेकोक्तिः वक्रोक्तिरिति काकुध्वनेर्विकारः अपरार्थस्य अभिप्रेतादर्थादर्थांतरस्य नंदीहरस्यगणविशेषः दारु
णाक्रूरेत्यभिप्रेतं काष्ठेनेतिकल्पनंविकृतत्वंच कस्यचिद्दूर्णीस्यावापोद्वापाभ्यां भविन्नीति सीतां प्रतिरावणोक्तिः पादत्रयं चतुर्थस्तुप्रतिसीतायाः तेतव
पतिः संरामोयुधिसंग्रामेपुरतोग्रतोनस्थातास्थास्यतीत्यर्थः अतिशयेन लघुर्लघिष्ठस्तत्संबोधनं इदंपादत्रयं षष्ठाक्षरात्सराणांसप्तमानांत्रिनवीतिवर्णा

सएवधनंजयइत्यांध्रजातिप्रसिद्धलोकवादानुकारः अत्रातिसौंदर्यशालिनीमिमामपहायधनलिप्सयाप्रस्थितोरसानभिज्ञत्वात् गोप्रा
यएव तस्यनिवर्तकस्तु धनस्यजेता धनेनाकृष्टस्यतद्विमुखीकरणेनप्रत्यासेपकत्वादित्यर्थांतरमपिगर्भितं वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्या
मपरार्थप्रकल्पनं मुंचमानंदिनप्राप्तेनेहनंदीहरातिके अत्रमानंमुंच प्रयाताराविरित्याशयेनोक्तायावाचिनंदिनंप्राप्तमामुंचेत्यर्थांतरंश्ले
षेणपरिकल्पितं यथावा अहोकेनेदृशीबुद्धिर्दारुणातवनिर्मिता। त्रिगुणाश्रूयतेबुद्धिर्नतुदारुमयीक्कचित् इदमविकृतश्लेषाकूतरुदा
हरणं विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा भविन्नीरभौत्त्रिदशवदनग्लानिरधुनासतेरामस्थातानयुधिपुरतोलक्ष्मणसखः इयंयास्यत्युच्चैर्विपदम
धुनावानरचमूलघिष्ठेदंषष्ठाक्षरपरविलोमास्यइपुनःसर्वमिदंशब्दश्लेषमूलायावक्रोक्तेरुदाहरणं अर्थश्लेषमूलायावक्रोक्तेर्यथा भि
क्षार्थीसक्कयातःस्रुतनुबलिमखेवताडवंक्काद्यभद्रंमन्येवृंदावनांतेक्कनुसमृगशिशुर्नैवजानेवराहे ॥ नांविलोपोयत्रतादृशंपुनःपठेत्यर्थः श

ब्दश्लेषेति शब्दस्यपरिवृत्त्यसहत्वादितिभावः भिक्षेति जलनिधिश्चहिमवांश्चतत्कन्ययोर्लक्ष्मीपार्वत्योःक्रमेणइत्थंलीलयासंलापोमिथोभाषणंनो
स्मान्त्रायतामित्यन्वयः इत्थंकीदृक्तदाह भिक्षार्थीति हरमभिप्रेत्यलक्ष्म्यावाक्यं बलेर्दैत्यस्यमखेयज्ञेइतिवामनाभिप्रायंपार्वत्याः भद्रंशोभनेतां
डवंनृत्यमद्यक्कवर्ततइति लक्ष्मीप्रश्नस्योत्तरंवृंदावनस्यांतेमध्येइतिश्रीकृष्णाभिप्रायं मृगशिशुःमहादेवेनकरेधृतः परंसुमृगवराभीतिहस्तंप्रसन्नमि

इदंलक्ष्म्यावाक्यं नैवेतिपार्वत्याः मृगः पशौकुरंगेचेतिविश्वः कच्चिदितिप्रश्ने जरठोजीर्णः वृषपतिर्वृषश्रेष्ठ इतिहरवृषभाभिप्रायंलक्ष्मीवाक्यं गोपोगवांपालक इतिकृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति अत्रभिक्षादिपदानांपरिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषमूलत्वं असमालोच्येति अविचार्येत्यर्थः मालयापुष्पमालया इतिवक्रोक्तिः स्वभावोक्तिरितिलक्षणनिर्देशः जात्यादिस्थस्यजात्यादिसंबंधिनः आदिपदेनक्रियादिपरिग्रहः उत्तरंगाणितरंगाप्रमाणान्यक्षीणियेषांतैः ताविति तौत्र कांतावधूवरौ गुरूणांसमीपे अन्योन्याभिमुखंप्रचलितौपरस्परस्यमार्गप्रदानयोरभसोवेगस्तेनस्खलितंभ्रष्टमवधानंसावधानत्वं ययोस्तादृशौउभाव

बालेकच्चिन्नदृष्टोजरठवृषपतिर्गोपएवास्यवेत्तालीलासंलापइत्थंजलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतांनः काक्वायथा असमालोच्यकोपस्तेनो चितोयमितीरिता नैवोचितोयमितिततताडयामासमालया अत्रनैवोचित इतिकाकुस्वरविकारेणोचितएवेत्यर्थांतरकल्पनं स्वभावोक्तिःस्व भावस्यजात्यादिस्थस्यवर्णनं कुरंगैरुत्तरंगाक्षैःस्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते तौसम्मुखप्रचलितौसविधेगुरूणामार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौ पार्श्वोपसर्पणमुभावपिभिन्नदिक्कंकृत्वामुहुर्मुहुरुपासरतांसलज्जं भाविकंभूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्यवर्णनं अहंविलोकयेद्यापिमुध्यंते त्रसुरासुराः स्थानभीषणलोड्डावनपरमिदं यथोवा अद्यापितिष्ठतिदृशोरिदमुत्तरीयंधर्तुंपुरस्तनतटात्पतितंप्रवृत्ते वाचंनिशम्यनयनंनय नंममेतिकिंचित्तदायदकरोत्स्मितमायताक्षी ११ पिभिन्नदिक्कंवामदक्षिणरूपदिक्संबंधिपरस्परपार्श्वभागोपसर्पणंमुहुर्मुहुः कृत्वासलज्जंयथास्या

त्तथोपसरतां उपसर्पणंचक्रतुरित्यर्थः पूर्वोदाहरणेकुरंगजातिस्वभाववर्णनं अत्रसलज्जक्रियास्वभाववर्णनमितिभेदः इतिस्वभावोक्तिः भाविकमि तिलक्षणनिर्देशः अद्यापीति ममनयनंनयनंमितितस्यावाचंनिशम्यस्तनतटात्पतितमुत्तरीयंधर्तुंपुरः प्रवृत्तेमयिसतितदाआयताक्षीयत्किंचित्स्मितमक रोत् इदमद्यापिममदृशोःपुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्रनयनपदेनस्ववाचकत्वरूपशक्यसंबंधेननेत्रपदंलक्ष्यते तस्माच्च वस्त्रप्रतीतिः किंवास्ववाचकवा

कु॰नं॰ थ्यत्वरूपशक्यसंबंधेनवस्त्वमेवलक्षयतीतिवचोबाणैरित्यादिवल्लक्षितलक्षणावाबोध्या नेत्रंपथिगुणेवस्त्वइतिविग्रहः इतिभावकं उदात्तमिति ऋद्धेःस
चं॰टी॰ मृद्धेश्चरितंउदात्तालंकारः तथाश्लाघ्यचरितंअन्यस्योपलक्षणमंगचेत्तदपितथा सानौशिखरे यस्यपर्वतस्य किरीटीअर्जुनः कृच्छ्रात्कष्टात् आंजनेयेन
९२ हनूमता इत्युदात्तं अत्युक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः अद्भुतंचतदतथ्यंमिथ्यारूपं अकूपाराःसमुद्राः आहु रिति स्वमतेत्वतथ्यत्वातथ्यत्वाभ्यांभेदइतिभावः
अतथ्ये अद्भुतत्वविशेषणस्यकृत्यंदर्शयति अनयोरित्यादि एतत्सद्वयोगेप्ययोगः संबंधातिशयोक्तिरित्यत्रप्रागुदाहृतं असदुक्तितारतम्येनेति

उदात्तमृद्धेश्चरितंश्लाघ्यंचान्योपलक्षणं सानौयस्याभवद्युद्धंतद्धूर्जटिकिरीटिनोः इदंश्लाघ्यचरितस्यान्यांगत्वेउदाहरणं ऋद्ध्युदाहरणंयथा
रत्नस्तंभेषुसंक्रांतैःप्रतिबिंबशतैर्वृतः ज्ञातोलंकेश्वरःकृच्छ्रादांजनेयेनतत्वतः अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनं त्वयिदातरिराजेंद्र
याचकाःकल्पशाखिनः इयमौदार्यात्युक्तिः शौर्यात्युक्तिर्यथा राजन्सप्ताप्यकूपारास्त्वत्प्रतापाग्निशोषिताः पुनस्त्वद्वैरिवनिताबाष्पपूरेणपू
रिताः संपदत्युक्तावुदात्तालंकारः शौर्यात्युक्तावत्युक्त्यलंकारइतिभेदमाहुः अनयोरनवद्यांगिस्तनयोर्जृंभमाणयोः अवकाशोनपर्याप्तस्तव
बाहुलतांतरे अल्पंनिर्मितमाकाशमनालोच्यैववेधसा इदमेवंविधंभाविभवत्याःस्तनमंडलमितिसदसदुक्तितारतम्येनातिशयात्युक्त्यो
र्भेदः निरुक्तिर्योगतोनाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं १ अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रं अल्पमिति पद्येत्वस्यंतासदुक्तिरितितारतम्येनेत्यर्थः तथाचाद्भुतेति
विशेषणादसंतातथ्यरूपत्वलाभान्नातिशयोक्ताव तिव्याप्तिरिति भावः अतएवानयोरितिपद्यानंतरंदंडिनोक्तं इतिसंभाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतमि
ति एवंलोकातीतइवात्यर्थमध्यारोप्यविवक्षितः योर्थस्तेनातितुष्यंतिविदग्धानेतरेयथेत्युक्त्वा अल्पंनिर्मितमित्याद्युदाहृत्य इदमत्युक्तिरित्युक्तमितिच इ राम
त्यत्युक्तिः निरुक्तिरितिलक्ष्यं योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायिनामर्थांतरोपवर्णनमितिलक्षणम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ९२

ईदृशैरिति चंद्रंप्रतिविरहिण्याउक्तिः ईदृशैर्जनसंतापनरूपैः दोषायारात्रेः कर्त्ता दोषाणामाकरश्च पुरेति कनिष्ठाकांगुलिविशेषः अधिष्ठितः कालिदासो यस्यांसा अंगुलिविशेषरूपा अर्थवतीनविद्यतेकविनामयस्यांसेत्यन्वर्थनामवती इतिनिरुक्तिः कितवोद्यूतकृत् धूर्तोस्देवीकितवइत्यमरः ननु प्रसिद्धानुवादस्याचमत्कारित्वात्कथमलंकारत्वमत आह निर्ज्ञातइत्यादि शकुनैःपाशकैर्दीव्यतीतिशाकुनिकः आविष्कृतमितिध्वनित्वशंकानिवारणं

ईदृशैश्चरित्तैर्जानेसत्यंदोषाकरोभवान् यथावा पुराकवीनांगणनाप्रसंगेकनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा अद्यापितत्तुल्यकवेरभावादनामिकासार्थवतीबभूव प्रतिषेधः प्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनं नद्यूतमेतत्कितवक्रीडनंनिशितैःशरैः निर्ज्ञातोनिषेधः स्वतोनुपयुक्तत्वादर्थांतरंगभींकरोति तेनचारुत्वान्वितोयंप्रतिषेधनामालंकारः उदाहरणं युद्धरंगेप्रत्यवतिष्ठमानेशाकुनिकप्रतिविदग्धवचनं तत्रयुद्धस्यास्यद्यूतत्वाभावोनिर्ज्ञातएवकीर्त्यमानस्तत्रैवतवप्रागल्भ्यंनयुद्धेन्युसत्तिग्रहोस्तीत्युपहासंगभींकरोति तच्चकितवेत्यनेनाविष्कृतं यथावा नविषेणनशास्त्रेणनाग्निनानचमृत्युना अप्रतीकारपारुष्याःस्त्रीभिरेवस्त्रियःकृताः अत्रस्त्रीणांविषादिनिमित्तत्वाभावः प्रसिद्धएवकीर्त्यमानस्तासांविषाद्यतिशायिक्रौर्यमिति अमुमर्थंव्यक्तीकरोतीतिसचाप्रतीकारपारुष्याइतिप्रतीकारवद्भ्योविषादिभ्यस्तासांविशेषंदर्शयताविशेषणेनाविष्कृतः सिद्धस्यैवविधानंयत्तदाहुर्विध्यलंकृतिं पंचमोदंचनेकालेकोकिलःकोकिलोभवेत् निर्ज्ञातविधानमनुपयुक्तिबाधितंसदर्थांतरगर्भीकरणेनचारुतरमितितंविधिनामानमलंकारमाहुः उदाहरणेकोकिलस्यकोकिलत्वविधानमनुपयुक्तंसदतिमधुरपंचमध्वनिशालितयासकलजनहृद्यत्वंगर्भींकरोति तच्चपंचमोदंचनेइतिकालविशेषणेनाविष्कृतं

॥एवमग्रेपि इतिप्रतिषेधः पंचमस्यस्वरविशेषस्योदंचनमाविष्करणंयत्रतादृशेकालेकोकिलःकोकिलोमधुरध्वनिरभवदित्यर्थः द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्तार्थत्वेनार्थांतरेसंक्रमित

T

एवं च शालितयेत्यनेनतरं लक्षितयेति शेषो बोध्यः पूर्ववत् ध्वनित्वाशंकानिवारणाय तच्चेत्याद्युक्तं हेहस्तेति शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णायुषि द्विज बालके मृते तद्दोषोद्यतस्य रामस्य स्वहस्तं प्रति इयमुक्तिः जीवातवे जीवनाय शूद्र एव तपश्चरणान्मुनिरिव मुनिः तस्मिन्कृपाणं खड्गं विसृज निक्षिपयतो रामस्याकरुणस्य गात्रं शरीरमसि निर्भरमतिशयेन गर्भखिन्नायाः सीतायाः प्रवासनं निर्वासनं तत्र पटोर्दक्षस्येत्यर्थः अत्र रामपदमकरुणत्वरूपार्थां तरसंक्रमितं तदतिशयो व्यंग्यः सचात्यंतमित्यनेनोक्तः ध्वनिभावास्पदानि ध्वनित्वप्रयोजकानि व्यवस्थितत्वादिति शब्दार्थशक्त्याः क्षिप्तोपि व्यंग्यो

यथा वा हेहस्तदक्षिणमृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणं रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्नसीतानिवासनपटोः क रुणा कुतस्ते अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य गात्रमसीति वचनमनुपपुत्रं सद्रामस्येत्यनेन स्वस्यात्यंतनिष्करुणत्वं गर्भीकरोतीति तच्च निर्भरेत्यादिविशेषणैर्नाविष्कृतं यद्यप्यनयोर्विधिनिषेधयोरुदाहरणेषु व्यंग्यान्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावा स्पदानि स्वोक्त्यैव व्यंग्यविशेषाविष्करणात् व्यंग्याविष्करणे चालंकारत्वमेवेति प्रागुक्तभस्त्रकुरप्रकरणे व्यवस्थितत्वात् पूर्वत्राधितो प्रतिषेधो आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ इह तु प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्र तिद्वंद्विनावलंकारत्वेन वर्णितावितिभेदः हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरु च्यते असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवो यथावा एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्गे दवाधरः कस्य नो तनुते तन्वि पिपासाकुलितं मनः ॥ ॥

र्थः कविना पुनः यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरिति ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वादित्यर्थः उक्ताविति निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्व ते आक्षेपोन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते इत्येताभ्यां नाहं दूती गच्छ गच्छ सीत्युदाहरणयोः प्रतिपादितावित्यर्थः प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वंद्वित्वं इति विधिः हेतोरिति हेतुमता कार्येण मानच्छेदः कार्ये एष इति विद्रुमच्छायः प्रवालकांतिः विगततरुच्छायश्च मरुर्निर्जलदेशः ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम

मानेइति मानेनेच्छति अनिच्छतिसति एवमुपशमेवारयतिसति ह्रियांलज्जायांक्ष्मां भूमिमालिखंत्यां भूम्युल्लेखनस्यतदनुभावत्वात् स्वातंत्र्येचपरि
त्यपराङ्मुखीभूयतिष्ठतिसति धैर्येकरौव्याधूयममनानुमतमितिसूचनायहस्तधूननंकृत्वागतेसति हेतृष्णेत्वामनुसरंताम्रुनाऽजनेनैतावत्फलंप्रा
प्तं यत्पादेनापियोनस्पृष्टः ससएवचरणौस्वीयौस्प्रष्टुंनसम्यक्मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः अत्रतृष्णारूपहेतुतत्कार्ययोः स्पष्टमभिधानंभेदांतरमा
ह हेतुहेतुमतोरिति केचित् भट्टोद्भटप्रभृतयः तदुक्तं हेतुमतासहहेतोरभिधानमभेदताहेतुरिति लक्ष्मीति कटाक्षाः विदुषांलक्ष्मीविलासाइत्य

माननेनेच्छतिवारयत्युपशमेक्ष्मामालिखंत्यांह्रियांस्वातंत्र्येपरित्यस्यतिष्ठतिकरौव्याधूयधैर्येगते तृष्णेत्वामनुबध्नताफलमिदयत्प्राप्तंजनेनामु
नायत्स्पृष्टोनपदासएवचरणौस्प्रष्टुंनसंमन्यते इत्युदाहरणं हेतुहेतुमतोरैक्यंहेतुंकेचित्प्रचक्षते लक्ष्मीविलासाविदुषांकटाक्षावेंक
टप्रभोः अत्रचकार्यावश्यंभावतच्छैघ्र्यादिप्रत्यायनार्थः कार्यकारणभेदव्यपदेशः यथावा आयुर्दानमहोत्सवस्यविनतक्षोणीभृन्मू
र्तिमान्विश्वासोनयनोत्सवोमृगदृशांकीर्तेःप्रकाशःपरः आनंदःकलिताकृतिः सुमनसांवीरश्रियोजीवितं धर्मस्यैषनिकेतनंविजयतेवी
रःकलिंगेश्वरः अत्रदानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसितेराज्ञितदायुष्ट्वादिव्यपदेशः

ऽन्वयः अत्रविलासहेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधानं
एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह अत्रेति कार्यावश्यंभावश्चतच्छैघ्र्यंचेतिविग्रहः आदिनाअपथ्याशनंरोगइत्यादौकार्यगतोपादेयत्वानुपादेयत्वा
दिसंग्रहः आयुरिति वीरःकलिंगेश्वरःकलिंगदेशाधिपोविजयतइत्यन्वयः कीदृशःदानरूपस्यमहोत्सवस्यआयुरितिकार्याभिन्नत्वेनाभिधानं
एवमग्रेपि विशेषेणनतानांक्षोणीभृतांराज्ञांकलिताकृतिःधृताकारःवीरश्रियःवीरलक्ष्म्याः निकेतनंस्थानं इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञ
तत्सदुपाख्यभट्टविठ्ठलसूरिवरात्मजश्रीरामचंद्रसूरिसूनुनावैद्यनाथेनकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायांहेत्वलंकारप्रकरणं

T

कु॰व॰ भावस्येति निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः तेचप्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिह्याख्याः विभावे
चं॰टी॰ त्यादि रत्यादेरालंबनोद्दीपनरूपाणि नायिकाचंद्रोदयादीनि कारणानि काव्येवर्ण्यमानानि विभावयंतीतिव्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयंते कार्याणि
९४ चकटाक्षरोमांचादीनि तथाविधान्येवानुपश्चाद्भवंतीतिव्युत्पत्त्यानुभावपदेन एषामेवकार्याणां रत्यादिनोत्पादनेकर्तव्येसहकारिभूतान्युत्कंठादीनि
चव्यभिचारिपदेन विशेषादभितः समंततः येस्थायिनंचारयंतीतिव्युत्पत्तेः एवंरतिरासक्त्यनुरागादिपर्यायबोध्यांतःकरणवृत्तिः विकृतविदूषिका

इत्थंशतमलंकारांलक्षयित्वा निदर्शिताः प्राचामाधुनिकानांचमतान्यालोच्यसर्वतः रसभावतदाभासभावशांतिनिबंधनाः चत्वारोर
सवत्प्रेयऊर्जस्विच्चसमाहितं भावस्यचोदयःसंधिःशबलत्वमितित्रयः। अष्टौप्रमाणालंकाराःप्रत्यक्षप्रमुखाःक्रमात् एवंपंचदशान्यान
प्यलंकारान्विदुर्बुधाः तत्रविभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजितोरतिहासशोकादि— श्चित्तवृत्तिविशेषोरसः सयत्रपरस्यांगंभवतितत्रर
सवदलंकारः विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितोनिर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदोदेवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमानारतिश्चभावः ॥

दिचेष्टादर्शनजन्याचित्तस्यविकासरूपावृत्तिर्हासः इष्टनाशानिष्टलाभादिजन्याचित्तवृत्तिः शोकःप्रसिद्धः आदिपदेनक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनि
र्वेदाख्यानांषण्णांपरिग्रहः विशेषपदेनचरत्यादेःस्थायित्वप्रयोजकंपरिपुष्टत्वंकांताविषयत्वमितरानंगत्वंचविवक्षितं तदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरंगःस्याद्दे
वादिविषयोऽथवा अन्यांगभावभाग्वास्यात्तदास्थायिशब्दभागिति स्थायिनएवचाभिव्यक्तरसत्वं यदाहुः कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानि
निचरत्यादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः विभावाअनुभावास्तत्कथ्यंतेव्यभिचारिणः व्यक्तःसतैर्विभावाद्यैःस्थायीभावोरसःस्मृतइति राम
अभिव्यक्तानांचरत्यादीनांरसरूपाणांक्रमात् शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञाबोध्याः निर्वेदादिरिति ॥ ॥ ९५

निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडुतातथा गर्वोविषादऔत्सुक्यंनिद्रा विस्मृतिरेवच स्वप्नोविबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंश दमीभावाःसमाख्यातास्तुनामतइतिभरतेनोक्ताः लज्जादिनाविकारगोपनमवहित्थाख्योभावः देवतेत्याद्यपरिपुष्टत्वादेरुपलक्षणं रतिरितिचापुष्टहा

सयत्रापरस्यांगंसप्रेयोलंकारः अनौचित्येनप्रवृत्तोरसोभावश्चरसाभासोभावाभासश्चेत्युच्यते सयत्रापरस्यांगंतदूर्जस्वित् भावस्यप्रशा म्यदवस्थाभावशांतिः तस्याःपरांगत्वेसमाहितं भावस्योद्गमावस्थाभावोदयः द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धाभावसंधिः बहूनांभा वानांपूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावशबलता एतेषामितरांगत्वेभावोदयादयस्त्रयोलंकारः तत्ररसवदुदाहरणं मुनिर्जयतियोगींद्रोमहात्माकुं भसंभवः येनैकचुलकेदृष्टौदिव्यौतौमत्स्यकच्छपौ अत्रमुनिविषयरतिरूपस्यभावस्याद्भुतरसोंगं यथावा अयंसरसनोत्कर्षीपीनस्तनवि मर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः अत्रकरुणस्यशृंगारोंगं प्रेयोलंकारएवभावालंकारउच्यते सयथा कदावाराणस्या ममरतटिनीरोधसिवसन्वसानःकौपीनंशिरसिनिदधानोंजलिपुटं अयेगौरीनाथत्रिपुरहरशंभोत्रिनयनप्रसीदेतिक्रोशन्निमिषमिवने ष्यामिदिवसान् अत्रशांतिरसस्यकदेतिपदसूचितचिंताख्योव्यभिचारिभावोंगं ॥ सादेः अनौचित्येनेति एतच्चोदाहरणेदर्शयिष्यामः मुनिरिति कुंभसंभवोऽगस्त्यः एकचुलकेनसमुद्रेपीयमानेतदंतर्गतयोरवतारूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेनगम्योऽद्भुतरसो प्रेमभावातिशयपर्यवसन्नतयातद्विषयरति पोषकत्वात्तदंगमितिभावः अयमिति भूरिश्रवसश्छिन्नहस्तमालोक्यतद्वधूनामुक्तिः सपूर्वानुभूतोयंकरः यःकांचीसमाकर्षणशीलः नीवीवसनग्रंथिस्तस्य विस्रंसनोमोचकइतिस्मर्यमाणयाशृंगारावस्थयाकरुणरसपरिपोषः कदेति निमिषमिवदिवसान्कदानेष्यामीत्यन्वयः कीदृशःकाश्यांगंगातीरेवसन् अ

अत्युच्चा इति स्फाराः विस्तीर्णाः प्रस्तौमि प्रसंजयामि भुवः पृथिव्याः इमां भुवं बिभ्रत् धारयमाणः त्वमस्यर्थीति हे वीर संत्रासतो भयाद्धे सत्वरं गच्छतीः तव प्रत्यर्थिनः शत्रवो वस्कंधरेशा भूपास्तेषां तरुणीर्विलुंठितुं याताः किराता भिल्लास्तासां तरुणीनामुन्नरलैरतिचपलैः स्तनैरतितरामतिशयेन लोलैश्चंचलैरपां गैर्नेत्रप्रांतैश्च तैस्तिमिताः स्तब्धाः प्रोद्गतरोमांचाः विस्मृतउपक्रमो लुंठनरूपो यैस्तादृशास्तिष्ठंतीत्यन्वयः अत्र शृंगारस्यानुरक्तराजवनिताविषयत्वाद्

यथा वा अत्युच्चाः परितः स्फुरंति गिरयः स्फारास्तथांभोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न श्रांतासि तुभ्यं नमः आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुति मिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरतिभावोंगं ऊर्जस्विद्यथा त्वत्प्रत्यर्थिवसुंधरेशतरुणीः संत्रासतः सत्वरं याती र्वीरविलुंठितुं सरभसं याताः किराता वने तिष्ठंति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमास्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपांगैरपि अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृंगाररसाभासोंगं यथा वा त्वयि लोचनगोचरं गते सफलजन्मनृसिंह भूपते अजनि ष्टममेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषां गणः अत्र कवेः प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्द्विषयद्विषद्गणरतिरूपो भावाभासोंगं समाहितं यथा पश्याम: किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालंबितं किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः इत्यन्योन्यविलक्ष्यदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थांतरे सव्याजं हसितं मया धृतिहरो मुक्तस्तु बाष्पस्तया अत्र शृंगारस्य कोपशांतिरंगं

त्याभासरूपत्वं त्वयीति अजनिष्ट अभूत युधि संग्रामे तद्विषयेति प्रभुविषयाद्द्विषद्गणस्य या रतिस्तद्रूप इत्यर्थः अत्र शत्रुविषयकत्वरूपानौचित्येन प्रवर्तितत्वाद्भावस्या ॥ नौचित्येन प्रवृत्ति रि-भासत्वं पश्याम इति नायकस्य स्वमित्रं प्रति नायिका वृत्तांतोक्तिः मयि तूष्णीं भूते किमियं प्रपद्यते गुरुते तत्पश्याम इत्यभिप्रायेण मया स्थैर्यं मौनरूपमालंबितमंगीकृतं पश्याम इति बहुवचनं सखीसमानाभिप्राये एवं तयापि अयं खलु शठो मां किमिति नालपति आपतइति कोप आश्रितः इत्यन्योन्यं परस्परं विलक्ष्या लक्ष्यरहिता या दृष्टि

तदिति एधिभव निनीषामि नेतुमिच्छामि यतस्त्वेव स्वरूपेण समः समत्रियो नक्षः पत्रिणा हंसेन पादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः एकेति हे वीरक्षणमात्रेणयुद्ध
प्रस्थानाज्ञावी योविरहक्लेशस्तदसहिष्णुं लोलाक्षीं दयितां पश्यतस्त्वया प्रौढसंग्रामाडंबरमाकर्णयतश्च भवतः एकाकपोलस्थली द्राक् शीघ्रं पुलकैः कुसुमायु
धस्य मदनस्येषुधिस्तूणीमिव प्रव्यक्ता पुंखावलीशरपुंखपंक्तिर्यत्र तथाभूताः भूत् अन्याद्वितीयाजेतुर्जयशीलस्य मंगलपालिकामंगरूपापालिका
याकुशकाशादिनिर्मिताउभयपार्श्वस्थस्तंभवृक्षादिषु बद्धामार्गपालीतिप्रसिद्धा तद्वद्भूदित्यर्थः अत्रप्रेमपदोक्तायारतेरपरिपुष्टत्वाद्भावरूपत्वेबोध्यं

भावोदयोयथा तदद्यविश्रम्यदयालुरेधिमेदिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी अदर्शिपादेनविलिख्यपत्रिणा तवैवरूपेणसमः समत्रियः अत्रन
लंघतिदमयंत्या औत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृंगाररसस्यांगं भावसंधिर्यथा एकाभूत्कुसुमायुधेषुधिरिव प्रव्यक्तपुंखावलीजेतुर्मंगल
पालिकेवपुलकैरन्याकपोलस्थली लोलाक्षीं क्षणमात्रभावि विरहक्लेशासहांपश्यतोद्रागाकर्णयतश्च वीरभवतः प्रौढाहववाडंबरं अत्ररम
णीप्रेमरणौत्सुक्ययोः संधिः प्रभुविषयभावस्यांगं भावशबलयथा क्वाकार्यंशशलक्ष्मणः कचकुलंभूयोपिदृश्येतसादोषाणां प्रशमायमे
नःश्रुतमहो कोपेपि कांतंमुखं किं वक्ष्यंत्यपकल्मषाःकृतधियः स्वप्नेपिसादुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहिकः खलुयुवाधन्योधरंधास्यति अ
त्रवितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानांशबलता विप्रलंभशृंगारस्यांगं प्रमाणालंकारे प्रत्यक्षंयथा क्रांतकांतवदनप्रतिबिंबे
भग्नवालसहकारसुगंधौ "क्वाकार्यमिति शुक्रकन्यांदेवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः अकार्यंब्राह्मणकन्या सक्तिः शशलांछनस्यचंद्रस्यकु
लंसोमवंशः अपंवितर्कः तदुपमेर्दृनभूयोपीत्यौत्सुक्यंएवमग्रेपि श्रुतं शास्त्रश्रवणमितिमतिः अहोकोपेपीति स्मरणं अपगतकल्मषाः कृतेसुकृतेधीर्येषां
तेकिंवदिष्यंतीतिशंका स्वप्नेपीतिदैन्यं हेचेतः स्वास्थ्यमुपैहीतिधैर्यं कः खलुधन्योयुवातरुणः अधरंधास्यतिपास्यतीतिचिंता विप्रलंभोवियोगइतिपर्यायो

निर्ववारनिवृत्तिंप्राप कथंभूते संक्रांतिप्रियसुखप्रतिबिंबे भग्नकोमलाम्रपल्लववत्सुगंधौ स्वादुनि आस्वाद्ये प्रकृष्टनादयुक्तभ्रमरयुते शीतस्पर्शेचेति अत्रें
द्रियतृप्त्या तज्जन्यप्रत्यक्षमलंकारः किमिति आरात् दूरे इतिक्षणंसंदिह्यकश्चिद् बकसहवासिनांकमलानांपरोक्षैरदृश्यैर्विब्बोकैर्मानात्प्रियकथालापै
र्बिब्बोकोनादरक्रियेत्युक्तलक्षणैर्हावविशेषैर्मुखमितिनिश्चिकायनिर्णीतवान् इतिप्रत्यक्षं यथेति यथाशब्दा अनुमानार्थाः यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्य
योगानुमानयोरितिविश्वप्रकाशात् तथाचचपलजलदरूपोधूमः व्योम्न आकाशस्यरंध्रमवकाशंयस्मात्स्थगयति तस्माच्चकीटमणयः खद्योताःस्फु

स्वादुनिप्रणदितालिनिशीतेनिर्ववारमधुनींद्रियवर्गः यथावा किंतावत्सरसिसरोजमेतदारादाहोस्विन्मुखमवभासतेयुवत्याः ।
संशय्यक्षणमितिनिश्चिकायकश्चिद्बिब्बोकैर्बकसहवासिनांपरोक्षैः पूर्वत्रप्रत्यक्षमात्रमत्रतुविशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरंप्रत्यक्ष
मितिभेदः अनुमानंयथा यथारंध्रंव्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयतिस्फुलिंगानांरूपंदधतिचयथाकीटमणयः यथाविद्युज्ज्वालो
ल्लसितपरिपिंगाश्चककुभस्तथामन्येलग्नःपथिकतरुखंडेस्मरदवः यथावा यत्रैताल्लहरीचलाचलदृशोव्यापारयंतिभ्रुवौयत्तत्रै
वपंततिसंततममर्मस्पृशोमार्गणाः तच्चक्रीकृतचापपुंखितशरप्रेंखत्करःक्रोधनोधावत्यग्रतएवशासनधरःसत्यंसदाऽऽसांस्मरः
तरूणा॰५

लिंगानांरूपंदधतिधारयंति यस्माच्चविद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुल्लसिताः प्रकाशीभूताः परितःपिंगवर्णाश्चककुभोदिशस्तस्मात्पथिकरूपाणांखंडेसमूहेस्मरल
क्षणोदवाग्निर्लग्नइतिमन्येइत्यन्वयः प्रयोगस्तुपथिकतरुखंडं स्मरदावानलवत् व्योमव्यापिजलदधूमवत्त्वादित्यादिर्बोध्यः यत्रैताइति लहरीवच्चलाचलाश्चंच
लादृशोयासांताएताः कामिन्यःयत्रजनेभ्रूलतांव्यापारयंतिप्रेरयंतितत्रैवभ्रूसंज्ञाविषयएव यद्यस्मादमर्ममर्मस्पर्शिनोबाणाःसंततंपतंति ततस्मान्मंडली
कृतेचापेपुंखितायोजितमुखायेशरास्तेषुप्रेंखन्चपलःकरोयस्यतादृशःक्रोधनःस्मरःशासनमाज्ञातद्धारकआसामग्रतोधावतीतिसत्यमित्यन्वयः ॥

अतिशयोक्तीति मार्गणत्वेनदृशामध्यवसानादितिभावः प्रयोगस्तु एताःचक्रीकृतचापंसदापुरोधावदाज्ञाकरमदनकाः मर्मभेदबाणपाताश्रयभ्रूसंज्ञास्थानकत्वादितिबोध्यः एवंनिलीयमानैरित्यत्रापिअयंकालः सूर्यास्तमयवान् पक्षिनिलीयमानताद्याश्रयत्वादिति रविरस्तगमनवान् तादृशकोलसंबंधित्वादितिवाप्रयोगोज्ञेयः सौमित्रेइति विरहातुरस्यरामस्यलक्ष्मणंप्रत्युक्तिः अत्राप्ययंचंद्रः कुरंगधारित्वादितिप्रयोगः इत्यनुमानं तोमिति तारकाणांन्यासः संनिवेशः शकटस्याकारसंस्थानं आश्रितस्तांरोहिणीविजानीहीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानमिहोपमानं इयंशकटाकारनक्षत्रव्यक्तिः रोहिणी

पूर्वरूपकसंकीर्णमिदमतिशयोक्तिसंकीर्णमितिभेदः शुद्धानुमानंयथा विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्चपंकजैः विकसंत्याचमालत्या गतोस्तंज्ञायतेरविः यथावा सौमित्रेननुसेव्यतांतरुतलंचंडांशुरुज्जृंभते चंडांशोर्निशिकाकथारघुपतेचंद्रोयमुन्मीलति वत्सैतद्विदितंकथंनुभवताधत्तेकुरंगंयतः क्कासिप्रेयसिहाकुरंगनयनेचंद्राननेजानकि उपमानंयथा तांरोहिणींविजानीहिज्योतिषामत्रमंडले यस्तन्वितारकान्यासःशकटाकारमाश्रितः अत्रमन्मथमिवातिसुंदरंदानवारिमिवदिव्यतेजसं शैलराजमिवधैर्यशालिनंवेद्मिवेंकटपतिं महीपतिं पूर्वोदाहरणेउपमानभूतमतिदेशवाक्यंदर्शितं अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षस्वरूपमुपमानंफलेनसहदर्शितमितिविशेषः शब्दप्रमाणंयथा विहृण्वतादोषमपिच्युतात्मनात्वयैकमीशंप्रतिसाधुभाषितं यमामनंत्यात्मभुवोपिकारणंकथंसलक्ष्यप्रभवोभवि

पदवाच्येत्युपमितिंप्रतिकरणत्वात् अत्रेति अत्रसपुराजसुमध्येमन्मथमिवातिसुंदरंमहीपतिंवेंकटपतिसंज्ञंवेद्मीत्याद्यन्वयः दानवारिर्विष्णुः शैलराजं हरं धैर्यशालिनंमदनशासकत्वात् प्रत्यक्षस्वरूपमिति सादृश्यविशिष्टपिंडप्रत्यक्षस्यापिफलायोगव्यवच्छिन्नत्वेनकरणत्वादितिभावः फलेनउपमितिरूपेण इत्युपमानं विहृण्वनेति कुमारसंभवेबटुवेषंहरंप्रतिपार्वत्याइयमुक्तिः वरदोषंप्रकाशयतापिस्खलितांतःकरणेनत्वयाईशंमहादेवंप्रतिएकं

यतोममीशमात्मभुवोब्रह्मणोपिकारणमामनंति वेदाः सकथंलस्यः प्रभवउत्पत्तिस्थानंयस्यताहक्भविष्यतीत्यन्वयः विवक्षतेतिकश्चित्साधुः वक्तु
मिच्छतितदर्थः बलादिति नास्तिकोक्तिरियं हेजनाः पापानिबलात्कुरुततानि चपापानि वोयुष्माकंअकृतान्येवभवंतु यतोबलात्कारेणकृतान्सर्वानर्थान्मनु
रकृतानब्रवीदित्यन्वयः तद्दूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण आत्मनस्तुष्टिः प्रीतिर्वैकल्पिके विषयेगर्भाष्टमेः ष्टमेवाब्देब्राह्मणस्योपनयनमित्यादि

अत्रशिवःपरमेष्ठिनोपिकारणमित्यत्रश्रुतिरूपंशब्दप्रमाणमुपन्यस्तं एवंस्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्यपिशब्दप्रमाणान्यु
दाहरणीयानि तत्रस्मृतिर्यथा बलात्कुरुतपापानिसंतुतान्यकृतानिवः सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् पूर्वंश्रुतिरभिमता
र्थेप्रमाणत्वेनोपन्यस्ता इहतुस्मृतिरनभिमतार्थेतद्दूषणपरेणप्रमाणतयानीतेतिभेदः आचारात्मतुष्ट्योरपिमीमांसकोक्तधर्मप्र
माणयोर्वेदशब्दानुमापकतयाशब्दप्रमाणएवांतर्भावः तत्राचारप्रमाणंयथा महाजनाचारपरंपरेदृशीस्वनामनामाददतेनसाध
वः अतोभिधातुंनतदुत्सहेपुनर्जनः किलाचारमुचंविगायति आत्मतुष्टिप्रमाणंयथा असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदार्यमस्याम
भिलाषिमेमनः सताहि संदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयः अत्रदुष्यंतेनात्मतुष्ट्याशकुंतलापरिग्रहस्यधर्मत्वं श्रुत्यनु
मतमनुमीयते एवंश्रुतिलिंगादिकमपिमीमांसोक्तप्रमाणंसंभवदिहोदाहर्तव्यं तत्रश्रुतिर्यथा त्वंहिनाम्नैववरदोनाधत्सेवरमुद्रि

प्रमाणमित्युक्तंमहाजनेति दमयंतींप्रतिनलस्योक्तिः नामवितर्कै नाददतेनगृह्णंति आचारमुचं आचारत्यागिनं विगाय ((कां नहिश्रुतिप्रसिद्धार्थेलिं
ति निंदति असंशयमिति क्षत्रेणक्षत्रियेणपरिग्रहेक्षमायोग्याः यतआर्यश्रेष्ठममनोयस्यांशकुंतलायामभिलाषशीलं पदेषुविषयेषु त्वंहीति वरमुद्रि
कां वरदमुद्रां नाधत्से नधास्यसि श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपालिंगंगमकंपक्षे श्रुत्यानतीयादिरूपसाधकर्षेणशीघ्रंसिद्धअर्थंअंगांगिभावेसतिलिंगमर्थप्रकाश

यथैंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मंत्रस्येंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिंगेनेंद्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियते इत्यर्थः करिगिरीश्वरः कालहस्तीश्वरः विहितमिति इत्थंभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः अत इत्यस्य चेष्टारूपप्रमाणांतरं नाशंकनीयमित्यग्रेतनेनान्वयः लोलेति गुरूणां संनिधावपि द्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचितो विधिर्नोत्सृष्टः यथा लोलद्भ्रूलतया नायिकया विपक्षस्य सपत्न्या दिशि उपन्यासे तत्सकाशादागतोसि

अत्र करिगिरीश्वरस्य वरद इत्यभिधानं कृत्वा सर्वाभिलषितदातृत्वं समर्थितं लिंगं यथा विदितं वो यथा स्वार्थान मे काश्चित्प्रवृत्तयः ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोस्मि सूचितः अत्र शिवस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकपृथिव्याद्यष्टमूर्तिपरिग्रहलिंगेन तत्प्रवृत्तीनां लोकानुग्रहैकप्रयोजनत्वं समर्थितं लिंगस्य मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिकशब्दप्रमाण एवांतर्भावः एवं लौकिकलिंगानामपि लौकिकशब्दोन्नायकतया लौकिकशब्दप्रमाण एवांतर्भावः अतः लोलद्भ्रूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिरस्तद्वृत्तांतपरीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्ष्यस्थितः ईषत्ताम्रकपोलकांतिनि मुखे दृष्ट्यानतः पादयोः स्पृष्टो गुरुसंनिधावपि विधिद्वाभ्यां न कालोचितः इत्यादि चेष्टारूपं प्रमाणांतरं नाशंकनीयं क्वचिच्छब्दप्रमाणाकल्पनया चमत्कारो यथा किमसुभिर्ग्लपितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः। मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेंदुपरां विबुधः स्मरः अत्र म्रियमाणानां मनश्चंद्रं प्रविशतीत्येतदर्थि[illegible]याः श्रुतेर्नलमुखचंद्रविषयत्वे कल्पिते तथा व्याख्यातृ स्मरवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तं ॥ तिसूचनेकृते नायकेनेनेति सूचनाय शिरो विधूतं संचालितं ततस्तद्वृत्तांतपरीक्षणे नायिकया कृते सत्यकृतनमस्कारः विलक्ष्य एव स्थितः तत ईषत्ताम्राकपोलकांतिर्यस्य तादृशेन नायिकाया मुखे कोपातिशये ज्ञाते सति तत्पादयो दृष्टिपातेन वानतः प्रणत इति किमसुभिरिति व्याख्यातं प्राक् तथेति नलमुखचंद्रविषयत्वव्याख्यातुः स्मरस्येत्यर्थः तच्चासिद्धत्वात्कल्पितमिति भावः इति शब्दः।

T

निर्णेतुमिति अस्तीतिनिर्णेतुंशक्यमित्यन्वयः व्यक्तमिति हेतुस्तर्कः यदिव्यक्तंप्रकटंबलीयान्तदासाजान्हवीजलधिंनापूरयत् अन्यथापूरणेसतिअर्णः
समुद्रस्यजलं गंगौघैर्निर्भर्त्सितंतिरस्कृतंसत् शंभुकंठसमानवर्णनीलंकथंस्यादित्यन्वयः इत्यर्थापत्तिः स्फुटमिति हेतन्वितर्कयंतस्तर्कशीलाअपि
लोकास्तद्वलग्नंअनुपलभमानाअपश्यंतस्तवावलग्नं मध्यमसदितिस्फुटमेवनिश्चिन्वते कुलपर्वतश्रेष्ठयुग्मत्वेनाध्यवसितंस्तनद्वंद्वमाधारंविना
यदास्तेतत्विहमकरध्वजस्येंद्रजालंमायाचरितंप्रतीमइत्यन्वयः इत्यनुपलब्धिः अभूतेति ईश्वरंप्रतिभक्तस्योक्तिः पूर्वमभूतं अभूतपूर्वंतादृशंम

अर्थापत्तिर्यथा निर्णेतुंशक्यमस्तीतिमध्यंतवनितंबिनि अन्यथानोपपद्येतपयोधरभरस्थितिः यथावा व्यक्तंबलीयान्यदिहेतुरा =
गमादपूरयत्साजलधिंनजान्हवी गंगौघनिर्भर्त्सितशंभुकंधरासुवर्णमणेः कथमन्यथास्यात् अनुपलब्धिर्यथा स्फुटमसदव =
लग्नंतन्विनिश्चिन्वतेतत्तदनुपलभमानास्तर्कयंतोपिलोकाः कुचगिरिवरयुग्मंयद्विनाधारमास्तेतदिहमकरकेतोरिंद्रजालंप्रतीमः संभवोयथा अभूतपूर्वंममभाविकिंवासर्वंसहेमेसहजंहिदुःखं किंतुत्वदग्रेशरणागतानांपराभवोनाथनतेनुरूपः यथावा येना
मकेचिदिहनः प्रथयंत्यवज्ञांजानंतितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्यतेस्तिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाच

मकिंवाभाविनकिंचित् सर्वंशीतातपादिद्वंद्वंसहे हियतोममसहजमेवदुःखमस्ति किंतुहेनाथतेतवशरणागतानांभक्तानांत्वदग्रेपराभवोनानुरूपोनो
चितइत्यन्वयः अथवातवनानुरूपइत्यन्वयः अत्रदुःखादेःसंभवाख्यप्रमाणसिद्धस्यकथनं येनामेति भवभूतेरुक्तिः नामेतिकुत्सने नामप्रका
श्यसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सनइत्यमरः किमपीतिकाकुः नकिमपीत्यर्थः एषःकाव्यनिर्माणरूपः ममकोपिसमानधर्मासदृशोयउत्पत्स्यते अस्ति । राम
वातंप्रतियत्नः हियस्मान्निरवधिरयंकालःपृथ्वीचविपुलेतिक्रमेणयोज्यं अत्रकालोह्ययमित्यादिनासोपपत्तिकंसंभवाख्यप्रमाणमुपदर्शितम् । ९८

भ्रातरिति पथिकंप्रतिग्रामस्थस्यप्रश्नः कुतइत्यनंतरमागतइतिशेषः नगरादित्युत्तरं वार्त्तेतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः वाढमित्युत्तरं अंगीकारे अस्तीत्यर्थः ब्रूही
तिपूर्वस्योक्तिः युवेत्यादिपांथवचनं सत्यंजीवतीतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः जीवतीत्यादिसर्वपांथवचनं इतिसंभवः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति अनिर्दिष्टोविशेषतोऽनु
क्तः प्रवक्तायस्येत्यर्थः एवंचैतद्वैतिह्यलक्षणमितिदर्शितं इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रमाणालंकारप्रकरणंसम्पूर्णम् ॥ यथासंभवमिति संसृष्टिसंकरा

यथावा भ्रातःपांथकुतोभवान्नगरतोवार्त्तानवावर्त्ततेवाढंब्रूहियुवापयोदसमयेस्त्वत्काप्रियांजीवति सत्यंजीवतिजीवतीतिकथितावा
र्त्तामयापिश्रुताविस्तीर्णापृथिवीजनोपिविविधः किंकिंनसंभाव्यते अत्राद्योदाहरणे अभूतपूर्वंममभाविकिंवेतिसंभवप्रमाणसिद्धार्थोदर्शि
तः द्वितीयोदाहरणेसंभवोपपादकंकालानंत्यादिकमपिदर्शितं तृतीयोदाहरणेतुसंभवोपिकंठोक्तइतिभेदः एतिह्यंयथा कल्याणीबतगा
थेयंलौकिकीप्रतिभातिमे एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि अत्रलौकिकीगाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारंपर्यरूपतादर्शिता अथै
तेषामलंकाराणांयथासंभवंक्वचिन्मेलनेलौकिकालंकाराणांमेलनइवचारुत्वातिशयोपलंभान्नरसिंहन्यायेनपृथगलंकाराव्यवस्थितौतन्नि
र्णयःक्रियते तत्रतिलतंडुलन्यायेनस्फुटावगम्यभेदालंकारमेलनेसंसृष्टिः नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलनेसंकरः सचांगांगिभावेनस
मप्राधान्येनसंदेहेनएकवाचकानुप्रवेशेनचतुर्विधः एवंनृसिंहाकाराःपंचालंकाराः तत्रसंसृष्टिर्यथा कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रम
संभृतशोभया चलितयाविदधेकलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥ १ ॥ भ्यांद्वयोस्तदधिकानांवेतियथासंभवमित्यर्थः स्फुटेति स्फुटमवग
म्यमानोभेदोयेषामितिविग्रहः एकस्मिन्वाचकेनुप्रवेशोऽवस्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणेव्यक्तीभविष्यति कुसुमेति माघेऋतुवर्णनेपद्यमिदं अन्यपाकपापिवनि
तयाचलितयाकलस्वरोमेखलायाः कांच्याः कलकलः कोलाहलोविदधे किंभूतयाकुसुमसौरभलोभेनपरिभ्रमतांभ्रमराणांसंभ्रमेणत्वराविशेषेणसंभृतास

कु॰नं॰ शोभायस्यास्तथा अलकल्लोलायस्यांतादृशीदृक्यस्यास्तथाभूतयेति आनंदेति आनंदेनमेदुरं यथास्यात्तथापुरंदरेणेंद्रेणमुक्तमर्पितंमाल्यंयत्रतादृशंमहि
चं॰टी॰ षासुरस्यमौलौमस्तकेहठेननिहितं मंजुमनोज्ञे मंजीरस्यनूपुरस्यसिंजितेरणितंयत्रतादृशमनोज्ञमंबिकायाः पादांबुजमंबुजसदृशंचरणंनोऽ
९९ स्माकंविजयायभवत्वित्यन्वयः अत्रपादांबुजमित्युपमितसमासएव ननुमयूरव्यंसकादित्वात्पदस्यांबुजमिति तथासत्यंबुजप्राधान्येमंजीरासं
जितान्वयायोगादित्युपमैवनरूपकमितिज्ञेयं इतिसंसृष्टिः तलेष्विति तदामारुतकंपितानां महीरुहाणांतलेषुछायाअवेपंतकंपमानाआसन्॥

अत्रशब्दालंकारानुप्रासयमकयोःसंसृष्टिः लिंपतीवतमोंगानिवर्षतीवांजनंनभः असत्पुरुषसेवेवदृष्टिर्निष्फलतांगता अत्रोत्प्रेक्षयो
रुपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणांसंसृष्टिः आनंदमेदुरपुरंदरमुक्तमाल्यंमौलौहठेननिहितंमहिषासुरस्य पादांबुजंभवतुमेविजयायमंजु
मंजीरसिंजितमनोहरमंबिकायाः अत्रशब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोःसंसृष्टिः अंगांगिभावसंकरोयथा तलेष्ववेपंतमहीरु
हाणांछायास्तदामारुतकंपितानां शशांकसिंहेनतमोगजानांलूनाकृतीनामिवगात्रखंडाः अत्रशशांकसिंहेनेतितमोगजानामि
तिचरूपकं यद्यप्यत्रशशांकएवसिंहस्तमांस्येवगजाइतिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेनरूपकवत्शशांकःसिंहइवतमांसिगजा
इवेत्युपमितसमासाश्रयणेनोपमापिवक्तुंशक्या तथापिलूनाकृतीनामितिविशेषणानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः तस्यहिविशेषणस्यप्र॰
धानेनसहान्वयेनभाव्यंनतुगुणेन गुणानांचपरार्थत्वादसंबंधः ((तत्रोत्प्रेक्ष्यते शशांकरूपेणसिंहेनछिन्नाकृतीनांतमोलक्षणगजानांशरी
रखंडाइवेति गुणानांचेतितार्तीयाधिकरणसूत्रं अस्यार्थः गुणानांगुणभूतानांपदार्थानांपरार्थत्वात् मुख्यप्रधानार्थत्वात् परस्परंसंबंधःकुतःस राम
मत्वात् अप्रधानत्वसाम्यादिति यथाभाष्यकारमतेपावमानेष्टीनामाधानस्यचाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परंनांगांगिभावसम्बन्धःम॥ ॥ ॥ ९९

T

यथावार्त्तिककारमतेऽग्निसमिंधनार्थानांमंत्रविशेषरूपाणांनिविदांसामधेनीनांचेतिसंक्षेपः एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांतौप्रकृतानुपयोगान्नदर्शितौ॥
स्वरूपनाशेति स्वरूपनाशरूपमुपचरितंगौणंयदाकृतिलवनमित्यर्थः नन्वेवमपितमोंऽशेऽस्यविशेषणस्यान्वयात्कथंरूपकसिद्धिरित्याशंक्याह स्वरूपे
ति कोडीकारेणनिगरणेनलक्षणामूलेति साध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः तथाचतमोंशेउपचारेणान्वयइतिभावः नचैवंसत्युपमांगीकारेपिकिंबा

समत्वात्स्यादितिन्यायादुपमि तसमासाश्रयणेतस्यपूर्वपदार्थप्रधानत्वात् शशांकस्यतमसांचप्राधान्यंभवेत् तत्रनविशेषणमुख्या
र्थान्वयस्वारस्यमस्ति स्वरूपनाशरूपोपचरिताकृतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसंभवेपिमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं स्वरूप
नाशकोडीकरणप्रवृत्तयालक्षणामूलातिशयोक्त्यारूपकसिद्धिः तच्चरूपकमुत्प्रेक्षाया अंगंतदुत्थापकत्वात् रूपकाभावेहिछा
यालूनगात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावदुक्तावुपमैवसिध्येत् वेपमानादिसाधर्म्यान्नछायानांसद्यःकृतगात्रखंडतादात्म्यसंभावना
रूपोत्प्रेक्षा ननुशशांकेनलूनाकृतीनांतमसांगात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावदुक्तावपिसिध्यत्युत्प्रेक्षा तादात्म्यसंभावनोपयुक्तलूना
कृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादानात् सत्यं तथोक्तावाकृतिलवनादिधर्मरूपकार्यसमारोपनिर्मिताशशांकतमसोर्हंतृहंतव्यवृत्त
नवृत्तांतसमारोपरूपासमासोक्तिरपेक्षणीया एवमुक्तौरूपकमितिविशेषः एवमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामंगांगिभावेनसंकरः

पकमितिवाच्यं तदंगीकारेप्रधानान्वयेप्युपचाराश्रवणापत्तेः तदपेक्षयाऽप्रधानेतमोंशेतदंगीकारेणरूपकस्यैवौचित्यादितिनछायानामिति सिध्येदित्य
नुवर्त्तते उत्प्रेक्षानसिध्येदित्यन्वयः इवशब्दस्यसादृश्येप्रसिद्धतरत्वेनासतितात्पर्यग्राहकेसंभावनाबोधकत्वासंभवादितिभावः रूपकंविनाप्युत्प्रेक्षायांता
त्पर्यग्राहकमस्तीत्याशंकते नन्विति एवमुक्तौतमोगजानामित्युक्तौ तथाचसाधकांतरस्यसाधकांतरादूषकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षांगत्वमविकृतमितिभावः

अवत्विति सवितुः सूर्यस्य तुरगावली अश्वपंक्तिर्नोऽस्मानवतु केव नभःश्रियः गगनलक्ष्म्याः मरकतमणीनामेकल्लता एकावलीवेत्युत्प्रेक्षा सूर्यतुरंगाणां हरितवर्णत्वात् कथंभूता सम्यगतिलंघितास्तुंगा उच्चाः पयोधरा मेघा यया एकावलीपक्षे पयोधरौ स्तनौ तथा स्फुरितो दीप्तिमान् मध्यगतः अरुणस्सूर्यो नायको नेता सारथिर्यस्याः सापक्षे अरुणः आरक्तः नायको हारमध्यमणिः नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः अतिशयोक्त्या मेघा

समप्राधान्यसंकरो यथा अवतु नः सवितुस्तुरगावली समतिलंघिततुंगपयोधरा स्फुरितमध्यगतारुणनायका मरकतैकलतेव नभश्रियः अत्र पयोधरादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्त्यांगभूतयोत्थाप्यमानेव सवितृतुरगावल्यां मरकतैकावलीतादात्म्योत्प्रेक्षा नभोलक्ष्म्यां नायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते पयोधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात् तत उत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालः परस्परापेक्षया चारुत्वसमुन्मेषश्चोभयोस्तुल्य इति विनिगमनाविरहात्समप्राधान्यं यथा वा अंगुलीभिरिव केशसंचयं सन्निरुध्य तिमिरं मरीचिभिः कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी अत्रांगुलीभिरिति वाक्योक्तोपमया तत्सायपादान्मुख्यकुड्मलीकरणलिंगानुगुण्याच्चोपमितसमासाश्रयणेन लब्धया सरोजलोचनमिति समासोक्तोपमया गभूतयोत्थाप्यमानेव शशिकर्तृकनिशामुखचुंबनोत्प्रेक्षा निशाशशिनोर्दम्पतिव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते उपमयोरुभयत्रोत्थापकत्वाविशेषात् ॥

नास्तनत्वेनाध्यवसानरूपया गर्भैवेत्यनेन तिलतंडुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्धेलक्षण्यं दर्शितं एवमत्रेति एकस्य चमत्कृतिजननेपरापेक्षत्वादंगांगिभावमाशंक्याह परस्परेति अंगुलीभिरिति शशी अंगुलीभिरिव मरीचिभिः केशसंचयमिव तिमिरं संनिरुध्य कुड्मलीकृतसरोजलोचनं लोचनमिव सरोजं यत्र तादृशं रजनीमुखं चुंबतीवेत्यन्वयः तत्सायेति उपमाबहुलेसंदर्भे पाठादित्यर्थः मुख्येति मुख्यार्थरूपं यत्कुड्मलीकरणरूपलिंगं पुष्पासाधार

ंगत्वाविशेषात् चंद्रस्यचुंबनोत्प्रेक्षायांदांपत्यव्यवहारसमारोपात्मकसमासोक्तौचापेक्षितस्यनायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसमर्पणात्कथंतयोस्तदं गत्वमितिशंकते यद्यपीति मरीचिभिरिवतिमरीचिभिरिवांगुलीभिस्तिमिरमिवकेशसंचयमित्येवंरूपमित्यर्थः एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसाने नेत्यन्वयः तयोःवाक्यसमासोक्तोपमयोः आव श्यकाभेदाध्यवसायेनोपपत्तौकृतमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह यद्देति ततुदी

समासोक्तिगर्भतांविनाचुंबनोत्प्रेक्षायानिरालंबनत्वाच्च ततश्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालयोःसमप्राधान्यं यद्यप्यत्रोपमाभ्यांशशि निशागताविवधर्मौसमर्थ्येते नतुशशिनायकयोर्निशानायकयोश्चसाधारणधर्मौ साधारणधर्मसमर्पणंचोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरपेक्षितं उ त्प्रेक्षायाः प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियानिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेः विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च तथापिवाक्योक्तोपमायामिव कारस्यमरीचिभिरिवेत्यन्वयांतरमभ्युपगम्यान्वयभेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्यसमासोक्तोपमायांसरोज सदृशलोचनमितिसमासांतरमभ्युपगम्यसमासभेदलब्धार्थद्वयस्यचाभेदाध्यवसायेनसाधारण्यंसंपाद्यतयोरुत्प्रेक्षासमासोक्त्यो रंगत्वानिर्वाह्या यद्वा· इहप्रकृतकोटिगतानांमरीचितिमिरसरोजानामप्रकृतकोटिगतानांचांगुलीकेशसंचयलोचनानांचतनुदी र्घावरणत्वनीलनीरंध्रत्वकांतिमत्वादिनासदृशानांप्रातिस्विकरूपेणभेदवदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोप्यस्ति सचात्रविवक्षित एवंभेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालंकारिकसिद्धांतात् ॥धैत्यादौपूर्वनिपातनियमानुरोधेनयथासंख्यक्रमपरित्यागः तथाचांगुलिमरीच्योस्तनुत्व नीरंध्रत्वाभ्यांतिमिरकेशसंचययोरावरणरूपत्वनीलत्वाभ्यां सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकांतिमत्वाभ्यांचसादृश्यंबोध्यम् प्रातिस्विकरूपेण अंगुलित्व मरीचित्वादिना अनुगतेति अनुगतंयत्सादृश्यप्रयोजकरूपंतनुत्वादिकंतेनेत्यर्थः एतच्चसादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेणसिद्धांतादिति तदुक्तम्

साधर्म्यं त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चेत्युपक्रम्य विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयो —— पमास्मरणानां भेदाभेदसाधारणसाधर्म्य मूलत्वमिति ननु भेदाभेदरूपांशद्वयोपेता या उपमा या भेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्या उत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्याशंक्य परिहरति नहीति प्रकाशश्च शीतापनयनं चेति द्वंद्वः शीतालुः शीता तैः शीतोष्णातृष्णेभ्यस्तदसहनइतिवालुः उक्तसिद्धांतस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वमाशंकमानं प्रत्याह एव

तत्र च प्रयोजकांशनिष्कर्षेनाप्येनाभेदगर्भतांशोपजीवनेन साधारण्यं संपाद्य प्रधानभूतोत्प्रेक्षासमासोक्त्यंगतानिर्वाह्या नहि प्रका शशीतापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण शीतालूपयोगिता न दृष्टा एवमनभ्युपगमे च पांड्योयमंसार्पितलंब हारः कॢप्तांगरागो हरिचंदनेन आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः इत्याद्युपमापि न निर्वहेत् नह्यत्राद्रिराजपांड्य योरुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः एकत्र बालातपनिर्झरावन्यत्र हरिचंदनहारावितिधर्मभेदात् तस्मात्तत्रातपहरिचंदन योर्निर्झरहारयोश्च सदृशयोरभेदांशोपजीवनमेव गतिः पिनष्टीव तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनं तदादाय करैरिंदुर्लिंपतीव दिगंगनाइत्यत्रोत्प्रे क्षयोः कालभेदेपि समप्राधान्यं अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात् तदादायेति फेनचंदनरूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्ष णात् न चैवं लिंपतीव तमोंगानीति वदुत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिरेवेयमिति वाच्यं लौकिकसिद्धपेषणालेपनपौर्वापर्यच्छायानुकारिणोत्प्रेक्षा द्वयैपौर्वापर्येण चारुतातिशयस्य समुन्मेषतः संसृष्टिवैषम्यात् ॥ मिति पांड्योयमिति पांड्यनामायं नृपः अद्रिराज इवाभाति कथंभूतः अंसयो रर्पितो लंबो हारो येन सः तथा हरिचंदनेन रक्तचंदनेन क्लृप्तः कृत अंगरागोनुलेपनं येन तथाभूतः अद्रिराजः कीदृक् बालातपेन रक्तानि सानूनि प्रस्थानि य स्य सः तथा निर्झरस्योद्गारेणोद्गमेन सहितः पिनष्टीति ... प्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्

दर्शादिवद्दर्शपौर्णमासादिवत् अयंचभिन्नकालीनयोरपिसमप्राधान्येदृष्टांतः फलंतत्रस्वर्गः प्रकृतेतुचमत्कृतिविशेषः श[ा]ननमिति तत्रअजस्यें
दुमत्यास्वयंवरेसमगुणयोरजेंदुमत्योर्योगेनप्रीतिर्येषांतेपौरानागरिकानृपाणामन्येषांश्रवणयोःकटुपीडाकरंइतिपूर्वार्द्धरूपएकमेववाक्यं वि

॥ अवसितिसंसृष्टिश्लोकः ॥

तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतयासमप्रधानमिदमुक्तेश्लाघ्यं एवंसमप्रधानसंकरोपिव्याख्यातः संदेहसंकरोयथा शशिनमुपगते
यंकौमुदीमेघमुक्तंजलनिधिमनुरूपंजन्हुकन्यावतीर्णा इतिसमगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः श्रवणकटुनृपाणामेकवाक्यंविवव्रुः
अत्रद्वयमितिसर्वनाम्नायद्यजंवृतवतींदुमतींविशिष्टरूपेणनिर्दिश्यतेतदाबिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः सदृशयोरैक्यारोप
रूपानिदर्शना यदितेनसास्वरूपेणैवनिर्दिश्यतेबिंबभूताधर्मस्तुपूर्वप्रस्तावात्समगुणयोगप्रीतय इतिपौरविशेषणाच्चावगम्यते तत्रप्र
स्तुतेधर्मिणितद्वृत्तांतप्रतिबिंबभूताप्रस्तुतवृत्तान्तारोपरूपंललितमित्यनध्यवसायात्संदेहः विलीयेंदुःसाक्षादमृतरसवापीयदिभवे
त्कलंकस्तत्रत्योयदिचविकचेंदीवरवनं ततःस्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः कदाचिन्मुंचेयंमदनशिखिपीडापरिभवं अत्रपद्येतो
वत्साधनेसंपद्येनतदातापःशाम्यतीत्यर्थेकविसंरंभश्चेत्तदेतदुपात्तसिध्यर्थमूहइतिसंभावनालंकारः एतावत्साधनंकदापिनसंभवत्ये
वातस्तापशांतिरपिगगनकुसुमकल्पेत्यर्थेकविसंरंभश्चेदुपात्त मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमिथ्यार्थांतरकल्पनारूपामिथ्याध्यवसितिरित्युभय
थासंभवात्संदेहः एवं सिक्तंस्फटिककुंभांतःस्थितिश्वेतीकृतैर्जलैःमौक्तिकंचेल्लतांसूतेनत्पुष्पैस्तेसमंयशः इत्यादिष्वपिसंभावनामिथ्या

॥ फलितार्थः ॥

वव्रुःउच्चारयामासुरित्यन्वयः तेनसर्वनाम्ना साइंदुमती बिंबभूतोधर्मः अजकर्मकंवरणं तत्रतस्मिन्पक्षे विलीयेति अग्निसंयोगेनघृतादिवत्केनापिहेतुनावि
लीनतांप्राप्येत्यर्थः विकचं विकसितं जडभावः शैत्यंम दनएवशिखीवन्हिः संरंभस्तात्पर्यंसिक्तमिति स्फटिककुंभांतस्थित्याश्वेतीकृतैर्जलैः सिक्तेमौक्ति

T

कु·व· मुखेनेति संदोहः समूहः लक्षयित्वेति स्फुटमेकत्रविषयेशब्दार्थालंकृतिद्वयमितिसूत्रेणेत्यर्थः स्पष्टेति अथोऽनंतरंदिवसरूपमरविंदंकमलंसंचुकोचसं
चं·टी· कोचमगमत् कीदृक् स्पष्टमुल्लसंतउल्लसंतःकिरणाएव केसराणियस्यास्तथाभूतासूर्यबिंबरूपाविस्तीर्णाकर्णिकावराटोयस्यतत् श्लिष्टाःप्रकाशा
१०२ भावेनपरस्परंमिलितास्अष्टदिशएवदलानांकलापस्तन्मुखेनावतारोयस्यास्तादृशीबद्धा अंधकाररूपामधुपावलिर्येनतथाभूतमित्यर्थः पदभेदेनेति

मुखेनगरलंमुंचन्मूलेवसतिचेत्फणी फलसंदेहगुरुणातरुणाकिंप्रयोजनं अत्रमहोरगवृत्तांतेवर्ण्यमानेराजद्वाररूढखलवृत्तांतोपिप्रतीयं
ते तत्रकिंवस्तुतस्तथाभूतोरगवृत्तांतएवप्रस्तुतःप्रस्तुतःखलवृत्तांतस्ततःप्रतीयतइतिसमासोक्तिः यद्वाप्रस्तुतखलवृत्तांतप्रत्यायनाया
प्रस्तुतमहोरगवृत्तांतकीर्त्तनमप्रस्तुतप्रशंसा यद्वावर्ण्यमानमहोरगवृत्तांतकीर्त्तनेनसमीपस्थितखलमर्मोद्घाटनंक्रियतइतिउभयस्यापि
प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतांकुरइतिसंदेहः एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तुशब्दार्थालंकारयोरेवेतिलक्षयित्वाकाव्यप्रकाशकारउदाजहार स्पष्टो
च्छलत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथोदिवसारविंदं श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धांधकारमधुपावलिसंचुकोच अ
त्रैकपदानुप्रविष्टौरूपकानुप्रासौयत्रैकस्मिन्श्लोकेपदभेदेनशब्दार्थालंकारयोःस्थितिःतत्रतयोःसंसृष्टिरिहतुसंकरइति अलंकारस्व
कारस्तुएकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोवाच्ययोरेवालंकारयोः स्वारसिकः वाच्यप्रतियोगित्वाद्वाचकस्येतिमत्वार्थालंकारयोरप्येकवाचका
क
सोणत्थिएत्थगामेजोएअंमहमहंतलाअंणं तरुणाणंहिअअलूडिंपरिसप्पंतिंणिवारेइ सनास्त्यत्रग्रामेयएतांस्फुरल्लावण्यांततरुणानांहृदयलुंठनं
परिसर्पंतिनिवारयतीतिसंस्कृतं अत्रपूर्वार्द्धेऽनुप्रासस्तृतीयपादेरूपकमितितयोःसंसृष्टिः वाच्यप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यंप्रतियोगिप्रतिसंबंधियस्य
स्यतद्वाच्यप्रतियोगिकंतत्त्वादित्यर्थः एवंचकाव्यमालायामुद्रितमाले शब्दालंकारस्याप्येकवाचकानुप्रवेशइतिवक्ष्येयुक्तमितिभावः ॥ राम १०२

T

বাল্মীকি রামায়ণ
২৮৫৭